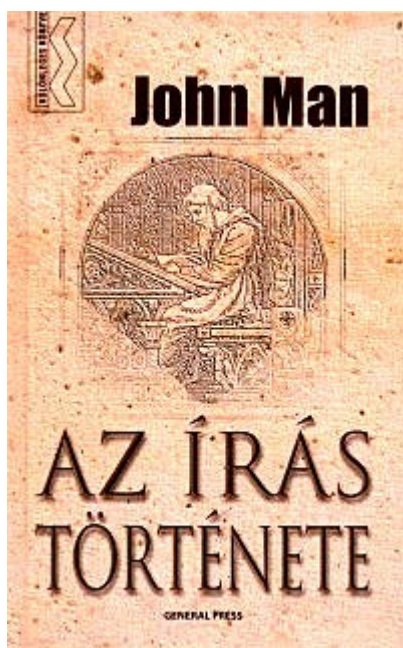

AZ ÍRÁS TÖRTÉNETE

JOHN MAN

General Press Kiadó

Alapítva 1988-ban

KÜLÖNLEGES KÖNYVEK SOROZAT

A mű eredeti címe: *Alpha Beta*

Copyright © John Man 2000
Hungarian translation © Erdélyi András
© General Press Kiadó

Az egyedül jogosított magyar nyelvű kiadás. A kiadó minden jogot fenntart, az írott és az elektronikus sajtóban részletekben közölt kiadás és közlés jogát is.

Fordította
ERDÉLYI ANDRÁS

Szerkesztette
JORDÁN GERGELY

A borítótervet
GREGOR LÁSZLÓ
készítette

ISSN 1585-6860
ISBN 978 963 643 276 8

Kiadja a GENERAL PRESS KIADÓ

Timberlake-nek és Dushkának

Tartalom

Előszó

Köszönetnyilvánítás

Bevezetés

ELSŐ FEJEZET

Mi a gond a képekkel?

MÁSODIK FEJEZET

A szótagok elviselhető terhe

HARMADIK FEJEZET

Betűk a sivatagban

NEGYEDIK FEJEZET

A tökéletes ábécé keresése

ÖTÖDIK FEJEZET

A Sínai-félsziget belsejébe

HATODIK FEJEZET

A bíbor földje

HETEDIK FEJEZET

Az önző ábécé

NYOLCADIK FEJEZET

A nagy ugrás előre

KILENCEDIK FEJEZET

Miért nem etruszku írunk?

TIZEDIK FEJEZET

A növekedés határai

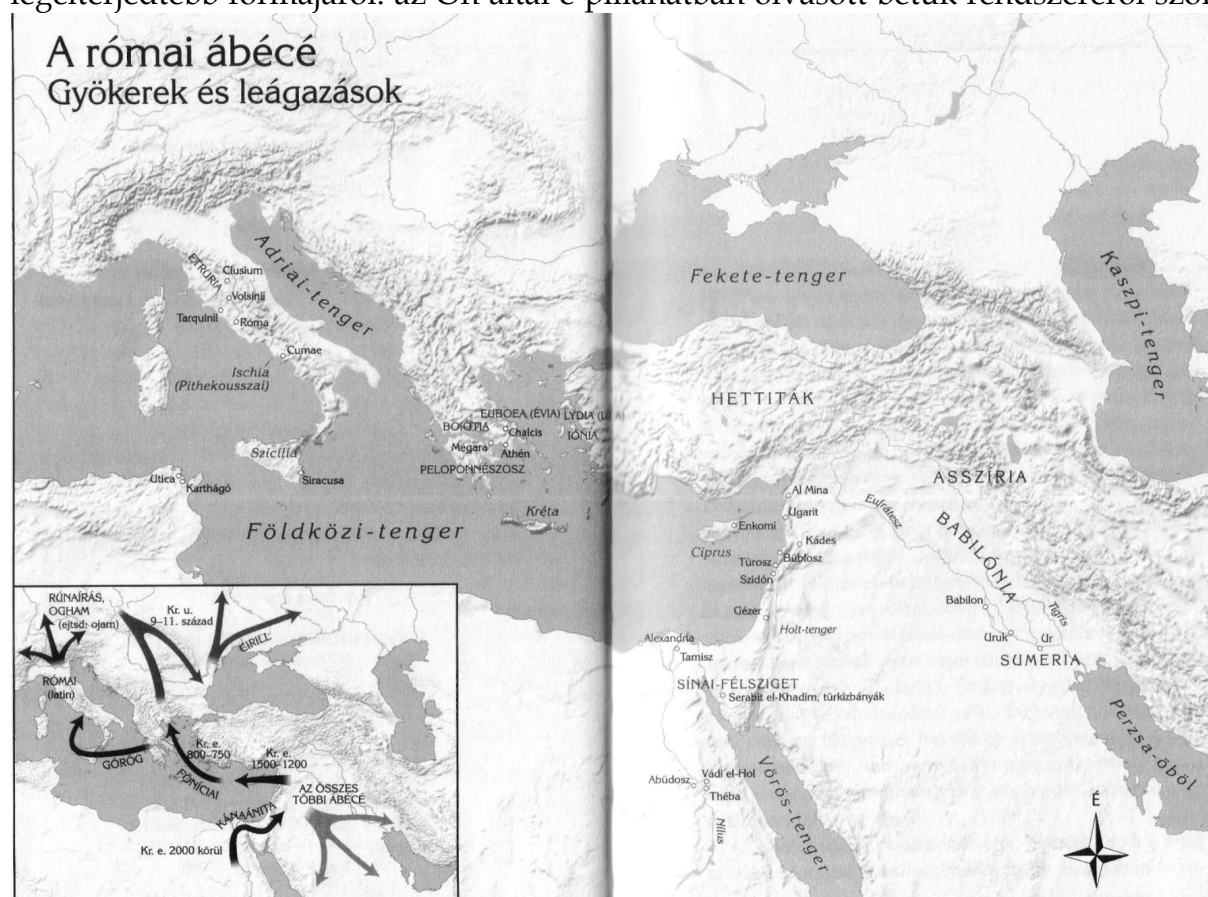
Bibliográfia

1. függelék

2. függelék

ELŐSZÓ

Ez a könyv az emberiség egyik legnagyobb találmányáról, az ábécéről és annak legelterjedtebb formájáról: az Ön által e pillanatban olvasott betűk rendszeréről szól.

Legelőször is a „találmány” három jellemző vonása ötlík szembe: egyedisége, egyszerűsége és alkalmazhatósága. E sajátosságokat az ábécé legkorábbi, 4000 évvel ezelőtti megjelenésétől kezdve az összes későbbi ábécé átvette; és mindegyik tükrözi a gondolat alapjául szolgáló egyszerűséget.

Csakhogy itt nem a tökéletes elgondolás egyszerűségéről van szó. Az ábécé, mint gondolat ereje éppen praktikus tökéletlenségében rejlik. Jóllehet egyetlen nyelvhez sem illeszkedik tökéletesen, némi igazítással minden nyelvre alkalmazható. Hasonlóan a mi nagyeszű fajtánkhoz, melyet más fajok túlszárnyalhatnak repülésben, le-hagyhatnak úszásban, szellemileg azonban nem kerekedhetnek fölénk, ugyanúgy az ábécé is felülmúlhatatlan. Fotósnyelven szólva az ábécé sikere a vonaléletlenségében rejlik. De honnan pattant ki az ábécé ötlete? Hogyan és hol terjedt el azok után, hogy latin betűs írássá érett, mely egyébként jelen pillanatban a világ legismertebb írás-rendszere? Hogyan kapunk választ ezekre a kérdésekre?

Időszerű mindezt megvizsgálnunk, lehetőleg addig, amíg az ábécé forrásai még fellelhetők. Egyre biztosabbnak látszik, hogy ez a forradalmi és egyedülálló ötlet

Egyiptomban született, Kr. e. 2000 táján. A forrásokhoz kapcsolódó felismerések mindaddig ellentmondásosak lesznek, amíg újabb és újabb bizonyítékokat találunk, értelmezünk és fogadunk el, egyvalamire azonban már most mérget vehetünk: a régészet hatékonyabbá válásával újabb, meglepő fejleményekre változatlanul számítanunk kell. Egy elrejtett tekercs vagy felirat egy szép napon talán feltárja előttünk az alkotó génuszt – talán személy szerint magát a lángészt is –, aki az első, kincset érő betűket az egyiptomi hieroglifákból előbányászta.

Ebben a könyvben magára a gondolatra és egyik kultúráról a másikra történő átörökítésére összpontosítok, Egyiptomtól Rómán át napjainkig. Az az érzésem, a témaválasztásnál elég szűkre szabottak a lehetőségeim, másként soha nem érnék a végére. Az ábécé teljes története egy könyvtárat töltene meg, külön szekciókkal, melyek az ábécérendszerek forrásaival és kultúráival, az írásbeliségnek századokra visszamenő hatásaival, az olvasás kultúrájával, az írás technikájával foglalkozhatnának, illetve elemezhetnék annak a mágusnak a sajátos szavait, aki az ábécét varázsigévé változtatta. Minden betűnek megvan a maga története. Kevés szó esik azonban az alábbiakban a technikai fejlődésről vagy a nagy történelmi folyamatokról – papírkezeléskedeletről, nyomtatásról, gyarmatosításról vagy az internetről. Ezek a nagy áramlatok viszik végig magukkal a világon a nyugati ábécét, ugyanakkor azonban kevésbé hatnak a latin ábécé rendszerére. És még kevésbé a mögöttes elgondolásra, mely az alfabetikus írásrendszereket az abháztól a zuluig egyesítették – hogy két vagy három tucat, látszólag semmitmondó jelzéssel az egész emberi beszédet jelképezni lehessen.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ennek a munkának a legfőbb mozgatója Doug Young volt, korábban a Hodder-Headline, jelenleg a Transworld munkatársa. Példás szerkesztő és példás kiadó – hálás köszönet neki.

Ugyancsak köszönettel tartozom az alábbiaknak türelmükért és nagyvonalúságukért, mellyel megosztották szakértelmüket: David Bennett, a School of Oriental and African Studies (Keleti és Afrikai Kutatások) londoni intézetének nyelvészeti tanára; Susan Blackmore, Dept. of Psychology, Faculty of Applied Science (Pszichológiai Tanszék, Alkalmazott Tudományok Fakultása), University of the West of England, Bristol; Tony Cheng, BBC World Service (kínai szekció); John Darnell, a luxori Epigráfiai Tanulmányok vezető epigráfusa és a Chicagói Egyetem Keleti Intézetének kutatója; Deborah Darnell, epigráfus és könyvtáros, Epigráfiai Tanulmányok, Luxor; Martina Deuchler, a Keleti és Afrikai Kutatások Intézete (School of Oriental and African Studies) koreai tanszékének professzora, London; Trevor Ford és Marianne Barton; Andrew George, az asszír tanulmányok professzora, Keleti és Afrikai Kutatások Intézete, London; Christopher Gill, a filológia professzora, Exeter University; Khin-Wai-Thi, UNESCO, Genf; Terence Mitchell, nyugat-ázsiai régiségek, British Museum; Michael MacMahon, angol nyelvi tanszék, University of Glasgow; Joe Mulrooney, bibliai kutatások, Heythrop College, University of London; Iain Murray, alkalmazott számítástechnika, University of Dundee; Richard Parkinson, egyiptomi régiségek, British Museum; Paul Richardson professzor, Művészeti és Zenei Kiadványok Intézete, Oxford, Brookes University; Benjamin Sass, régészeti tanszék, University of Haifa; Thomas Sebeok, a nyelvészet és a sémi tudományok emeritus professzora, Indiana University; Greg Stevenson, International Federation of the Periodical Press (Időszaki Kiadványok Nemzetközi Szövetsége); Judith Swaddling, görög és római régiségek osztálya, British Museum; Oliver Taplin, filológiai professzor, Magdalen College, Oxford; Wilfred Watson, vallási kutatások tanszéke, Newcastle University; John Wells, a fonetika professzora, University College, London; Margaret Williamson, a klasszikus és összehasonlító irodalom professzora, Dartmouth College, Hannover, New Hampshire.

BEVEZETÉS

Óriás és géniusz

Gyerekként egy ódon internátusba jártam Hastings-ben, ahol az iskolaigazgató egy félszemű óriás volt. Magassága 1 méter 92 centi, 126 kilót nyomott, és üvegszeme volt. Fogalmam sincs, hogyan vesztette el a valódit. Az üvegszemnek megvolt az a zavarba ejtő tulajdonsága, hogy könnyezett, így egy-egy nagy tiráda kellős közepén, a nádpálca alkalmazásához közelítve, előhúzta zsebkendőjét, és üvegszeméből kitörölt egy-egy krokodilkönnyet. Beszélték, habár saját magam sohase láttam, hogy ki is tudta venni a szemét; ilyenkor kifényesítette, majd visszarakta.

Így aztán, amikor először hallottam a Küklopszról, az *Odüsszeia* egyszemű óriásáról, pontosan tudtam, hogy Odüsszeusz kivel állt szemben. Látom magamat tizenegy évesen, szürke flanel rövidnadrágban, vízszintes sárga-fekete csíkozású nyakkendővel, gyerekcsínyek okozta horzsolásokkal a térdemen, amint ülök egy lejtős, felnyitható tetejű iskolai faasztalnál, melybe valaki belevészte a monogramját: „CP”. Kennedy *Latin kezdője* fekszik előttem, mely egy diák krikszkrakszai folytán réges-rég átalakult étkezési alaptankönyvvé. Mr. Marshall haladó szellemű tanár volt, és jöllehet dupla latinóránk volt szerda délutánonként, a tanár úr – szokás szerint – ezúttal is felhagyott a latinnal – az *Odüsszeia* kedvéért. Nem éppen görög nyelvleckéről volt szó – nyelvet csak az ösztöndíjasok tanulhattak –, hanem E. V. Rieu eléggé új fordításáról. Filmszerűen eleven képei magukkal ragadtak, és elrepítettek...

... a barlangba, ahol Odüsszeusz és emberei az otromba Küklopsz csapdájába kerülnek. Az illusztrációkon egyszemű óriásként szerepel, én azonban kétszemű iskolaigazgatónkat látom benne, üvegszemével persze, állatbőrökbe öltözötten, barna hajszálcásos öltönyében. A Küklopsz (jelentése: egyszemű) eltorlaszolja a barlang száját egy hatalmas sziklával, melyet huszonnégy kerekű szekér se bírna megmozdítani. A Küklopsz elkap két görögöt, földhöz vágja őket, agyukat sziklával loccsantja szét, testüket tagonként ízekre tépi, és ropogtatva felfalja, mint egy zsákmányszerző, vad oroszlán. Odüsszeusz dermedten figyel. El tudtam képzelni, mit érzett. Egyszer, lámpaoltás után raportra rendelték az iskolaigazgató szobája elé, és ott hallgathattam a hatszoros botütéseket barátaim ülepén. Íme, a rettegés a közelgő végzettől! De ezúttal velem volt Homérosz, és példát mutatott, miként légy kellően ravasz, bátor és erős ahhoz, hogy megvédj barátaidat a gonosz óriásoktól. Odüsszeusz bort kínál, majd amikor a Küklopsz részeg kábulatba esik, előkészít egy nyársat, mely akkora, mint egy húszevezős hajó árboca, tűzben felhevíti, és öt embere segítségével beledöfi az óriás egyetlen létező szemébe.

*„én nekidőlve fölülről
forgattam, valamint ha hajófát fúr ki az ember*

fúróval (...)

*Fogva, szemében ekép forgattuk az áttüzesített
nyársat, s míg melegen forgott, körülötte a vér folyt.
Szétperzselte egész szemehéját és a szemöldjét
gőze az égő szemnek, sistergett szeme gödre.
Mint amidőn a kovács nagy fejszét, szörnyű szekercét
edzeni márt a hideg vízbe, s hallatszik a vasnak
hangos jajsza, mert nagy erőt ettől kap a jó vas:
néki olajfadorong körül úgy sziszegett szeme akkor.”
(Devecseri Gábor fordítása)*

Körbepillantok az osztályban, grimaszolok társaimmal, és érzem az egyforma reagálás különös izzását. Igen, mindannyian kedveljük a vérgőzös, bosszúszomjas részleteket!

Ez az élettől pezsgő olvasmány, továbbá az a tény, hogy Mr. Marshall időt szakított rá, valamint az érzelmi hatás, amit kiváltott, egyértelmű üzenetet közvetített számomra: a történet, mely régmúlt időkből ilyen közvetlenül szól hozzánk, valamiért nagy fontossággal bír! Persze bajban lettem volna, ha meg kell mondanom: miért? Ekkor még nem sejtettem, hogy olyan kultúra gyökereihez kaptam iránymutatást, amelyben történetesen a saját kultúrámmal gyökerezik. Saját fordításának bevezetőjében a kiváló T. E. Lawrence, a klasszika-filológus – aki egyébként Arábia felszabadításának is élharcosa volt – az Odüsszeiát így értékelte: „Ez a legrégebbi könyv, melyet a történetéért érdemes elolvasni, és egyúttal Európa első modern regénye.” Ez a mű olyan folyamat kezdete volt, mely újabb három évszázad múltán elvezetett azoknak az alkotói energiáknak a felszabadításáig, melyek Athént a Kr. e. ötödik században a filozófia, a tudomány és az irodalom bőségszarujává tették. A bőségszaruból kizúduló alkotások századokon és kontinenseken hullámoztak végig.

Az eredmények pedig itt vannak, csak körül kell néznünk. A görögök által alkotott, vagy a görög szavakból kiforrott tudományos fogalmak, a csillagászatától vagy a biológiától kezdve az alfabetikán át a fametszésig és a zoológiáig mindenütt jelen vannak. Az európai kultúrák, gyökereik után kutatva (talán a baszk kivételével), hamar rátalálnak a görögökre. Ugyanez mondható el a legtöbb fehér – vagy akár latin –, amerikai, ausztrál és más ex-európai leszármazottakról is.

Bizonyos szempontból a muszlimokra is érvényes ez, hiszen tudósaik Arisztotelészt fordítottak arabra, még hozzá abban a korban, amikor Európa még jócskán a posztrómai korban „utazgatott”. Az afgánoknak és üzbégeknek Nagy Sándor élő népemlékezet. Bárki, aki európai nyelvet tanul, vagy a történelmet tanulmányozza – mindegy, hogy hol; a Hebridáktól a Hindukus hegységig –, előbb vagy utóbb szembe találja magát a görögökkel. Nyelvünkben a görögök továbbra is velünk élnek, olyan valóságosan és ugyanakkor éppen olyan elfeledetten, akár egy gyerekkori íz. Aligha nem nagyobb nehézség nélkül írhatnánk olyan regényt, amelyben csak és kizárólag ógörögből származó általános főnevek és igék szerepelnének, de disszertációt bizonyosan készíthetnénk olyat, melynek görög tőszavai magától értetődően formálják technikai nyelvünket – íme, egy könyvcím kézenfekvő példaként: „*Genetika és karakter: a kibernetika használata a pszichológiai analízisben*”. De az érme két oldala van: fej és írás, és ezzel már a görögök is pontosan tisztában voltak.

Vajon honnan ez a „görögáradat”? Az ógörög gének, a társadalom, a táplálék vagy az éghajlat tette, vagy mindezek valamiféle keveréke, hogy ez a nagyszerű intellektu-

ális felvirágzás bekövetkezett? A sokféle válasz közül engem most egy izgat: az a feltetelezés, mely szerint Homérosz és utódai azért gyakorolhattak ekkora hatást, mert szavaikat nemzedékről nemzedékre könnyen átörököthető formába öntötték. A görögök, hangzik az érvelés, azért gyakorolhattak ilyen nagy hatást utódaikra, mert fellejtették írásaikat, tehát birtokában voltak annak a találmánynak, mely az első két betűje, az alfa és a béta után kapta nevét, s így lett belőle: az alfabéta! Vagyis az ábécé.

Az ábécé? Kissé nehéz értelmezni, mit jelent itt pontosan a határozott névelő, hiszen sokféle ábécének nevezett rendszer létezik, mely nem „a”-val és nem „b”-vel kezdődik. Az ogham, a régi ír ábécé BLF-fel indul; a németek középkori írásrendszere, a rúna azzal az első hat betűvel nyit, mely után a nevét kapta: futhark (a „th” egy betűnek számít). Az etióp a „h”-val kezdődik. Némelyik korai „alfabéta” az első két betű után abjadok és abugidák részegységére (ékírás) bomlott le. A változások ellenére azonban mindegyiküket áthatja az az eszménykép, hogy a beszéd hangjait meg lehessen ragadni két vagy három tucat egyszerű jellel, melyek mindegyike megfelel egy kiejtett hangnak. Valójában, ahogy látni is fogjuk, ez hiú remény. De az ábránd megmarad: a tökéletes írott kommunikáció álma. Pontosan ez inspirálta ezt a könyvet, mely a *mi* ábécénk keletkezését vizsgálja, az egyiptomi gyökerektől a latinositott formáig, melyet az olvasó most a kezében tart. Ez a könyv az ábécét egységes témaként kezeli, és nem mélyül el az írás lenyűgözően hatalmas tárgykörében, nem foglalkozik az írás alaki kellékeivel, vagy az egyes betűk történeteivel.

Sokan gondolják úgy, hogy a görög ábécé messze a legjobb, már csak azért is, mert ez inspirálta (állítólag) a görög génusz felvirágzását, és mindent, ami ebből következett. Ezt a nézetet a leghatározottabban egy angol-amerikai klasszika-filológia professzor, néhai Eric Havelock képviselte a Yale-en. Az ábécé, szerinte, az egyik legnagyobb ugrás az emberiség történetében; a benne rejlő zsenialitás a tűz vagy a kerék feltalálásához fogható, és ennek köszönhetjük, hogy az élet a nyugati világban végérvényesen megváltozott.

Az ábécé segítségével – írja Havelock – a görögök az élőszóban előadott műveket irodalmi művekké tudták átformálni. Az *Odüsszeia* és az *Iliász* máskülönben elvesztek volna, így viszont sikerült e két nagy, ősi műremeket megörökíteni az utókornak, mint „a madarak röptét a fényképeken”. Havelock szavaiban az is benne van, hogy nem pusztán Homérosz génusza vagy a görögök zsenialitása garantálta e művek túlélését. Kellett hozzá az is, hogy írástudók vagy írástudók csoportjai képesek legyenek írásos formában rögzíteni a történeteket, méghozzá úgy, ahogyan korábban egyetlen korábbi kultúra sem tehette meg. Ezzel az új keletű intellektuális eszközzel a görögök rögzíthették saját gondolatmenetük folyamatát, tudatossá váltak, csiszolhatták eszméiket, eszmét cserélhettek, építhettek gondolataikra, etikai, filozófiai, tudományos rendszereket hozhattak létre, új költészeti formákat alkothattak, és utat törhettek a történelemírásban és a biográfiában. Röviden: az ábécé lehetővé tette a görögök számára, hogy lefektessék a civilizált eszmecsere alapjait, Európa és az utódkultúrák javára.

Ritkák az ilyen nagy horderejű találmányok: kevés az olyan intellektuális eszköz, mely egyszerre mutat fel önálló technológiát és vált ki robbanásszerű hatást. Az írás alighanem megfelel e kritériumoknak, hasonlóan az „arab” számrendszerhez (valójában eredetileg indiai), különösen a nulla feltalálásához, amely a modern matematikát megalapozta.

Hatásaiban az ábécé talán csak az olyan nagy gondolatrendszerekhez mérhető, mint az egyistenhit vagy az evolúció. Mégis előfordul, hogy az ilyen nagyszabású elgondolások, mielőtt széles körben elfogadottá válnak, különböző külső megjelenésekben öltenek testet, gyakran más-más időben és más-más helyeken. Az írást *talán* négyszer találták fel: Kínában, Mezopotámiában, Egyiptomban és Közép-Amerikában (a „talán” szó azért kívánczik ide, mert egyesek érvelése szerint az egyiptomiak a mezopotámiaiaktól vették át az ötletet, ha a formát nem is).

A tízes számrendszer ugyancsak négyszer bukkant fel, egymástól függetlenül: Babilonban, Kínában, Indiában és Közép-Amerikában. (Az általánosítással óvatosan bánnok, már csak azért is, mert 1979–80-ban eltöltöttem némi időt a kelet-ecuadori warorani törzs dzsungelében; ez a törzs már régóta hisz a maga egy istenében, Waengongiban, azaz egyistenhívő volt, jóval az előtt, hogy az európaiak ide érkeztek.) Az evolúciónak tehát megvolt a maga evolúciója, jóval Darwin előtt.

Az ábécé azonban, sokféle formája ellenére, egyedi gondolat volt; egyszer létrejött, hogy aztán tovább terjedjen kultúrákon és századokon át. Sok más írásrendszer is létezik, ezek azonban képirásosak vagy szótagalkotók. Az ismeretlen írásokon kívül, akiktől az ábécé első, kísérleti formái származnak Kr. e. 2000 tájékáról, Egyiptomból, nincs olyan kultúra vagy személy, amely, vagy aki megálmodta volna az ötletet. Mindazok – szám szerint száz körül lehetnek –, akik valaha is alfabetikus rendszert használtak, vagy valamely korábbi rendszerből szivárogtatták át, vagy örökölték a gondolatot, vagy átvettek egy már létező ábécét, vagy pedig hallottak az ötletről, és ennek alapján dolgozták ki a maguk ábécéjét. Havelock szavaival, ez egyedülállóan hatékony módja volt az emberi beszéd rögzítésének, és „miután egyszer feltalálták, hiánytalan választ kaptak egy probléma megoldására, és nem volt rá szükség, hogy újra feltalálják”.

Havelock állítását igazolni látszik a mindennapi tapasztalat. Betűink annyira egyszerűek és praktikusak, hogy ha a betűformákat csecsemők kezébe adjuk játszani, és a hangokat dalokká alakítjuk, egy kétéves kisgyerek játszi könnyedséggel elbűvöli büszke szüleit. A következmények az egész világ számára alapvetőek; közvetlenül számunkra, akik használjuk az ábécét, közvetetten pedig azoknak, akik nem használják, de fordításban ők is élvezik hasznait. A hatások rendkívüli módon felgyorsították a folyamatokat, és magukkal ragadták a százezer évvel ezelőtt rögzült biológiai evolúciónkat – sőt, el is térítették azt –, méghozzá az időskálán tízszeres, százszoros, ezerszeres sebességgel robogó kulturális evolúció révén, mely az ismeretlenbe repít minket.

Félretéve egy pillanatra a regionális különbségeket, és csakis a legfontosabb mutatókra összpontosítva: a kulturális evolúció egyre meredekebb grafikont rajzol, már amennyiben a főbb előrelépéseket követjük. Először a 4000 éves felkapaszkodás az írni-olvasni tudástól a könyvszeretetig, minden kézzelfogható anyag megragadásával, legyen az kő, fa, papirusz, viasz, agyag vagy fátyolszerű szövet. Az információáramlás ezekkel a nehézkes közvetítőeszközzel évszázadokban mérhető, miközben az olvasottság a csekély számú írni-olvasni tudó társadalmakban mindössze a népesség egy százalékát tette ki. Az írásbeliség Kínában a nyolcadik században a fa nyomódúc papírnyomtatás feltalálásával kezdett terjedni, hogy aztán a tizenegyedik század közepén újra felgyorsuljon, ugyancsak Kínában, a mozgatható nyomóelemes nyom-

tatás felfedezésével. Európában pedig jóval nagyobb kihatással a tizenötödik században történt mindez. Az információ továbbadása ebben az évezredben évtizedeket vett igénybe. Az ipar növekedésével a tizenkilencedik században az évtizedek évek-re, majd a légi közlekedéssel hetekre sűrűsödtek. Azzal, hogy mára a kulturális evolúció elektronikussá vált, az információ másodpercek alatt áramlik világszerte, miközben az írástudatlanság a visszamaradottság szinonimájává vált.

Az olvasottságban és az információáramlásban bekövetkezett robbanás legegyszerűbb szemléltetése, ha szemügyre vesszük az írott és publikált anyagok pusztá súlytömegét. Kr. u. 1500-ban mintegy 200 ezer kötetet adtak ki évente, míg Kínában ez a szám 800 ezerre rúgott: ez összesen egymillió könyvet, nagyjából 500 tonnányi papírt jelentett. Az ezredfordulón a világ mintegy tízmilliárd könyvet produkált – hozzávetőleg 50 millió tonna papír, csak a könyvekre! Most adjuk hozzá ehhez az újságokat: 8391 napilap e pillanatban, amikor e sorokat írom, továbbá hetilapok, magazinok – összesen 73 ezer kiadvány! Összességében a világ mintegy 130 millió tonna papírt gyárt évente a kommunikációhoz – egy főre számítva mintegy 25 kilogrammot. 500 év alatt, ahogy a világ népessége tizenháromszorosára emelkedett, az írni-olvasni tudó népesség megezerszereződött, a nyomtatott anyagok a kétszázötvenezerszeresére nőttek, s ez a növekedés jórészt a huszadik században következett be. Középkori elődeinkhez képest fejenként csaknem húszezerszeresét fogyasztjuk a nyomtatott anyagoknak. A világ összes fogyasztása az írott anyagok tekintetében 60 százalékban valamely ábécéhez köthető.

Tartalmi szempontból ez az irdatlan szóáradat a papírral együtt egy nap alatt lényegében elhal. A maradék nagy része pedig egy éven belül. Ebből az anyagtömegből azonban – és növekvő mértékben ennek elektronikus megfelelőjéből –, közvetlen vagy közvetett formában, kisarjad a fejlett társadalmak kultúrájának valamennyi aspektusa. Az emberi társadalomnak ez az átalakulása annyira jelentős, hogy okkal nevezhetjük magunkat egy új alfajnak: *homo sapiens literariensis*-nek.

Nyolcvanmillió tonnányi papír különféle ábécékkel kinyomtatva – olyan jelenség ez, amely magyarázatra szorul, függetlenül a mögöttes kulturális tartalmaktól és írásmódoktól. A szálak szinte azonnal visszavezetnek minket a görögökhöz, részint pedig Havelock néhány téziséhez.

Vajon az ábécén alapuló műveltség robbanásának a kulcsa valóban a görög génusz lenne? Havelock fontos állításai, különböző formákban továbbfejlesztve, akadémiai körökben az évek folyamán egyre hevesebb reakciókat váltottak ki. Először néhány kortárs klasszika-filológus tiltakozott. Havelock szarkasztikus, baloldali yorkshire-i ember volt, aki a tengerentúlon, a legelőkelőbb keleti-partvidéki amerikai egyetemeken is terjesztette nézeteit, és egyeseknek nem tetszett, hogy a görög génuszra adott hiteles magyarázat mögött afféle földi okok rejlenek, mint kétfucatnyi egyszerű jel.

Később aztán, Havelock 1985-ben bekövetkezett halála után, másféle kifogások bukkantak fel azok oldaláról, akik más ősi kultúrák mellett törtek lándzsát. Ha az ábécé valóban ennyire hatékony eszköz, akkor a kínai írásrendszer miért bizonyult ennyire tartósnak? Valóban arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a kínai kultúra „alsóbbrendű”, pusztán azért, mert nem vett át egy olyan rendszert, amely állítólag felsőbbrendű? Valóban csak a görögöknek tartozunk hálával a nyugati kultúra meg-

alapozásáért, s el kellene felejtünk olyan elődöket, mint az egyiptomiak vagy az asszírok, akiknek a kultúrája csaknem tízszerre régebbi? És a hébereket, akiknek szent könyve, legalábbis annak első változata, majdnem bizonyosan megelőzte Homéroszt? Annak előtte talán nem léteztek nagy városok, nagy kultúrák, nagy gondolkodók, nagy filozófusok és nagy költők? Ha a görögöket tekintjük az intellektuális teljesítmény eszményképének, ezzel vajon nem szóljuk-e le az elődeiket? Ez az utolsó megközelítési mód határozottan kifejezésre jut Havelocknál, amikor lekicsinylően ír a még régebbi ősi írásrendszerekben feljegyzett művekről. Homéroszt állítja szembe „az ősi Közel-Kelet úgynevezett irodalmával”, és az utóbbival kapcsolatban erre a következtetésre jut: „Nincs jelen benne az emberi tapasztalat alapvető komplexitása.”

Kissé erős megfogalmazásnak tűnik ez, hiszen távolról sem az ókori görögök jelentették az egyedüli forrást. Nem az ókori görögök találták fel az ábécét. Az már a levegőben volt, úgyszólván évezredekkel korábban, hogy a görögök szert tettek rá. Valószínűleg nem az volt a döntő, hogy szóbeliségük olyannyira kifinomult volt, hanem egy jó adag szerencse kellett hozzá. Történetesen egy olyan kultúra közelségében éltek, amely szó szerint belebotlott az ábécébe, és mindehhez éppen a társadalmi fejlődés egy olyan szakaszában voltak, amely lehetővé tette számukra az adoptálást. Ha még hátrébb tekintünk, csak akkor tudjuk megérteni, hol és miért keletkezett az ábécé, miért vonzotta az egyik népet, és miért nem a másikat, valamint azt is, hogy a görögök milyen szerepet játszottak az ábécé elfogadásában, átvételében, abban, hogy mindez nekünk átörökítődjék.

ELSŐ FEJEZET

Mi a gond a képekkel?

A tizenötödik században, amikor néhány filozófus elkezdett tűnődni azokon a titkokon, melyeket a Nílus völgyének ősi népei hátrahagytak, felmerült a gondolat, hogy az egyiptomi sírokon látható ábrák voltaképpen a kommunikáció legtisztább formái lehettek. Különös elgondolás ez, lévén, hogy senki se tudta pontosan, mit jelentenek ezek az ábrák, hiszen minden azon alapult, amit a klasszikus szerzők írtak. Vagyis „tekintélyíze” volt a dolognak. Feltételezték tehát, hogy ezeken az ábrákon egy misztikus kód révén magát a természetet ragadták meg, és közvetlenül az emelkedett lélekhez szóltak, annak saját tiszta hangján. Feltételezték, hogy nem volt szükség semmiféle írásos alapra, mely a nyelvhez hasonlóan úgyis csak fecsegő zűrzavart okozna a maga bibliai értelmében – azt a fejetlenséget, melyet Isten rótt ki az emberiségre, amikor lerombolta Bábel tornyát.

Természetesen akadtak, akik igényt támasztottak arra, hogy kellően bensőséges kapcsolatba kerüljenek a Természettel. Egy tizenhatodik századi jezsuita antikvárius, Athanasius Kircher hozzálátott a hieroglifák értelmezéséhez. Egy obeliszkkel kezdte, mely most Rómában áll, a Piazza Minerván. Egy kis jelsorozatot elemzett, mely pusztán a nevét örököltette meg egy Kr. e. hatodik században élt uralkodónak: „Apries királynak”. Kircher magabiztos magyarázata viszont így hangzik: „Ozirisz védelmét kellett kieszközölni Typho erőszakosságával szemben a megfelelő rítusok és ceremóniák révén, és azáltal, hogy fohászukkal a hármas világ oltalmazó szellemeihez folyamodtak, hogy biztosítsák a Nílus által adott, megszokott jólétet az ellenség Typho erőszakossága ellenében.” Ez úgy, ahogy van, sületlenség! A hieroglifák nem „képek”, hanem jelek, szótagok és betűk. Némely szakértők manapság játszi könnyedséggel olvassák őket, mintha csak a saját kéziratukat olvasnák. A mágia, annak tizennyolcadik századi misztikus értelmében, már a múlté.

Megmaradt azonban egy alapvetően fontos mágia, ez pedig nem más, mint maga az irodalom. Bámulatos, hogy az emberi lény jeleket lát a felszínen, és ezzel egy időben képes meghallani a jelek valóságosan látható vagy láthatatlan beszédjét. Ám ha a Természetet az íráson keresztül meg lehet érteni, akkor rögzíteni is lehet – összegezni, elvonatkoztatni, rögzíteni olyan formában, hogy egyik intelligencia értse a másik nyelvét. Ennek érdekében mindkét intelligenciának ugyanazon vagy részben egymást fedő hipotéziseken kell alapulnia. Ezen kapcsolódások nélkül a képek – legyenek azok barlangrajzok vagy komputeres ikonok – soha nem lesznek képesek jelentést közvetíteni értelemről értelemig. Ha valaki járatlan a számítógépezésben, nem fogja érteni, mire valók a hieroglifák a képernyő tetején. Még a legegyszerűbb ikonok is, mint mondjuk a „kivágás-beillesztés” jelek, olyan technikára utalnak, melyet elég kevesen ismernek a gyakorlatból. A klikkelés és elhúzás: igen; a mentés és bezárás ta-

lán, de a kivágás-beillesztés? Manapság aligha. A dolog persze működik, egyszerűen azért, mert gyerekként mindannyian játszottunk kivágóst és összerakókat, és mert a PC-használók ugyanazt a számítógépes hipernyelvet tanulják. Ám ahogy a kulturális kapcsok tágulnak, a megértés úgy válik egyre ködösebbé. Vajon egy szoknyás figura képe, mely a női mosdót jelzi, biztos, hogy ugyanazt jelenti egy skót szoknyás férfinak, mint egy nadrágos angolnak? Egy keménykalap szimbóluma azt jelenti-e, hogy „hordjál keménykalapot (és ha nincs ilyen otthon, akkor vásárolj egyet)”? Még az is lehet. De egy kerekesszék-szimbólum már nem arra szólít fel, ugye, hogy „ülj kerekesszékre” (ha meg nincs ilyened, akkor vegyél egyet!). Kétértelműségeket soha nem lehet eloszlatni pusztán képekkel, az emberi agy ugyanis nem alkalmas a feldolgozásukra olyan módon, ahogyan a nyelvére. A nagyjából kétezernyi kép, amit némi erőfeszítéssel az emberi agy tárolni képes, nem is hasonlítható ahhoz a mintegy 50 ezernyi szóhoz, amit a legtöbb írni-olvasni tudó ember egy-egy adott nyelv birtokában könnyűszerrel felsorakoztathat. Makacsul tartja magát az a misztikus hiedelem, hogy az értelem képes arra, hogy pusztán képek által „olvasni” tudjon egy másik értelemben. Az igazság ezzel szemben az, hogy transzcendentális nyelv nem létezik, és soha nem is létezhet. Az alábbiakban következzen három történet, mely arról szól, miért nem elégedhetünk meg a képi szimbólumokkal, és miért van szükségünk az írásra.

Írákliontól délre, Kréta északi partjainál az út szőlőskertek között vezet fel a hegyekbe az Aszkifosz-hágóhoz. Kiegett fűvel és bogos fákkal borított emelkedő után ragyogó látvány bontakozik ki a szemünk előtt: olajfaligetek, gyümölcsöskertek és gabonaföldek nyújtóznak a távoli hegyek felé. Ez a Messzara-síkság; gazdag térség négyezer év óta. A bronzkori sírkamrák tanúsága szerint a jómódú hajdaniak életükben olajjal, gabonafélékkel, borral, fűgével kereskedtek; gyűrűkkel, nyakláncokkal, fejékekkel felékszerezve temették el őket, obszidiánnal, arannyal, ezüsttel, rézzel, ónnal és elefántcsonttal körülvéve. Kr. e. 1700-ig ezt a kultúrát az egész szigetet kormányzó Minósz király után nevezték el. Paloták – Knósszosz, Mallia, Zakrosz – uralták ezeket a síkságokat és kikötőit. Előttünk, az elmosódott messzeségben a síkság egy alacsony fennsíkban folytatódik, és romokat látunk. És ott állt egykoron a minósz-i korszak egy másik nagy palotája: Phaisztosz.

Phaisztosz – vagy „Fesztosz” a legújabb átirásokban – a világ egyik legizgalmasabb és legerőteljesebb leletegyüttese, melyet egy itáliai régész, Louis Pernier tárt fel egy évszázaddal ezelőtt. Érzelmekkel túlfűtött korszak volt ez, mind politikailag, mind tudományos szempontból. Nagy volt a felfordulás Krétán, akkor kerültek ki véres harcok árán a török uralom alól, miközben régészek vívták harcukat saját maguk és országuk elsőségéért; mítoszokból és betemetett romokból igyekezve bizonyító erejű tényeket kiperéselni. A török és görög szárazföldön Heinrich Schliemann Trója romjait és a mükénéi királyok kincseit tárta fel, és azon munkálkodott, hogy ezeket a vívmányokat Krétához kösse. Ám a görög erőszakkal és a török elnyomással szemben Schliemann meghátrált, és átengedte a terepet az angol Arthur Evansnek. Evans Knósszoszban kezdte az ásatást 1900 elején, és feltárta a körvonalait annak a teljesen ismeretlen kultúrának, melyet a korszak legnagyobb királya, Minósz után minószinak nevezett el. Az itáliai régészek hasonló babérokra törtek. Pernier főnöke, Federico Halbherr, aki ekkor már fantasztikus leleteket tárt fel a Messzara-síkságon, utasí-

totta Perniert, hogy nézzen körül Phaisztoszon. Ígéretes helyszín volt ez, hiszen szerepelt Homérosz felsorolásában a Trója ostromára készülő katonák egy részének otthonaként.

Pernier és kutatócsoportja – akik egy közeli kolostorban voltak elszállásolva – 1900 tavaszán a romok között megnyitották az első árkot. Az elkövetkező néhány évben egy száztermes, óriási palota körvonalai bontakoztak ki. Az egyik oldalon gipszkövet vezetett nyolc kis kamrahelyiséghez. 1908. július 3-a délutánján földet, hamut, faszemet és néhány cserépdarabot kapargatva Pernier és csapata a nyolcadik kamrában egy 16 centiméteres átmérőjű, égetettagyag korongra bukkant. A korong mindkét oldalán csigavonalban 241 kicsiny ábra sorakozott (242, ha számításba vesszük azt is, amelyiket, úgy tűnik, valamikor kisatíroztak), ismeretlen típusú írás volt.

A minószi hivatalnokok elszámolásait írásban, agyagba vésett szimbólumokkal rögzítették. Eredetileg egyszerű képírás volt ez, krétai hieroglifának nevezték. Később, Kr. e. 1700-ig a krétaiak kieszelték egy másik írásmódot is, melyet ma „lineáris A” írásként ismerünk, s amelyet egyébként mindmáig nem sikerült megfejteni. A minósziak bukása után görög telepesek egy harmadik írásmódot kezdtek alkalmazni, a „lineáris B”-t. A phaisztoszi korongon azonban nem ezek az írásmódok láthatók, de nem is másfajta, ismert írásrendszerek.

A közelben talált agyaglelet és a kamra építészeti stílusa arra utal, hogy a korongot Kr. e. 1700 körül áshatták el. De az évszámra aligha vehetünk mérget, mivel ugyanabban a kicsiny helyiségben más, későbbi agyagleletet is találtak, nem beszélve arról, hogy a korongot az ásatások során el is mozdíthatták. Pernier emberei reggel bukkantak rá a leletre, maga Pernier csak késő délután érkezett a helyszínre, szokásos módon kifogástalan öltözékben, hogy szemügyre vegye a napi munkát. Az események menetét nézve nincs kizárva, hogy a korong későbbi időszakban készült, és a lelet valahogy belekeveredett a korábbi cserépdarabok közé. Mindenesetre, ha Kr. e. 1700 körül keletkezett, akkor a dátumnak jelentősége van a minószi tanulmányokban, hiszen a minószi paloták ez idő tájt elpusztultak, valószínűleg földrengés, majd az azt követő fosztogatások következtében. Ebből a katasztrófából a minósziak talpra álltak, és a régi alapokon új palotát építettek. Phaisztoszbán a palotát restaurálták, de senki nem törődött a kicsi kamrával és annak különös tartalmával. Mindez rejtve maradt vagy elfeledték, egészen Pernier ásatásáig.

Azóta tudósok és laikusok tanakodnak a korongon, mely jelenleg az Íráklion Múzeumban található. Vizsgálják a másolatait, a kinagyított fényképeit, és igyekeznek

A phaisztoszi korong

információkat kipréselni a leletből. A legmeglepőbb a korong kapcsán, hogy a rajta látható éles vonalú, kicsi jeleket nem agyagba rajzolták, hanem óvatosan nyomtatták, gondosan kivitelezett, kemény bélyegzőkkel (présmintákkal). Ezáltal a korong a nyomtatás első, általunk ismert termékének tekinthető. Nyilvánvaló, hogy nem egyszerű lenyomatról van szó. A bélyegzőket más agyag írótablák nyomtatásához is felhasználták. De miből készültek a bélyegzők? Fából? Aligha: az ábrák kontúrjai ehhez túl élesek. Még ha a blokkokat valami egészen kiváló mester készítette is, azok hamar tönkremennek a használatban. Azt pedig nehéz elképzelni, hogy fametszők sorozatban gyártották volna a készleteket. A blokkok fémből készülhettek. És mivel a bronz és a vas túl durva a finom részletekhez, a legjobb anyag az ilyenfajta bélyegzőkhöz az arany lehetett, melyet agyagformákba öntöttek.

A kutatói munka néhány további részletet is felderített. Szabálytalanságából következtetve a korong kézi megmunkálással készült, nem öntőmintakészletekkel. A negyvenöt egyedi jelkép zöme (egyesek szerint az összes) felismerhető – egy szoknyás figura gyaloglás közben, egy emberi fej mohikán hajviselettel vagy fejéssel, egy göcsös furkósbot, egy fogoly, egy gyerek, egy zilált hajú nő lógó mellekkel. A szimbólumok csoportosítva követik egymást, így szavakká vagy kifejezésekké állhatnak össze. A stílusjegyek azt mutatják, hogy a spirál a peremszegélytől szakaszosan befelé halad, és a jelképeket a spirálvonalat követve nyomtatták. Ilyen módon az írás az óramutató járásával ellentétesen halad a szegélytől a központ felé. Az egyik oldalt finomabb kimunkálással bélyegezték, feltehetően azért, hogy a nézőre gyakorolt első benyomást ébren tartsák.

Két másik lelet számos hasonló szimbólumokkal azt sugallja, hogy a korong helybeli lehetett. De sok más változat is elképzelhető. A görög kultúra ekkor még csak a gyermekkorát érte, de az egyiptomiak már több, mint ezeréves fejlődést tudhattak maguk mögött. A hettiták a mai Törökország középső részét uralták, az asszírok Mezopotámiát kormányozták, a föníciaiak kelet-mediterrán hazájukból igyekeztek továbbterjeszkedni. A Himaláján keresztül kereskedelem révén mindegyikük kapcsolatban állt az Indus-völgyi civilizációval. Közvetítőkön keresztül mindegyikük kereskedett Kínával. Mindegyiküknek megvolt a saját írásrendszere, és egyik sem hasonlított a phaisztoszi korongon látható írásra. Valamelyik kultúra, valószínűleg a kelet-mediterrán térségben, körülbelül Kr. e. 2000-ben valamiért fontosnak tartotta, hogy megalkossa ezeket a jeleket, méghozzá azért, hogy megmutathassa a saját nyelvét.

A jelképek valószínűleg szótagok – az összes többi helyi kultúra ugyanis szótagírást alkalmazott – vagy egyéni szavak, mint a kínaiban; illetve e két változat kombinációjáról lehet még szó. Tehetős emberek bízhattak meg kézműveseket, hogy készítsenek aranybélyegzőket, melyeket arra használtak, hogy agyagba üzeneteket nyomtassanak – a műveletet aztán minden bizonnyal sokszor megismételték, ugyanazt, vagy hasonló agyagformákat használva, akár több nemzedéken át. Egy égetett korong kézenfekvő formát kínál az ekkora méretű jelek megörökítéséhez. A Földközi-tenger keleti térségében ez idő tájt százával, ezrével, talán tízezzel is lehettek ilyenfajta korongok.

Ha más leletek is fennmaradtak valahol, egy eltemetett irattár mélyén, akkor egy szép napon egy újabb felfedezés mindent tisztázni fog. Jelenleg csak feltételezésekre hagyatkozhatunk, azzal viszont tele a padlás. Ha a korai sumer agyagtábláknak közülük van a lelethez, akkor a korong akár egy leltári feljegyzés is lehetett, talán egy te-

hershállító hajóé. De ha túl sok a találgatás, túl sok lehetőség marad a hóbortos ötletekre. Egy gyors keresés a neten, és máris látjuk, egyesek mágikus szöveget vélnek felfedezni a korongon („nincs kizárva, hogy valamilyen átok”), vagy geometriai tantételről, naptárról, esetleg valamiféle bronzkori komputerről okoskodnak. Akad olyan „kutató” is, aki bizonyos benne, a korongon egy hegyi nép mesél arról, hogy síkságot keres magának a letelepedéshez. Valaki más messianisztikus magabiztossággal állítja, hogy a korong az Ozirisz-kultusz hitét és rítusait örökíti meg, melynek papjai csillagokkal társalogtak, és „csillagon túli lényekkel egy interdimenzionális utazásról”. Hogy bizonyíték is kellene hozzá? Semmi akadály! Összeköthetjük a jelek közötti pontokat úgy, hogy megkapjuk a Nagy Piramis körvonalát, továbbá az Argo csillagképét, ami nyomban azt is jelenti, az Argóban van egy „csillagkapu”. Ezek után mi más is lehetne a korong, ha nem a „portálgeometria” és a világlelek üdvözlésének kulcsa?!

A hervasztó igazság ezzel szemben az, hogy a korongról olyan kevés olvasható le, mint mondjuk egy tintafoltról, így aztán szinte azt láthat bele az ember, amit csak akar. Túl sok remény nincs, hogy messzemenő következtetésekre jussunk. Sokkal több szimbólumra van szükség, meg aztán valami láncszemre egy ismert nyelvhez, hogy megfejthessük az ismeretlen írást. Kellene bizony egy kétnyelvű rejtjelkulcs, máskülönben a korong nyelve, írásrendszere és információs tartalma örökre rejtve marad.

1971 végén két Pioneer űrszondát készültek fölbocsátani azzal az ambiciózus elképzeléssel, hogy kijuttatják őket a Naprendszerből. A NASA-nál két tudományos író, Eric Burgess és Richard Hoagland megtekinthették a Pioneer 10-et, és a két jeles férfiúnak rögtön támadt egy ötlete:

„Még ugyanazon a délutánon, a másodperc törtrésze alatt döntöttünk, a Pioneernek magával kell vinnie a Végtelenbe egy írásbeli »Üzenetet az Emberiségtől«.”

A két író megosztotta az ötletet egy csillagással, Carl Sagannal. Sagan és felesége, Linda Salzmán néhány napot kapott arra, hogy kigondoljon valami olyan üzenetet, amely méltó a nagyszabású küldetéshez.

Persze lehetséges, hogy a földönkívüliek nem eléggé intelligensek ahhoz, hogy fényt bocsássanak ki a látható spektrumba. Ám ahogyan mi fölfedeztük a röntgensugarak használatát és az infravörös sugárzást, ezek a földönkívüliek is elég fejlettek lehetnek ahhoz, hogy pontos definíció alapján fogadjanak egy szondát, és eredményesen tanulmányozzák az abban található kis táblaüzenetet. Minden bizonnyal kíváncsiak lennének a különös tárgy eredetére. Vajon lehetséges-e olyan tiszta formában közölni az információt, hogy az függetlenedjék nem csupán nyelvtől és írásmódtól, nem egyszerűen az emberi kultúrától, de az emberi intelligenciától is? Hogyan oldható meg, hogy egy intelligencia egy másik intelligenciával írásos formában szót értsen? Sagan úgy vélte, akkor lehetséges ez, ha az üzenetet egy kis táblára vésve olyan nyelven továbbítják, mely bele van szöve a világmindenség szövetébe. Szerinte ez létrehozhatja bármely kultúrával azt a kapcsolatot, mely elég kifinomult ahhoz, hogy rábukkanjon a két Pioneerra. (ugyanazt a táblát a Pioneer 11-en is elhelyezték, melyet szintén ki kívántak juttatni a Naprendszerből.)

A tábla az univerzum leggyakoribb elemét, a hidrogént jelenítette meg, abból a célból, hogy gondoskodjon két számítási egységről. A hullámhossza (21 cm) egy hossz mértéket ad meg, a frekvenciája pedig (1420 megahertz vagy 1420 millió ciklus per másodperc) egy időegységet. Ezek az egységek a bináris kód két „ki-be” szimbólumát használva bármilyen számmérték előhívására alkalmasak. Sagan úgy döntött, közelebből meghatározza a szonda eredetét. Mivel Napunknak nincsenek olyan speciális jellemzői, melyek megkülönböztetnék milliárdnyi más bolygótól, ezért Sagan a pulzárokként ismert csillagászati ritkaságokra fókuszált, vagyis a szupersűrűségű neutroncsillagokra, melyek meghökkentő sebességgel pörögnek: másodpercenként hozzávetőleg kétszer fordulnak (a leggyorsabb ismert pulzár 625-ször fordul másodpercenként). A csillag minden forgásnál erőteljes rádióimpulzust bocsát ki. Minden pulzár egyedi, saját forgási idővel rendelkezik, ennek pontossága százmillió, sőt valószínűleg sok százmillió év viszonylatában mérhető. Sagan tizennégy „helyi” pulzárt választott ki, és megalkotott egy csillagrobbanási mintát, mely hozzávetőleges jelzést adott az irányukról és a távolságukról, ahhoz képest, ahogyan a galaxis közepéből látszanak. A frekvenciájukat a hidrogénatom egységeiben binárisan jelölte meg.

A tudományosan fejlett földönkívüliek elméletileg tudhatnak a hidrogénatomokról és a pulzárokról, és így képesek lehetnek hajszálpontosan bemérni a régiót, ahonnan a szondák érkeznek. A tábla másik része a Naprendszerünket vázolta fel, melynek kilenc bolygója minden bizonnyal egyedülálló a galaxisnak ebben a szegletében. A Pioneer ikonját egy vonal kötötte össze a harmadik bolygóval.

Sagan két sajátos formájú mintát is elhelyezett: egy férfit és egy nőt látunk, mindkettejüket meztelenül. Bármennyire is különbözzenek tőlünk a földönkívüliek, talán a minták sajátságosságaiból következtetni tudnak rá, hogy ezek a rajzok biológiai objektumokat képviselnek, még ha kitüremkedéseik és himbálózó alkatrészeik némi magyarázatra szorulnának is. Egy, a Pioneer utaló rajz pedig mindehhez megadta a méretarányokat is.

Ám itt elérkeztünk a lehetőségek határáig, univerzumról szóló információk, matematikailag kódolva – mindez, ugye, nagyon szép. Feltételezhetjük, Sagan táblájának jelei, akárcsak a komputeres ikonok egy, az univerzum által értett hipernyelven beszélnek. Annak idején Athanasius Kircher vindikálhatta magának a jogot, hogy kijelentse: lám, itt a Természet beszél! Az egész dolog minden bizonnyal úgy fest, mint ha itt legalábbis valamiféle kommunikációról lenne szó. Soha nem tudhatjuk... A Pioneer 10-nek 65 ezer évre van szüksége csupán ahhoz, hogy a Nap gravitációs hatóköréből kiszabaduljon, és mintegy százezer évre ahhoz, hogy a legközelebbi csillagot elérje, feltéve, tartja az irányt. Annak az esélye, hogy a szondát megtalálják, mielőtt darabjaira hullik, vagy szétmállik az űrhulladékok között, meglehetősen csekély. Igazság szerint a kissé cinikusabb lelkek már ekkor rámutattak, azok az intelligenciák, melyeknek Sagan az üzenetét címezte, voltaképpen itt vannak a Földön: nevezetesen a kongresszusi tagok, akik biztosítják a pénzeszközöket a további űrprojektekhez, mint például a Földönkívüli Intelligenciák Kutatása.

Aligha véletlen, ez a kutatási irányvonal igen közel állt Sagan szívéhez, és innen nézve elég világos az összefüggés: a közvélemény felhergelése révén kellő nyomást lehet gyakorolni a közpénzek gazdáira. Azt nem tudhatjuk, hogy az ominózus üzenet milyen hatást gyakorolhat a földönkívüliekre, ám azokra bizonyosan hat, akik

még mindig hisznek a tökéletes és tiszta kommunikáció illúziójában. A tábla, komplexitása ellenére, szikrányi emberi információt sem tartalmaz azon kívül, hogy megadja két emberpéldány alakját és méretét. De semmi többet! Ahhoz ugyanis, hogy bármiféle további információt közvetíteni lehessen, nyelvre van szükség. Márpedig a nyelv nem képes átugrani a csillagközi feneketlen mélységet.

Vagy akár csak a kultúrák közöttit...

1980 elején az Egyesült Államok Nukleáris Szabályozó Bizottsága (*U.S. Nuclear Regulatory Commission – NRC*), mely az energiaügyi kormányzat részeként működik, éppen a nukleáris hulladékok problémájával birkózott. A kormányzat számos rövid távú megoldáson törte a fejét, melyek között szerepelt, a hulladékot távoli sivatagi térségekben, százméteres mélységbe temessék el. Csakhogy az anyag még 10 ezer év múlva is radioaktív lesz. A bizottság tagjai minden esetlegességet ki akartak zárni. Ki tudja megjósolni, milyen lesz akkor a világ? Lehet, beköszönt a technológiai varázslások kora, és az emberek már régóta megtanulták a módját, hogyan kell az urániumot deaktiválni. Ám az is lehet, hogy nem. Ezer év alatt – tízezerről nem is beszélve – kultúrák hanyatlanak le, nyelvek tűnnek el, barbárok támadhatnak. Az is lehet, hogy a világ az ipari fejlődés orgiájában teljesen megmérgezi magát. A bizottság tagjai tehát a legrosszabbat feltételezték – globális felmelegedés, emelkedő tengerek, változó ökológia, vagyis az öngerjesztő globális katasztrófa szokásos forgatókönyvei.

Képzeljük el, ahogy a túlélők megpróbálják az újrakezdést. A világ nagyon megváltozott. Füves vidékek elsivatagosodtak, hajdani sivatagok virágzanak, felhőkarcolók pusztá csonkként meredeznek, utódaink úgy bámulnak a romba dőlt városokra, mint a kelták, akik csak kísérteteket láttak Londinium ledőlt kövei között. Vadonokban laknak, ahol egykoron Arizona és Új-Mexikó létezett. Mindent erdő borít. Számos térség éppen azért tűnik különösen vonzónak, mert ott nincsenek fák. A füves terület ideálisnak látszik a háziállatok számára, tekintve, hogy valami csoda folytán nincsenek természetes riválisok, nincsenek nomádok és vadon legeltetők. Az ok, nincsenek fák és nincsenek vadak, ott keresendő, hogy a sugárzás alulról felszivárogo.

Ám akad egy különös objektum, amely tűnődésre készíti ezt a megmaradt kis embercsoportot. Egy monolit lenne az, valami olyasmi, amelyet mondjuk a *2001 Űr-odüsszeia* című filmben láttunk. Tartós szerkezetnek készült, és olyan gondosan építették meg, mint a piramisokat (melyek még mindig állnak, dacolva a hatalmasan felduzzadt Földközi-tenger özönével). Az objektumon képsorozatok láthatók azzal a céllal, hogy a legrosszabbat és legjobbat tükrözzék egy letűnt civilizációból. A telepések lába alatt a hajdani elődök megpróbálták lezárni a fűtőanyagot, mely egykoron csodának tűnt, majd átokká vált. Bölcsességükben és mély aggodalmukban az elődök egy maradandó figyelmeztetést kívántak közvetíteni. A képek világosan ezt üzenik: *Veszély! Ne közelíts!*

Ez volt a szándék. A probléma, amivel a bürokraták szembetalálták magukat, a következő volt: hogyan közöljék a „*Ne közelíts!*” felszólítást olyan módon, hogy minden kultúra megértse, még az olyan is, amelynek fogalma sincs a saját múltjáról és az összes korábbi nyelvekről.

A „kísérleti légkömböt”, hogy megoldást találjanak, az Emberi Interferencia Különleges Műveleti Csoportja (*Human Interference Task Force*) bocsátotta fel, majd a Nukleáris Hulladékok Izolációjának Hivatalán (*Office of Nuclear Waste Isolation*) át a San Franciscó-i Bechtel Corporation érintésével egy szakértői csoportnál landolt az

akta. Az utóbbiak között volt Thomas A. Sebeok, az Indiana Egyetem nyelvészeti és szemiotikai emeritus professzora Bloomingtonban. Az ő álláspontját jól összefoglalja zárójelentésének címe: „*Kommunikációs Intézkedések Tízezer Év Áthidalására*” (*Communication Measures to Bridge Ten Millennia*). A tanulmányt azóta egyfajta kultikus tisztelet övezi azok körében, akiket izgat a nonverbális kommunikáció gondolata.

Sebeok ebben elemzi a feladatot: kimódolni egy üzenetet, egy kódot és egy kommunikációs csatornát, mely garantálja mind a befogadást, mind a megértést. A feladat minden részegységének megvolt a maga külön problémája. A kommunikációs csatornák megbízhatatlanok, minden csatornára érvényes ugyanis a termodinamika második törvénye, miszerint a végén úgyis minden szertefoszlik. Vagyis minden üzenet megsemmisül, csak idő és távolság kérdése. Egy CD hosszabb ideig tarthat, mint egy suttogás vagy egy füstjel, de a geológiai időskálákon még a CD is elillan. Folyamatos energiabevitel szükséges ahhoz – például CD-tárolók készítése és megfelelő tisztítóeszközök alkalmazása –, hogy a kommunikációs csatornák nyitottak és „zajmentesek” legyenek.

Aztán itt van a kód, vagyis a forma, amely az üzenetet magában foglalja. A szavak kiestek, mivel az összes nyelvészeti láncszem eltűnt. A CD-k elegendő információt kódolhatnak (habár Sebeok előre keltezett, számítógéppel feldolgozott CD-ket javasolt) – de ki garantálná az elektromos energia túlélését, nem beszélve a komputerekéről, s végképp nem beszélve a kompatibilitásról? Képirásjelek nem jöhetnek számításba, mivel hagyományos összefüggésrendszerük elenyészhet. Például egy emberi alak, tiltást jelző felemelt kézzel, rituális üdvözlésnek is látszhat. Az amerikai „OK” jel – kört formáló hüvelykujj és mutatóujj – Amerikán kívül, egy másik országban „pénzt” jelent (Japán), megint másutt „zérót” (Franciaország), vagy éppenséggel, ha visszamegyünk az időbe: trágárságot (az ókori görögöknél).

Harmadszor: a befogadás. Bármilyen információcsere megértést feltételez a küldő és a fogadó között. A megszokott gondolatcserénél a küldő számos technikát alkalmaz, hogy a megértést biztosítsa: gesztus, ismétlés, szinonimák, hangsúlyok. Végül pedig rendszerint visszaigazolást is kap a küldő, biztosítékként: egy kézrázást, egy „mm” vagy „aha” mormolást, egy bólintást, egy pillantást, egy köszönömöt, egy „értettem” jelzést. Sagan aligha kaphatott visszajelzést, de legalább feltételezhetett valamiféle közös tudást. Sebeok még ezt a luxust sem engedhette meg magának.

Sebeok kénytelen volt azt sugallni, nincs megoldás, vagyis nincs üzembiztos módja annak, hogy az időszakadékon át a távoli jövőbe üzenetet tudjunk küldeni. Az egyetlen lehetséges út, ha a szakadékon át egy kulturális hidat építünk, mely biztosítja a közös tudást. Azt tanácsolta, hogy az Egyesült Államok hozzon létre egy bizottságot, mely folyamatosan fenntartja és továbbítja a jelüzenetet. A jelzésnek először is szigorúan tudományos alapon kell nyugodnia. Csakhogy egy feltételezett társadalmi hanyatlás eseményei az üzenetet is megváltoztathatják. A bizottságnak egyfajta „atompapsággá” kell válnia, tagjainak őrizniük kell a nemzedékekről nemzedékekre átöröklődő hagyományt, és idővel ki kell fejleszteniük egy ősi tabut, de még egy külön instrukciót is ahhoz, hogy ez a tabu időről időre megfelelő módon megújulhasson.

Ilyen „papságot” természetesen soha nem hoztak létre, már csak azért sem, mert a nukleáris hulladék eltakarítására azóta sincs megoldás. Sebeok mindenesetre tudta, hogy javaslata megvalósíthatatlan. Végkövetkeztetése szerint, még ha az üzenet fenn

is maradna, és megértenék a címzettek, „arra semmi biztosíték nincs, hogy a múlt parancsainak a jövő generációk engedelmeskedjenek”. A „papság” így nem lenne más, mint egy jeremiádkat zengő csoport, mely azon kesereg, hogy közeleg a világvége. Kit érdekelne?

Az univerzális írásrendszer pedig maga a lehetetlenség.

MÁSODIK FEJEZET

A szótagok elviselhető terhe

A képek mindezzel együtt nélkülözhetetlenek, hiszen ezek jelentik az írásrendszerek fejlődésének gyermekkorát. Ez nem egyszerű előrelépés a szellemi sötétségben leledző kezdetektől az érett felvilágosodásig, amit ugyanolyan írástörténeti grafikonokkal lehetne ábrázolni, mint mondjuk a majom emberré válását, vagyis hogy a bal oldalon a képek, a jobb oldalon meg az ábécék sorakoznak. Először is tudnunk kell, hogy az intellektuális teljesítmények között az ábécék nem élveztek monopolhelyzetet. Másodszor, az ábécé ötlete fokról fokra bontakozott ki; valahogy az oldalkuliszszák felől araszolt a történelem színpadára. Vessünk csak egy pillantást a három nagy prealfabetikus rendszerre, hogy lássuk, mit tettek ezek a saját kultúrájukért, és mi az, ami alkalmatlanná tette őket a közvetlen „szülői” szerepkörre.

Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy milyen ősiek ezek az előfutárok, tisztáznunk kell egy ellentmondást, még ha nem is áll szándékunkban leragadni a témánál. Egyesek tízezer évre visszanyúló láncolatról beszélnek, melyek a hajdani kincstárnokoknak szolgálhattak emlékeztetőül. A nyomok az agyagba vésett „jelképekhez” vezetnek vissza. Vannak, akik nem kevesebb, mint harmincezer évre vezetnek vissza a láncolatot, egészen a kőkorszak barlangrajzaiig és csontvéseiteiig. Ám a legtöbb elemző egyetért abban, hogy a Kr. e. negyedik évezredben Mezopotámiában valami kiemelkedően fontos dolog történt. Ekkoriban két nagy folyó, a Tigris és az Eufrátesz öntözte a „vizek közötti” (ezt jelenti a szó: Mezopotámia) síkságokat. Négy, egyre komplexebbé váló városalkotó állam – a sumer, az asszír, a babilóniai és az elámi – hozott létre többtucatnyi, legendás bibliai várost: Urt, Urukot, Ninivét vagy magát Babilont. Templomokban, palotákban halmoztak fel termékeket, adókat fizettek, ajándékok cseréltek gazdát; mindez pedig nyilvántartást követelt: leltározást, főkönyvek vezetését.

Hogy lássuk, hogyan lesz a szükségből erény, képzeljünk el egy gondterhelt templomi hivatalnokot Urukban, az Eufrátesz mellett, a mai Bagdadtól 320 kilométernyire délkeletre, valamikor Kr. e. 3300 körül. A derék hivatalnok ki se lát a heti bevételekből: gabonaszakajtók az élelem tárolásához, gyümölcs, zöldség a papok déli étkezéséhez, féltucatnyi agyagedény, meg aztán jó pár birka az áldozati szertartáshoz.

És akkor megjelenik egy juhász, aki korábban egy birkát ígért a papnak, hogy az időjárás kedvezőre fordítása érdekében legyen szíves, és mutasson be áldozatot Inanna istennőnek. Csakhogy a birka időközben megszökött, így hát a pásztor a beígért állat helyett egy díszpalástot hozott, melyet a felsége varrogatott, egészen addig, amíg meg nem betegedett, és félbe nem hagyta a ruhavarrást. De a pásztor ragaszkodik az áldozati szertartáshoz, mert attól majd jó idő lesz, minek folytán a birkák gyarapodni fognak, így aztán hozhat majd egy másik birkát egy vagy talán két héten be-

lül. Jó, de addig mivel áldozzon a pap, kérdi a hivatalnok vészjóslóan, ha egyszer nincs birka? Ó, istenem, nézzen már körül, a templom tele van birkákkal, egyet igazán feláldozhat közülük addig, amíg visszafizetem, mondja a pásztor.

Jó, de hogyan lehet az ügyletet emlékezetben tartani? A válasz kézenfekvő – egydézsignyi nedves folyami agyag, olyan, amelyet az építőmesterek használnak téglaféltetéshez. A szóban forgó hivatalnok pontosan azt teszi, amit a templomi hivatalnokok ilyen esetben Mezopotámia-szerte, tucatnyi más városban tenni szoktak. Megragad egy maroknyi agyagot, simára püföli, elővesz egy pálcát, húz az agyagba egy jelet, és odabiggyeszt mellé egy elnagyolt birkafigurát. Ez a jeled, mondja az izgatott pásztornak; ez pedig itt a birkád. A pásztor bólint. A napon kiégetve az agyagtábla maradandó és letagadhatatlan tanúsítvánnyá lesz. Két héten belül gyere vissza a birkáddal, mondja a pap, és én odaadom neked ezt a birkás agyaglenyomatot, annak igazolásaként, hogy teljesítetted az ígéretedet. Ha nem, úgy számítanod kell rá, hogy roppantul tagbaszakadt segítőm látogatást tesz nálad, márpedig róla tudhatod, messze nem olyan türelmes ember, mint én vagyok.

Az ehhez hasonló jelenetek mindennaposak lehettek, hiszen az agyagtáblák túléltek az évezredek, és a legkorábbi képek némelyike teljesen világos üzenetet küld: egy ökörfej, egy árpakalász, egy disznó, egy szamár. Az uruki táblák kilencvennyolc százaléka étel-, haszonállat- és textilnyilvántartásokat tartalmaz. Gyorsírásos feljegyzésnek ez minden bizonnyal elegendő is volt a papok számára, akik fejben tudták tartani, kikkel állapodtak meg. Könyvelési rendszernek azonban tökéletlen volt ez a rendszer. Mit jelent a birka? Bevételt, adósságot vagy kiadást? Élő vagy halott? Mikor történt a megállapodás, mikor esedékes a teljesítés? A gazdagodással és az ügyek összetettebbé válásával az efféle problémák sokasodtak, és igencsak kibővültek földtulajdonlással, öntözési jogokkal, területhatárokkal, örökléssel kapcsolatos vitákkal. Leszögezhetjük tehát, hogy a képi vagy képírási rendszer egyszerűen nem jelentett többet, mint a könyvelés legkezdetlegesebb formáját.

Az agyagtáblák tehát csak újabb zsákutcahoz vezethettek. A mezopotámiai kultúra azonban tartósan bizonyult, és a kontinuitás lehetővé tette mind a kultúra, mind az írásrendszer fejlődését. Mintegy ötszáz év elteltével a rendszer sokkal komplexebb formát öltött. Először is, mivel az agyagvéset egyenetlen körvonalat ad, elegánsabb, ha az ember a rajzpálcával háromdimenziós lenyomatot készít – ék alakú jelet, más néven ékírást, ahogy Thomas Hyde, a héber és az arab nyelv oxfordi professzora 1677-ben a latin *cuneus* szóból megalkotta a kifejezést. Az ilyen jeleket az eredeti kép geometriai absztrakciójával kombinálták.

Másodszor, ahogy a képek – logogramok (szójelek), hogy a technikai elnevezést is megadjuk – egyre elvontabbá váltak, az írásrendszer konceptuális előrelépést hajtott végre. Megkezdődött a szótagok ábrázolása.

Ahhoz, hogy megértsük, miről is van szó, tennünk kell egy kirándulást a nem írásos kultúrába. Nekem erre rövid ecuadori tartózkodásom idején, a waoranik között adódott lehetőségem. Egészen a legutóbbi időkig a waoraniknak abban a ritka megkülönböztetésben volt részük, hogy antropológusok a legvadabb törzsi népek közé sorolták őket. E törzsnél a halálesetek mintegy 40 százaléka bosszúból elkövetett gyilkosság következtében történt. Idegenek ritkán éltek túl a velük való találkozást. Meglehetősen elszigetelt csoport volt ez évszázadokon át, érthető módon, egészen

addig, amíg az 1950-es évek végén amerikai misszionáriusok megpróbálták kapcsolatba lépni velük. Öten voltak, mind az ötöt lándzsahegyre tűzték.

Ám az egyik misszionárius nővére és egy másik felesége, egy waorani asszonnyal együttműködve, aki korábban elmenekült a törzstől, kellően elszántak voltak ahhoz, hogy megpróbáljanak tartós kapcsolatba lépni velük, akár még a mártíromság árán is. Mivel nők voltak, kisebb fenyegetést jelentettek, és mivel egy törzsi asszony is velük volt, végül sikerrel jártak. A munkát a nyelvvel kezdték, melyről kiderült, semmilyen más nyelvvel nem rokonítható. Évekig tartott a munka. Mire én odakerültem, számos misszionárius jól beszélt már a nyelvet, és a törzs többnyire békében élt. A történet lényege, hogy a nyelvészek a nyelv megfejtéséhez maguktól a waoraniktól semmiféle segítséget nem kaphattak. Mivel semmilyen más nyelvvel nem álltak rokonságban, így a waoránikat mindaddig semmi nem ösztönözte arra, hogy saját nyelvük elemzésének meglehetősen kifinomult műveletével foglalkozzanak. Következésképpen a saját nyelvtanukról semmivel sem volt több fogalmuk, mint bárki másnak, akit nem tanítottak erre a nyelvre. Nem volt szavuk a „szóra”, hogy kisebb egységekről, mint például a szótagokról ne is beszéljünk.

A nyelvészeti analízisnek hosszú, de kusza történelme van. A legrégebbi emlékek a sumerokig nyúlnak vissza. A következő forrás egy évezreddel későbbi, ez pedig Panini szanszkrit nyelvtana, mely a Krisztus e. ötödik században keletkezett, míg a nyugati nyelvek egy görög grammatikus munkájára vezethetők vissza, Dionüsziosz Thraxéra, a Kr. e. első századból. Beszédben több tízezer évnek, az írás történetében pedig jó pár évezrednek kellett eltelnie ahhoz, hogy valaki megálljon, és körbenézzen: voltaképpen hogyan is csináljuk mi azt, amit bármelyik kétéves gyerek játszi könnyedséggel a kisujjából kiráz. Ha igaz az, ami egyébiránt egyre valószínűbb, hogy a nyelv ösztönös készítés, akkor aligha meglepő, hogy az általunk kibocsátott hangokat éppen olyan nehéz analizálni, mint a hormonokat. Minden, amit látunk, az már következmény.

A nyelv számos elemre bomlik szét, s ezek alkotják, illetve formálják újra a jelentéstartalmat. Az elemzéshez először is a szavakat kell szemügyre vennünk. Újrarendezzük szavainkat, hogy kifejezhessük, ki, mit, kivel csinál: a kutya megharapja az embert, az ember megharapja a kutyát. A szórend már eleve magában foglal néhány alapvető nyelvtani szabályt, olyat, amelyet egy kisgyermek minden erőfeszítés nélkül elsajátít.

Szavakat vonunk össze, hogy új fogalmakat alkossunk; ez a készségük a németeknek közismerten felülmúlhatatlan, akár komolyan beszélnek, akár tréfálkoznak. Egyszer kézhez kaptam náluk egy gépkocsiadó-emlékeztetőt, melynek fejlécén ez állt: „*Kraftfahrzeugsteuerbescheidverfahren*” (Gépjárműeszköz-adó információs eljárás), mely csaknem felér azzal az alkalmi szóösszetételükkel, mely egy hottentotta törzsfőnök nagynénikéjének a merénylőjéről szól, íme: *Hottentotten-potentaten-lantentotenat-tentäter*. (Véletlenül ez a szimpla főnév – melyhez voltaképpen nincs szükség kötőjelekre, azokat csak én illesztettem be, előzékenységből – nemcsak szavak összevonását tartalmazza, hanem számos kisebb egységet is, mint például nyelvtani értelemben gyenge genitivusokat, – *-en*-eket. Ezekre később még visszatérünk). De maguk a szavak könnyen részeikre bomlanak: a *My Fair Lady*-ben Eliza Doolittle például így énekel: „*abso-blooming-lutely still*”, és ezzel óvatosan engedelmeskedik a szabályoknak, melyek megtiltják, hogy ezt énekelje: „*absolute-blooming-ly still*”. (Láthatjuk, hogy az

„absolutely” – „teljesen” – szót bontja fel a kétértelmű „blossoming” kifejezéssel, mely jelenthet „virágzó”-t és „vacak”-ot vagy „hülyét” is.) Ilyesmi minden nyelvben előfordul. Lewis Carroll *Jabberwocky* című művének német fordításában ez a sor: „and stood awhile in thought” szó szerinti fordításban így hangozhatna: „er fing zu denken an”, de a rímhez szükséges játékos csavarás ezt adja ki: „er an-zu-denken-fing”.¹

Felületes pillantás is elegendő ahhoz, hogy felismerjük: a szavak voltaképpen egyáltalán nem alapvető fontosságúak. Az alapegységeket kutatva hamar eljutunk a következő, kisebb egységhez: a szótaghoz. A köznapi beszédben ez az egység olyan kicsinyre zsugorodik, amilyenre éppen szükség van. Az ember egy adott szótagból kibetűz szavakat, és a megmért időt Macbeth átvitt értelemben máris felosztja szótagokra. A költészetben a szótagok rímeket és hangsúlyokat hordoznak. Egyes szubkultúrákban – gyerekek, tolvajok, katonák körében – gyakran játszanak a szótagokkal, hogy saját nyelvet alkossanak. Jól dokumentált ezek közül az úgynevezett „visszafelé szleng”, melyben a szótagokat megfordítjuk, és egy „ay” hozzátoldásával ki ejthetővé tesszük. Az „Ackbay angslay” („visszafelé angol”) meglepően könnyen elsajátítható, miközben az avatatlan számára teljesen érthetetlen. Anyósom, Lael Werthenbaker, a *Time* magazin hajdani riportere is használta ezt a módszert, amikor 1940-ben Berlinben, a lap helyszíni tudósítójaként a náci telefonlehallgatások ellen védekezett. A józan ész azt diktálná, hogy a szótagokat tekintsük a nyelv atomjainak (de mit tegyünk, ha egyszer nem azok, ahogy erről hamarosan megbizonyosodhatunk).

A szótag valamikor jó kiindulási pont lehetett a sumer írásrendszer finomításához. Egy adott kép eredetileg pusztán a nevet sugallja, ám ez a név a különböző nyelvek által azonnal változhat. Mint ahogy a „2” szám kimondva lehet „two”, „deux” vagy „zwei” (vagy éppenséggel „kettő”). Egy adott pontnál azonban egy, azóta elfeledett zseni, úgy látszik, rájött, hogy egyszerű tárgynak a jele mind magára a tárgyra, mind pedig a tárgyat jelölő hangra is vonatkozhat. Ha egyszer a jelképet a hang megjelenítésére használjuk, akkor ugyanez a szimbólum bármilyen előfordulás esetén használható: „2morrow és 2morrow és 2morrow...”

Ez egyfajta vizuális szójáték, melyet „rébusznak” nevezünk, mégpedig egy tizenhetedik századi latin elnevezés rövidítése alapján: *non verbis sed rebus*. Vagyis amikor a jelentést „nem szavakkal, hanem dolgokkal” ragadjuk meg. Például így: „My voice is (A ló angolul: „horse”, de hasonlóan ejtjük a „hoarse”-szót is, ami azt jelenti, hogy „rekedt”. A mondat tehát így olvasható: „A hangom rekedt”. – A fordító.)

Egy csapásra azt látjuk tehát, a jelképek nem egyszerűen tárgyakat jelölnek, hanem nyelvet is. Egyes régészek hajszálpontosan azonosítják a várost is, ahol az ötlet először megfogant: Jemdet Nasr, Kr. e. 3000 körül. Egy 1926–28-ban talált sumer író-tábla templomi javakat sorol fel, és a lista elején egy nádból készült íróvessző jele látható. Az íróvesszőnek önmagában semmi értelme, de ugyanaz a hang (*gi*) azt is jelen-

¹A szerző, John Man itt nyilvánvalóan arra utal, hogy a nyelvészeti kuriózumainak köszönhetően világszerte ismertté vált vers olyan kulcsszavakat tartalmaz, melyek zömét a meglévő szavak önkényes kombinációjával, többek között úgynevezett szóösszerántással maga a szerző alkotta meg. Éppen ez adta a fordítás nehézségeit, s hogy mennyire eltérő hangulatú értelmezések születtek, arra jó példa a két ismert magyar változat; az egyik Weöres Sándor, a másik Tótfalusi István fordítása. Weöres „Szajlókukky” című fordításában az idézett sor így fest: „mély gondjába rogyott”, míg Tótfalusi „A Gruffacsór” címen – már a címek különbözősége is önmagáért beszél! – így fordította ugyanezt a sort: „megállt a vén plakány tövén”. (A fordító megjegyzése.)

ti: „megad” vagy „visszafizet”. Valami agyafúrt könyvelő egyszerűen kölcsönvette az íróvessző jelét, más kontextusra kapcsolt, és előállt egy visszafizetési jelképpel.

Ugyanez az elv alkalmazható a szótagokra is. Ezt használják az angolok a gyerekek rejtjeles játékaival. Rajzoljunk egy méhet (angolul: „bee”), s máris megkapjuk a „be” (ejtsd: bi) szótagot, tegyük hozzá egy falevél képét (leaf), és kész a „belief” (hit) szó. Ugyanerre a mintára akár egész mondatokat is fel lehet építeni. Íme, egy angol példa hat kicsi ikonnal kiegészítve:

2 (two) méh (bee) evezőlapát (oar) csomó (knot) 2 (two) méh (bee)
„To be or not to be”, azaz „Lenni vagy nem lenni”.

Igazán egyszerű, főleg ha az ember jártas valamelyest az angol irodalomban. Próbáljuk meg a folytatást is: „that is the question” („ez itt a kérdés”). Nincs megszokott kép, amely megfelelné a „that” hangnak, ugyanis nincs olyan egytagú főnév, amely kiejtett „th”-val kezdődne. Ha folytatni akarjuk a játékot, improvizálnunk kell! Célszerű mondjuk a szótagrejtvény egy irodalmi változatát alkalmazni; lerajzolni egy kádat (angolul: vat), és odatenni mellé egy mutató névmást, jelezve, hogy „úgy hangzik, mint” vagy „rímel rá”.

Az ékírás a sumer beszéd megörökítéséhez jól megfelelt, hiszen a nyelv szótagvázakra és négy magánhangzóra épült, s ezeket előképzőkkel és ragokkal módosították. Piktográf eredete persze hamarosan elveszett, ám a szótagos írásmód megdöbbenően sok kétértelműséget tartogatott. Mint minden írott nyelvnek, a sumer ékírásnak is voltak szavai és szótagjai, melyek betűzéssel, jelentéstartalommal és hanggal keveredtek. Némelyiket máshogyan írták, de a hangzása ugyanaz volt (mint az angolban a *sun/son*). Vagy ugyanúgy írták, de mást jelentett (mint a madár csőre: *bill*, a *Bill* mint férfinév, továbbá *bill*, mint fizetési számla). Vagy ugyanúgy hangzott, de mind az írásmódban, mind pedig a jelentéstartalomban különbözött (mint a *bill* hang a *building*, épület vagy az *ability*, képesség szavakban). Pontosítani a határozókkal lehetett, méghozzá a szó mögött rejlő fogalom részletezésével: az „angol ékírásban” a *bill* szimbólumot egy madárjel vagy egy névvel követheti, esetleg egy fizetési eszköz jele. Vagy például egy „evezőlapát” jel jelentheti az „ore”, érc szót, illetve az „or”, „vagy” kötőszót, majd pedig határozó hozzáadásával közelebbről meghatározható, hogy „tárgyról”, „fémről” vagy „alternatíváról” van-e szó. A sumer írás a maga komplexitásában igazán méltó párja az angolnak: ugyanazt a jelet képirásjelnek, szótagnak és határozónak is lehetett használni.

Összetett írásrendszer volt ez, hosszú századokon át mégis erősen korlátozott, s ennek technikai okai voltak. Az agyagtáblák egy év végi zárszámadásnál lábnyi magasságot is elérhettek. Többnyire azonban tenyérynyi nagyságúak voltak, és a legfontosabb információs jelzések rögzítésén kívül másra egyszerűen nem volt hely. Mindennek alapján persze okkal feltételezhetjük, hogy egy egész univerzum megörökítetlenül maradt. Bárdok zengték királyi udvarokban hajdani hősök dicsőségét. Templomokban papok mormoltak imádságokat és szent szövegeket, de senki nem gondolt arra, hogy nagyobb méretű táblákat készítsen, és leírja ezeket a szövegeket, mivel a

költemények szájhagyomány útján terjedtek, s az írás célja a gazdasági információk feljegyzésén túl az volt csupán, hogy az alkotók a komplex írásrendszerben való jártasságot fitogtassák. Csak jóval később, már amikor a sumer birodalom hanyatlófélben volt, azaz Kr. e. 2050 körül rendelte el Ur városának királya, Shulgi, hogy az orális „irodalmat” jegyezzék fel táblákra, melyek azonban vagy elpusztultak, vagy mind a mai napig rejtve maradtak.

A sumer nyelvet ékírással rögzíteni meglehetősen komoly kihívást jelentett, ám a dolog még tovább bonyolódott. Egy másik nép, amelyet akkádként ismerünk, Kr. e. harmadik évezred közepe táján déli irányba kezdett terjeszkedni. Kr. e. 2300-ban már birodalomszerte beszélték az akkád nyelvet, mely a sumerral egyre gyérbb kapcsolatban állt (innen jöhetett Shulgi elhatározása, hogy jegyezzék fel a nyelvet). A vége az lett, hogy a sumer írott nyelvként Kr. e. 2000 körül lassan kihalt. Az akkádok átvették az ékírást, és ezzel új távlatokat adtak a komplexitásnak. Nyelvük sémita volt (a héberrel, az arabbal, az arámival és számos más nyelvvel együtt), a sumerral – tehát az ősökkel és a máig ismeretlen rokonokkal – azonban érdekes módon semmi közös vonásuk nem volt. A legtöbb sumer jelkép jelentése fennmaradt ugyan, de ezeket akkádként olvasták. Olyan ez, mintha egy német a

jelekből ezt olvasná ki: „*Sein oder nicht sein*”. Semmi összefüggés nincs, legalábbis akkor, ha valaki nem beszéli mindkét nyelvet. Más esetekben azonban ugyanazok a jelképek az akkád szavakon belül megőrizhetik eredeti sumer hangzóikat. Folytatva a német-angol átírással, a méh (bee) és az evezőlapát (oar) szimbólum lehet éppen-séggel a „beordern” (odarendel, becítél) német szónak az első két szótagja is.

Több évszázados társadalmi és irodalmi fejlődés után az akkád nyelv a mezopotámiai világ *lingua francája* lett, melyet a szomszédos kultúrák befogadtak és módosítottak. A két egymással nem rokon nyelv, egyedülálló írásrendszerével, egymással párhuzamosan fennmaradt, olyan módon, hogy az akkád a közigazgatás, míg a sumer az ősi irodalom nyelve lett. Az írástudóknak mindkettőt ismerniük kellett, és ez nem volt könnyű feladat. Évek munkájába tellett pusztán az írás megtanulása. Tudjuk, milyen nehéz volt ez, fennmaradt ugyanis egy írnok elhíresült leckéje, amit valaki lemásolt, majd mások századokon át újramásoltak. A dokumentum egy diák panasza: örökíti meg, aki Shurrukban élt, Kr. e. 2000 körül. Apja elég gazdag volt ahhoz, hogy tanítókat fogadjon, és időt biztosítson a gyereknek a tanuláshoz. A fiú tehát, mint az összes írástudó, az értelmiségiek elitosztályához tartozott. Belőle lett az örök Iskolásfiú megtestesítője.

A fiú tíz éven át minden áldott nap ott görnyed a „táblaházban”, a vályogtégla padjánál, a legjobb barátjával, és tanulja az ékírást. Ötéves gyerekként már gyakorolnia kellett, hogyan kell az íróvesszővel vízszintes, függőleges és rézsútos ékírást vonalakat rajzolni, két különböző hosszúságban. Aztán elkezd tanulni a 900 jelképből álló listáját, ezekből egyik-másik jel több szótagot is képvisel, ráadásul mindegyik jel máshogy hangzik sumerul és másként akkádul. A fiú ezután rátér a szótagfűzési gyakorlatokra, szavakat alkot ezerszámmra, s ezeket különböző kategóriákba sorolja. Olyan ez, mintha szótárat magolna. Persze mint minden diák, ő is csibészkedik, a ta-

nárok pedig a jól ismert, hagyományos eszközökkel próbálják őt fegyelmezni. Íme, a történet egyik változata:

Az ajtó-felvigyázó így szólt: „Miért mentél ki engedély nélkül?“, és elvert. A víz-felvigyázó így szólt: „Miért vételeztél vizet az engedélyem nélkül?“, és elvert. A sumer felvigyázó így szólt: „Akkádu beszéltél!“, és elvert. A tanárom így szólt: „A kézírásod csapnivaló!“, és elvert... A tanárom, aki olvasni tanít, így szólt: „Hiányzik itt valami!“, és elvert. Az eleganciáért felelős ember így szólt: „Lebzseltél az utcán, rendetlen volt az öltözedek!“, és elvert. A csendért felelős ember így szólt: „Miért beszélgettél engedély nélkül?“, és elvert... így aztán elkezdtem utálni az írónoki tanulmányokat, és elhanyagoltam az írónoki tudományt. A tanárom nem sok örömét lelte bennem.

De azért a helyzet mégsem volt ennyire vészes. Az iskolai kurzus azzal zárul, hogy a fiú megkéri apját, hívja meg az iskolaigazgatót a házukba. Lehetséges, hogy van ebben egy jó adag pedagógusi álom is, hiszen a tanárt a gazdag családnál elhalmozzák étellel, ruhával, készpénzzel. Hálából a tanár minden jót kíván csibészkedésre hajlamos diákjának: „Mivel te megtiszteltél engem, azt kívánom, hogy hegyes végű íróvessződ jól szolgáljon téged, leckéid hibátlanok legyenek, és küzdj fel magad az iskola legjobbjai közé.” Arról azonban nem szól a fáma, hogy a végzős diák valaha is írt volna bármi érdekeset, vagy később örömét lelte volna munkájában.

Bonyodalom bonyodalomra halmozódott, jó 3000 éven át. Az akkádból két nyelvjárás bontakozott ki: a babiloni és az asszír, mindkettőnek volt egy korai és egy kései formája. Az írónokok örömmel fitogtatták tudásukat, olyan módon például, hogy ugyanazokat a szavakat különböző módon írták le, vagy könyvtárak, limlomok, magángyűjtemények mélyén talált ezer-, sőt kétezer éves ősi változatokat másoltak le. Egy, a Kr. e. hatodik században élt király, Nabonidus például elrendelte, hogy készítsenek másolatot a Kr. e. huszonharmadik században élt akkád Sargon tábláiból.

Azoknak, akik az ábécéhez hozzászoktak, az ékírás ijesztően bonyolult rendszernek tűnik, érthető tehát, hogy reform után kiált. Ez azonban számos közel-keleti kultúrát nem tántorított el attól, hogy mégis átvegye az ékírást. Éppen ellenkezőleg. Képzeljük csak el, mit mondana a sumer nyelv tanára: Persze hogy nehéz! De minden, ami értékes, az egyben nehéz is, tehát erőfeszítéseket követel. Az élet már csak ilyen, ha az ember műveltségre és sikerre vágyik.

Így aztán három évezreden át egymást követő és egymással rokon kultúrák használták az ékírást, és nemcsak gyakorlatias célokra, hanem arra is, hogy legjelentősebb kulturális teljesítményeiket megörökítsék. Akkád királyok írónokokat bízta meg, hogy jegyezzék fel a költeményeket, melyeket hősi elődeik meséltek. A leghíresebb ilyen hősi eposz Gilgamesről szól, aki a halhatatlanság titkáról faggatta a halhatatlan Ut-napistimet, s aki elmondta neki, hogyan épített bárkát, hogy túlélje a nagy Vízözönt. Az eposzt tartalmazó táblák közül a legnagyobb kollekcióval Asszír utolsó királya, Assur-bán-apli rendelkezett, aki buzgón gyűjtötte a régi és az újonnan írott táblákat, köztük a Gilgames-eposz számos változatát, melyeket aztán betemettek a királyi könyvtár romjai, amikor Ninivét Kr. e. 612-ben a beözönlő ellenség felégette.

A táblák ott feküdtek egészen 1850-ig, amikor is egy brit kutatócsoport kiást, és a világ elé tárta a csodás kincseket: egy, korábban ismeretlen civilizációt, mely jóval megelőzte a görögöket. Ám hosszú éveket vett igénybe ezeknek a leleteknek és több tízezer további táblának az értékelése. Ezek most mind a British Museum fantasztikus kollekcióját gazdagítják. Amikor 1872-ben egy fiatal ékírásszakértő, George

Smith rádöbbsent, hogy mit tart a kezében, csaknem eszét vesztette a felismeréstől: „Én vagyok az első ember, aki kétezer év feledés után olvashatja ezt” – motyogta. E. A. Wallis Budge az ékírás történetéről szóló tanulmányban így emlékezik vissza a jelenetre: Smith letette a táblát, „és elkezdett körberohangálni a teremben, majd a jelenlevők döbbenetére vetkőzni kezdett”.

A Gilgames részint azért kápráztatta el a viktoriánusokat, mert új fényben tüntette fel a Bibliát, részint pedig azért, mert ez a világ egyik legnagyobb eposza. Versei nemcsak az akkád irodalmi talentumot igazolják – jóllehet mindez csupán parányi töredéke lehetett a főként szájhagyomány útján terjedő „irodalomnak” –, hanem azt is, hogy az ékírás alkalmas a költői nyelv írott formájának megragadására.

A magam Gilgames-felfedezése az első Penguin-kiadásban kisebbfajta tinédzserkori revelációval ért fel. Próbáltam barátaimra is rátukmálni az ódon szövegeket, és erőszakoságommal alighanem el is vesztettem közülük néhányat. Amitől elállt a lélegzetem, az a jelenet volt, amikor Ut-napistim, az akkád Noé ráeszmél a bárkájában, hogy a vihar, mely a Vízözönt okozta, csillapulni kezd:

*Hat napon és hat éjjelen át
zúdul alá az eső, mint a folyamok vize;
a hetedik napon elcsitult minden.
Némaság honolt, harcok utáni csönd!
A tenger megnyugodott, a gonosz szél elült.
Kitekintettem: minden zaj elhalt,
minden teremtmény iszappá vált!
Holt pusztaság fogott körül.
Rést nyitottam, arcomon fény sugárzott;
leborulva ültem és sírtam,
könnyeim patakokban folytak,
végigtekintettem a vizek pusztaságán
ívvöltove, jajongva: odalett az ember!
(Zászlós Levente fordítása – Tertia Kiadó, 2004.)*

Mélyen megragadott a kép: „minden teremtmény iszappá vált!” Ám ezekben a képekben és érzelmekben jóval több is van, mint amennyit fel tudtam fogni. Lássuk be, Ut-napistim, különösen ha Noéhoz hasonlítjuk, sokkal közelebb áll a szívünkhöz. Noé kissé önelégülten éli túl a kalandját, dicsőíti istenét és saját erényeit, s azzal a biztos tudattal lép elénk, hogy társai megérdemelték sorsukat, mert rosszak voltak. Ut-napistim tudja magáról, hogy áldozat, hiszen a Vízözönt egy istennő szabadította el, mert megharagudott egy másik istenségre. Keserűen így sajnálkozik: „Hogy is tudnék hadat üzeni népem tönkretételére? Én adtam életet nekik, ez a nép az enyém! És most mint halak töltik meg a tengert.” Ut-napistim első reakciója lehetne más is: vádaskodás, talp-nyalás vagy hálaadás a saját túléléséért. Ehelyett azonban gyászolja az ártatlan halottakat, az univerzumot, mely ugyanolyan perverz és kicsinyes játékszere az istenségeknek, mint az emberek. A képekben és az érzésekben van valami közvetlenség és emberiség, mely, úgy tűnik, kortól, kultúrától és nyelvtől függetlenül érvényesül.

Remélem, mostanra az olvasóban körvonalazódik egyfajta konklúzió, melyből ki-rajzolódik, hogy a nem alfabetikus írásmód nem szükségszerűen szab határt az irodalmi készségnek vagy az emocionális fogékonyságnak. Bármilyen választja is el a kétféle rendszert – a nem alfabetikust az alfabetikustól – több kell legyen annál, mint amit az

ábécé nagyobb hatékonysága vagy egyszerűsége indokoltta tesz. Rá kell jönnünk, hogy egy írásmód túlélése sokkal inkább az adott kultúra természetén, a felhasznált anyagokon múlik, valamint azon az eltökéltségen, hogy az írás legyen képes ezeket az értékeket nemzedékeken át megőrizni és továbbítani.

Lássuk, hogyan bontakozik ki ez az elgondolás az ókori Közel-Kelet második nagy írásrendszerében, az egyiptomi hieroglifákban. A tizenkilencedik század elejéig az egyiptomi írás kétezer éves rejtélynek számított. Kr. e. az első században egy görög történész, Diodórosz Szikulusz Egyiptomba látogatott. Az egyiptomi írás ekkor még használatban volt, jóllehet a görög-római kultúra egyre jobban lefedte. A helyiek, mondta a görög becsmérőn, hieroglifáknak, azaz „szent írásnak” nevezték írásmódjukat, ez azonban nem volt valódi írás, hiszen csak képeket használt.

Négyszáz évvel később a hieroglif írás ugyanúgy kihalt, mint a hozzá fűződő kultúra. A világ csupán egy letűnt kultúra rejtélyes leleteivel szembesült. Ahogy a Biblia ázsiója egyre nőtt, úgy hanyatlott Egyiptom intellektuális teljesítményének reputációja. A hieroglifákat nem egy írásrendszer alapelemeinek, hanem egy áthatolhatatlan és misztikus pogányság szimbólumainak tekintették. Ez a folyamat legjobb esetben is egy Bábel előtti egység romantikus hitébe torkollott; nevezetesen egyetlen nyelvbe, melynek a színtiszta gondolatot, a kommunikáció tökéletes módját kellett volna képviselnie. Ennek a célnak alárendelten a hieroglifák megértésére tett kísérletek a jeleknek mint a gondolatok szimbólumainak szétbontására összpontosítottak. A misztikus Egyiptomba vetett hit uralta az európai szellemi hozzáállást még a késő tizenhetedik században is. Mozart ebből merített 1791-ben a *Varázsfuvolához*, Napóleon, aki 1798-ban indította el egyiptomi hadjáratát, egy méhet választott személyes jelképének, mert a hieroglifában állítólag ez volt az „uralkodó” jele.

A fordulópontot természetesen Napóleon hadjárata jelentette. Az időzítés jó volt, már csak azért is, mert egy dán kutató addigra kimutatta, hogy az összes ismert szimbólum – ezer ilyen lehetett az idő tájt – túl kevés egy teljes szókészlet megfejtéséhez. 1799 júliusában az el-Rashid (Rosette-ként is ismert) erőd bővítésén dolgozó munkások találtak egy 762 kilogrammos követ, háromféle felirattal: görög szöveggel, hieroglifával és egy később azonosított úgynevezett démotikus írással (egyiptomi népies írás), mely a hieroglifa írott változata. A leletben azonnal felfedezték a kincset, mivel az írás kétnyelvű volt, és ugyanannak a szövegnek háromféle írásos változatát tartalmazta. Néhány héttel később a lelet a kairói Egyiptomi Intézetet működtető francia kutatók kezébe került. Miután Anglia legyőzte a franciákat, az értékes követ, ha vonakodva is, de átadták a győzteseknek, akik Londonba szállították, és így a lelet a mai napig is a British Museum kollekciónak egyik legbecsesebb darabja.

Azonnal hozzáláttak a megfejtéshez – ez lett talán a valaha ismert leghíresebb kutatás ezen a téren. Húsz éven át dolgozott rajta orientalisták színe-java, közöttük is talán a két legjelentősebb: az angol Thomas Young, a legendás polihisztor zseni, akit már iskolás korában „Fenoménak” becéztek, és a hasonlóan briliáns ifjú francia: Jean-François Champollion, aki első egyiptológiai előadását 16 éves fejjel tartotta. Mindketten ragaszkodtak ahhoz a feltevésükhöz, hogy szimbólumok gyűjteményével van dolguk, mégpedig „ideogrammákkal”, és nem írással, amit fonetikusán lehetne olvasni. A továbbiakat kettőjük erős vetélkedése jellemezte, néhány gáncsokoskodó vita az elsőségről, miközben kölcsönösen iriggy csodálattal viseltettek a másik iránt.

1822-ben a még mindig csak harminckét éves Champollion elolvasott egy olyan tanulmányt, mely részben megoldást kínált a problémára. Ennek segítségével azonosított néhány betűt az „ideogrammák” között, újabb publikációk következtek 1824-ben és 1828-ban, és a dekódolás maradék problémáit Champollion ezekkel a tanulmányokkal eredményesen megoldotta. 1832-ben egy egyiptomi utazásról hazatérve azonban a jeles orientalista meghalt. Mindössze negyvenegy éves volt.

Az ékíráshoz hasonlóan a hieroglifa is a képekben gyökerezik, és első megjelenése Kr. e. 3300 körülre tehető. Különös egybeesésnek látszik, hogy két közeli kultúra nagyjából azonos időben fejlesztette ki az írást. Számos történész úgy véli, hogy túl sok itt a véletlen egybeesés, és hogy az írás ötlete voltaképpen Mezopotámiából szivároghatott át a Nílus partjaihoz. Talán egyiptomi kereskedők, követek, harcosok vittek haza magukkal a hírt: „Képzeljétek, azok a fickók, ott Keleten, fognak egy agyagdarabot, és abba vésnek jeleket, s így üzennek egymásnak!”

Bárhogy is történt, az egyiptomiak átvették a képi szimbólumokat, és a rébuszelve alkalmazásával elindultak a „helyes” írásrendszer felé. Csakhogy az ékírással ellentétben a hieroglifát kezdetben kőbe vésték vagy kövekre festették, és a méreteknél nem szabott határt az író tömb nagysága vagy az íróeszköz formája. Az egyiptomiak az íráshoz minden szükséges teret ki tudtak használni, mindenféle formával kísérleteztek, így aztán az írás már nem pusztán a lajstromozást szolgálta, hanem egyre inkább egyfajta művészetté vált. Egy, a vizet megjelenítő hullámos vonal, a szó, mely valahogy úgy hangzott, mint a *net*, az ősi egyiptomiban az „n” hangot jelentette. A bagoly (valahogy úgy hangozhatott, hogy *mu*) az „m” jelévé vált, a kenyércipó, azaz a „ta” lett a „t” betű. Később még visszatérünk a betűkre, ugyanis a saját ábécénk eredete szempontjából nem mellékes, hogy az egyiptomiaknak megvoltak a saját egyéni betűik. Ezeket nem kevesebb, mint hétszáz tárgyszimbólummal elegyítették, valamint mássalhangzócsoporthoz, fonetikus kiegészítővel (melyek más, hasonló hangzású jeleket támasztottak alá), és határozókkal toldották meg. Az ékíráshoz hasonlóan a mintegy száz körülire tehető általános határozó itt is a kétértelműségek tisztázását szolgálta, így például az alábbi szimbólumok:

(íráshoz szükséges eszközök) +

(könyvtekercs határozó) = írás míg,

(íráshoz szükséges eszközök) +

(ülőember határozó) = írnok

Számos határozóhoz rokon jelentések is társultak, s így a jelsor a kontextustól teszi függővé, hogy a végső jelentés helyére kerüljön. A *nefret* szó jelenthet csodaszép nő, egyfajta koronát vagy tehenet – a végső határozótól függően. Egy hozzáadott jel meghatározhatja, hogy evésről, ivásról, beszédéről, gondolkodásról vagy érzésről van szó. Egy madárjel valami „repülő dolgot” szimbolizál, de jelenthet „rovart” is.

Ezeket az eszközöket kombinálva kész rendszert hoztak létre, mely kellően gazdag volt ahhoz, hogy lényegében korlátlan jelentéstartalmat hordozzon, sok szóhalmozással és különböző formákkal együtt. Az írás kezdetétől fogva két változatban jelent meg: a főáramnak számító hieroglifikus formában, melyet főként emlékművekre véstek, illetve hieratikusán, vagyis ugyanannak a jelnek csaknem absztrakttá tömörített változatában, melyet az üzleti életben és személyes célokra használtak, többnyire papiruszon. Később, hozzávetőleg a Kr. e. 600-tól az írnokok már démotikus, tovább

rövidített írásmódot is kezdtek használni, mely a modern gyorsírásra hasonlít. Egyes betűket olykor két vagy három mássalhangzó-jellel támasztottak alá, vagy további biztosítéku több határozót is használtak. Vegyük például a „macska” szót, egy különösen bájos példát! A régi egyiptomiak ugyanis a macskát *miaónak* vagy valami ha-

sonlónak ejtették. A következőképpen írták le: Ennek az átírata: *mj-j-w-macska* jel. Az *mj* szótag „tejesköcsögöt” jelent, ezután jön egy újabb „j”, fonetikus kiegészítő az első (rejtett) „j” megerősítésére. Aztán egy „w” és egy „kicsiny macskaféle” határozó. Valóban, olyan gazdag jelkészlet állt az írnokok rendelkezésére, hogy szabadon játszadozhattak velük. Előfordult, hogy az írnokok szándékosan rosszul írtak szavakat, vagy megfordítottak, illetve felülbélyegeztek betűket, hogy monogramokat formázzanak.

A rendszer gazdagsága és rugalmassága végül eljutott az utolsó felvirágzáshoz. A jelek megsokszorozódtak, olyannyira, hogy a klasszikus egyiptomi időszámítás szerint a 700 körüli évektől (kb. Kr. e. 2000-1500) egy vagy két évszázadon belül mintegy ötezerre szaporodtak, hogy aztán Kr. u. 400 körül a hieroglifa teljesen kikerüljön a használatból. Az írnokok különböző változatokat készítettek, pusztán kedvtelésből, vagy azért, hogy szándékosan homályossá tegyék az írást. Egy híres egyházi éneken, a kosistenséghez, Khnumhoz szóló hálaadó himnuszban Esna templomában minden egyes jel egy kost ábrázol, s az értelmet a hozzácsatolt határozók adják meg. Nyilván rettentően agyafúrt, mondhatni szellemes módja volt ez annak, hogy Khnum istenséget mindenütt jelen lévőnek tüntessék fel. Egy társadalmi elit elvont játékanak lehetünk szemtanúi – olyanfajta dolog volt ez, mely a kívülállókban azt az érzést kelthette, hogy az egész rendszer elképesztően egzotikus és misztikus.

Tény mindenestre, hogy a szakértők elég folyékonyan tudják olvasni a hieroglifát. Ennek semmi köze a beleágyazott ábécéhez. Richárd Parkinson, a British Museum egyiptomi antikvitások osztályának szakértője rámutat, hogy az olvashatóság éppen abból adódhat, hogy a rendszer nem tisztán alfabetikus:

„Első pillantásra megmondható, hogy az adott szó melyik kategóriába tartozik. Módfellett hatékony és valóban lényegre törő rendszer ez.”

Az egyiptomi írnokok egyetértésének ezzel az okfejtéssel. A Kr. e. negyedik században – talán a görög ábécé hatására – Naukratisban készült egy írás, mely csak mássalhangzós jeleket használt. Ezt bizony jóval nehezebb olvasni, mint a rendes hieroglifát a maga kevert ortográfiájával.

Mindezzel együtt az írás soha nem volt könnyű feladat, ám az egyiptomi írásból olyan sok tárgyi emlék maradt fenn, hogy egy turista manapság könnyen arra a következtetésre juthat: az írás az egész társadalmat áthatotta. Szó nincs erről. Egyiptológusok hozzávetőleges számítása szerint a népességnek mindössze egy százaléka tudott olvasni, és ennél is jóval kevesebben voltak, akik az íráshoz is értettek. Az írnoki mesterség, éppen e kicsiny százalék folytán, igen fontos foglalkozás volt. Produktumaival kérkedni lehetett, ám a technikáját féltve őrizték. Hiszen az írnokok képviselték a kormányzatot, és az írás képessége határozta meg identitásukat.

Készítsd fel szívedet az írásra! – biztat a mesterírnok és szerző, Khety, majd így folytatja:

*Figyeld csak, hogyan szabadít meg a kényszerű munkától,
Nézd csak, nincs az írásnál nagyobb tökély –
Minden szó egy vízzel dacoló hajó! ...
Anyádnál is jobban megszerettetem veled az írást.
Megmutatom a benne rejlő gyönyörűségeket neked.
Felemelőbb e tudás minden más mesterségnél.
Nincs a földön ehhez fogható.*

Az írás a papi rendet szolgálta: eszközt adott az istenséget megjelenítő fáraó változott szolgálóinak, hogy megőrizték kiváltságos helyzetüket. Nekik természetesen nem volt érdekük, hogy az írást szabadpiacra dobják.

Egy jóval populárisabb irodalom nyomai azonban, alighanem a szájhagyományak köszönhetően, mégiscsak fennmaradtak. A gazdag egyiptomiak előszeretettel díszítették sírboltjaikat feliratokkal, melyek afféle nekrológgént funkcionáltak: az elhunyt élettörténetét összegezték idealizált formában, az erényeit hangsúlyozva, természetesen.

Egy ilyen történet idővel napvilágra került a sír fogságából. Szinuhe nevű udvaroncnak a története ez, aki középhivatalnokként szolgált Nefru királynő udvarában, abban az időben, amikor a királynő férjét, a 12. dinasztiahoz tartozó Amenemhet fáraót meggyilkolták. Szinuhe a merénylet után úgy vélte, a polgárháború elkerülhetetlen, potenciális áldozatnak tekintette magát, szörnyű pánikba esett, és az egyiptomiak által Retenu néven ismert Észak-Palesztinába menekült, ahol végül is jómódú emberré vált. Közben állandó rettegésben él, sehogy sem szűnik megmagyarázhatatlan félelme, mely arra sarkallta, hogy elmeneküljön saját istenkirálya – az Amenemhet-utód Szenuszt – környezetéből, és életét Egyiptomon kívül, cél és identitás nélkül élje. Ám végül üzennek érte, hazarendelik, és megbocsátanak neki. A káosz és rettegés megszűnik, Szinuhe tisztas öregkort ér meg, s a végén kegyenceknek kijáró sírboltban temetik el.

A történet talán legbeszédesebb része az, amikor ura és parancsolója színe előtt Szinuhénak magyarázatot kell adnia pánikszerű menekülésére. Nincs magyarázat.

*Mi volt ez a megfutamodás, mely szerény szolgálodat
hatalmába kerítette...?
Nem terveztem ilyet. Nem vágytam rá.
Nem is gondoltam ilyesmire. Mi szakított el
otthonomtól, nem tudom.
Álomszerű volt az egész...
Semmi okom nem volt a félelemre; senki nem üldözött.
Szemrehányást nem kaptam senkitől; nevemet nem
vette szájára egyetlen hírvivő sem.
Csak – azok a remegő végtagok!
Lábaim futni kezdtek,
Szívem letaglózott,
Az Isten, aki a megfutamodást kiróttá rám, elragadott innen!*

A Szinuhe története mélységesen fontos elemeket mutat fel az egyiptomi társadalomból: a halálfélelmet, az elszakadás kínját attól a személytől, aki a halál legyőzését ígéri: a fáraótól és vele együtt Egyiptomtól magától – és végül az üdvözült visszatérést mindkettőhöz: a fáraóhoz és a hazához.

íme egy epikus költemény, mely ismét megmutatja: igaz ugyan, hogy az elitizmus, a hagyomány és a technika fejletlensége korlátokat állíthat fel, de maga az írás nem ismer olyat, ami a tudásnak határt szabna.

Mind a hieroglifa, mind az ékírás jócskán gazdagította azt a táptalajt, melyből az ábécé végül kisarjadt. A kínai írás, melynek korai története időben átfedi a másik kettőt, közvetlenül nem kapcsolódik ugyan az ábécéhez, de rávilágít arra a kérdésre, miért is jelenik meg egy másik ábécé a kultúrák peremén, és mi az oka annak, hogy egy ilyen nehéz írás, mint a kínai, túléli mindkét közel-keleti kortársát.

Az, hogy miként és mikor tettek szert a kínaiak az írásra, meglehetősen összetett kérdés, és hosszabban talán nem is szükséges elidőznünk ennél a témánál. Lehetséges, hogy a semmiből „kaparták ki” maguknak (a szó szoros értelmében, hiszen a legkorábbi kínai írások teknőspáncélra és marhalapockacsontokra kapart jövedelmek voltak). De az is lehet, hogy az ötlet Mezopotámiából szivárgott át hozzájuk, aztán pedig rögtönöztek. Bárhoggy történt is, tény, hogy Kr. e. 1400 körül Kína már rendelkezett azzal az írásrendszerrel, amelyből a modern kínai írás kisarjadt, ugyanazok az elvek irányították mindkettőt: hozzávetőleg 1500 írásjel a Shang-dinasztiából (a Kr. e. hetedik századtól Kr. u. 1025-ig) ma is felismerhető. Ezt az írást úgy alkalmazták, hogy először bronzba vésték, majd bambuszra, fára, selyemre, végül, Kr. u. 200 körül papírra vetették. A nyomódúcos nyomtatás feltalálása Kr. u. 600 körül, majd a mozgatható betűs nyomtatás – öt évszázaddal korábban, hogy Gutenberg a kínaiaktól függetlenül Európában feltalálta ugyanazt – a publikációk robbanásszerű átalakulásához vezetett. 1900 előtt (John de Francis becslése szerint) a kínaiak által kiadott nyomtatott termékek meghaladták azt a mennyiséget, melyet a világ többi része összesen előállított.

A kínai írás dialektusok és nyelvek sokféleségét őrzi. A közhiedelemmel ellentétben az egységet legfeljebb olyan mértékben támogatja, mint ahogyan a latin írás „egységesíti” a franciát és a spanyolt. A kantoni és a mandarinul megszólaló ugyanazt az írásrendszert használja, de gyakorlatilag nem érti egymást. A regionális sokféleség és a történelmi változás olyan folyamatosságot biztosít, amit igen nehéz megérteni, hacsak az ember nem követi nyomon az összes egymást követő variációt. A „szem” és a „száj” megjelenítésre szolgáló Shang-kori írásjelek tisztán képszerűek, de a modern megfelelőjük már nem az.

És most lássuk a mögöttes elveket. Sokan azt hiszik, köztük kínaiak is, hogy a nyelv képalapú vagy képírásos. Nos, nem az, legalábbis ma nem az, és valószínűleg soha nem is volt az, tekintve, hogy pusztán képek használatával csak nagyon leegyszerűsített kommunikációt lehet folytatni. A hagyomány leszögezi, hogy öt működési alapelv létezik: az ősi piktográf, melyet a kombinált jelek három változata követ, köztük a rébuszok (mint például a *hsziang* 象, ami „elefántot” jelent, de a *hsziang* szót leírva a „kép”-re is használják), és végül a toldalékok, melyek finomítják a jelentéstartalmat. A *ma* szó „lovat” jelent 马, de lehet „anya” is 妈, „nőnemű” határozóval ellátva, a kétértelműséget elkerülendő, míg a *ma* harmadik jelentése: „veszekedni” vagy „szitkozódni” így fest: 吗 száj + száj + ló. (Ezek a nyilvánvaló kétértelműségek a kínaiakat nem zavarják, beszéd közben ugyanis hangsúlyokkal különböztetik meg a szavakat.)

Idővel a határozók száma növekedett: míg a Shang-dinasztia idejében 34 százalék volt az arányuk, addig mára ez 97 százalékra növekedett. Annyira szembeötlő ez a gyarapodás, hogy egyes elemzők másfajta megközelítést preferálnak: egymás utáni szakaszokat jelölnek ki. E szerint az ősi piktogramok alkotják az első szakaszt (ez mára mindössze 1 százalék). Ezt követi egy vegyes szakasz, amelyben ugyanaz a szimbólum más-más, de hasonló szavaknak felel meg (mint például az angolban az I/eye – én/szem), és ugyanaz a szimbólum különböző szavakhoz kötődik ugyan, de a jelentésük kapcsolódik egymáshoz (mint a „szem” és a „nézés”). És végül jön az utolsó szakasz, melyben már a jelek 97 százalékánál határozók küszöbölik ki a többértelműséget.

Van egy utolsó jellegzetesség, amely egyedinek számít a kínaiban. Az írásrendszerek kibontakoztatásánál az írnokok átvették a két fő elem összeforrasztásának technikáját – a határozóét és az alapszóét –, hogy egyetlen diagramot alkossanak. A hieroglifában és az ékírásnál ezzel szemben a határozó különálló egységként viselkedik. Így aztán egy korai szakasztól kezdve a kínai írást egy esztétikai ideál vezérelte: az összes jelet be kellett zárni a saját négyzetes térközébe, függetlenül az összetettségtől. Olyan ez, mintha minden egyes, alfabetikán alapuló szónak az angol „I”-től a „floccinanaucinihilipilification”-ig (magyarul az „én” szótól a „himbilimbítetütelenítés”-ig) bele kellene férnie egy ugyanolyan hosszúságú négyszögbe.

Nehéz lenne kibogozni a jelek tízezreinek fejlődését, hiszen a rendszert írástudók milliói háromezer éven át módosították, egészen a legutóbbi időkig. Sem Kínában, sem másutt nincs olyan ember, akinek túl sok elképzelése lenne arról, miként sikerült az olvasás feladatát megoldani. Manapság számos specialista vallja, hogy a fonetikus (hangtani) elemek az alapvetőek, a szemantikai (jelentéstani) elemek ezeket egészítik ki. Csaknem az összes kínai írásjelet újra lehet önteni egy mátrixba, melyben az egyik oldalon 214 fonetikai, a másikon pedig 4000 szemantikai jelet lehet felsorakoztatni. Ebből 800 ezer „szótagskatulya” keletkezne, sokkal több annál, mint amennyi az összes ismert kínai írásjel rögzítéséhez szükséges. Igazság szerint ugyanez a feladat „mindössze” 895 fonetikai jellel kiválóan megoldható. Ilyen módon 4300 írásjel keletkezik, nagyjából annyi, amennyire a legtöbb írástudó embernek szüksége van.

A kínai gyerekek számára manapság kétségkívül kemény feladat olyan, útvesztőkkel teli írásrendszert elsajátítani, melyet tanáraik és szüleik közül is csak nagyon kevesen értenek. Mindehhez jártasságot kell szerezni több tízezernyi „szimbólum” kezelésében, de azért a helyzet nem annyira kilátástalan, mint ahogy sokan gondolják főleg Nyugaton, ahol a legtöbben úgy vélik, hogy egy diáknak több tízezer betűt kell bemagolnia, melyek mindegyike elszigetelt, külön egységet alkot. Ha ez így lenne, akkor a kínaiak nem tudnák kiolvasni a kevésbé ismert jeleket, márpedig ezt gyakran teszik, tekintve, hogy minden jelet bizonyos sorrendiségben kell írni és olvasni: balról fentről indulva és a jobb alsó sarok felé haladva.

Tegyük hozzá, ha minden jel valóban egyedi ideogramma lenne, akkor idegen neveket képtelenség lenne leírni. Ehhez képest a művelt kínaiak meglehetősen ügyesen jelenítik meg az idegen neveket: olyan jeleket választanak ki, amelyek közel állnak az ábrázolni kívánt szóhoz, szótagról szótagra. Az én nevem ilyen szempontból viszonylag könnyű. A John összejön a Yue Han-ból, a „Man” pedig hangsúlyozástól függően jelenthet „álcázást” vagy „megnyugtatót”, és aszerint kell leírni, hogy a kontextus nyilvánvalóvá tegye az eredeti jelentés hangsúlyozását vagy kiürítését. Egy-

szer vonaton utazva Belső-Mongóliában egy kínai tört angolsággal a híres angol férfiú, „Chuo-ji” iránt érdeklődött. Bambán néztem rá. Magyarázta, mint egy idiótának: „Nagy vezér! Háború!” Végül leesett a tantusz: „Churchill?”²

– Úgy van! Nagy ember! Lehetne a királyotok is, nem?

A nem kínai számára a kínai kusza, használhatatlan, nehezen tanulható és indokolatlanul túlbonyolított módja a hangok feljegyzésének. Az alfabetikus rendszer nyilvánvalóan könnyebb. Nos, akkor mi az oka annak, hogy a kínai mégsem adta meg magát?

Íme, egy kézenfekvő válasz: mert működik, és gazdagságával bármely más rendszerrel harmonizál, sőt, bármelyiket képes túlszárnyalni. Nevetséges lenne az ellenkezőjét bizonygatni, hiszen elég, ha csak a kronológiai mélységekre, az írás pusztá tömegére, intellektuális és művészi hatókörére, a más nyelvekből fordított művek hatalmas számára gondolunk. Technikailag bizonyos szempontból nem sokkal bonyolultabb, mint az angol, a maga hírhedt helyesírásával és képlékeny kiejtésével. Mindkét nyelvben számtalan hang kölcsönös kapcsolatban áll sok-sok szimbólummal vagy szótaggal. Azt gondolhatnánk, hogy egy ábécé közvetlen kapcsolatot teremthet hang és szimbólum között. Persze a dolog nyilván nem így működik. Erről bővebben szólnunk majd a 4. fejezetben, amikor a nyakatekert angol helyesírást taglaljuk, de íze-lítőnek addig is: mi vagyunk azok, akik egyetlen „o” hangot képesek vagyunk tíz különböző módon kiejteni (so, sew, sow, oh, owe, dough, doe, beau, soak, soul). ugyanazt az „o” betűt hat különböző hanghoz használjuk (so, to, on, honey, horse és woman), így aztán egy összezavart kínai diák nyugodtan megkérdezhetné: Miért nem hajol meg az angol egy nála jóval ésszerűbb írásrendszer előtt?

Azért nem, mert közvetlenül sem az angol, sem a kínai nem verseng a másikkal, és mindkettő egy saját univerzumot képez, ahogy bizonyos fordítási problémák ezt pontosan feltárják. Douglas Hofstadter, a kognitív tudományok polihistor tudora, a *Gödel, Escher, Bach* című Pulitzer-díjas mű szerzője elmesél egy történetet kínai fordítójáról, Wu Yunzeng professzorról. Hofstadter egyik összetettebb szójátékával szembesülve Wu professzor egy palindrommal tett összehasonlítást, vagyis egy olyan mondattal, mely jobbról balra és balról jobbra is értelmesen olvasható. Igen, a kínai-ban is vannak palindromok! Wu professzor idézett egyet: *Ye luo tian luo ye*, ami nagyjából annyit tesz: „Ősszel a levelek lehullnak”. Természetesen angol szemmel nézve – vagy éppenséggel magyarul – ez nem egy tökéletes palindrom, mert a szavakat ugyan lehet mindkét irányban olvasni, a betűket azonban nem. Ezután Hofstadter előhozta az ismert angol palindromot, összefoglalva Ferdinand de Lesseps nagy ötletét az Atlanti-óceán és a Csendes-óceán összekapcsolására: „A man, a plan, a canal – Panama! (Egy férfi, egy terv, egy csatorna – Panama!) Wu professzor összezavarodott: „Panama! – canal a, plan a, man A.” (Panama – csatorna egy, terv egy, férfi egy.)” Ennek így természetesen semmi értelme.

A két különálló univerzum között Hofstadter épített egy hidat, mégpedig így: ha a jelentéstartalmat és a szójátékot is szóról szóra meg akarjuk őrizni, akkor a következőt mondhatjuk: „leaves fall season fall leaves”. (Tartalmilag: a levelek lehullnak, ahogy az ősz búcsúzik.) Magyarul ez nyilvánvalóan nem palindrom, ám az amerikai angolban egész véletlenül a „fali” szónak két jelentése van, akárcsak a „leaves”-nek,

²Churchill kínaiul, pinyinre átírva: *qiu-ji-er* – 邱吉尔, klasszikus vezetéknév + „szerencsés” + „te”.

és ennek köszönhető a csodás megoldás: „Fall leaves as soon as leaves fall”. (Az őszt búcsúzik, ahogy a levelek lehullnak.) Természetesen ez nem egy angol palindrom. De hagyjuk a csúrést-csavarást! Csak próbáljunk egy szabályos palindromot alkotni, mely mind angolul, mind kínaiul helytálló!

A fordítási gyakorlat filozófiai viták egész garmadáját indítja el a fordítás tartalmi kérdéseiről, és arról, hogyan lehet a különböző kulturális dimenziókat kölcsönös kapcsolatba hozni egymással. Alighanem sehogy. Valószínűleg egy kínai karosszék, vagy akár egy francia, túlságosan is meg van terhelve helyi vonatkozásokkal ahhoz, hogy angol karosszékké válhasson. A fordítás talán mindig is többé-kevésbé az „elveszejtés művészete”.

Mindenesetre a két nyelvi univerzum eltűri az efféle aggodalmakat, és előkelően közömbös velük szemben, mivel mindkettő egyformán gazdag. Csak a tudatlanság és az arrogancia becs mérheti az egyiket a másik perspektívájából.

A kínai írásnak éppen a mélysége és a hatósugara az, ami rámutat túlélésének mélyebb okára, ez pedig nem más, mint a kulturális tehetetlenségi erő. Vagy ha jobban tetszik egy kevésbé pejoratív kifejezés: a konzervativizmus. De talán ennél is jobb: a nyomaték. A pusztító tömeg – az írásé, a népességé, a földrajzi kiterjedtségé – biztosította, hogy Kínának nagyobb kulturális nyomatéka legyen, mint bárki másnak. Stabilitásban, tartósságban egyedülálló. Igaz ugyan, hogy Kínát a belső harcok gyakran megosztották, de a hadakozó fejedelemségek egytől egyig az egészből származtatták értékeiket, és mindegyik új dinasztia „a mennyi mandátumából” uralkodott. Az uralkodók, függetlenül attól, hogy egy birodalom vagy csak egy államocskát élén álltak, minden esetben az írás révén fenntartott bürokráciára támaszkodtak. Írástudók és bürokráták az évszázadok során elképesztő mennyiségű tudást és iratanyagot halmoztak fel. Egyetlen évben, Kr. e. 983-ban az akkor napvilágot látott enciklopédia ezer fejezetet tartalmazott, hozzáteve egy 250 ezer oldalas gyűjteményt az alapvető buddhista szövegekből. A siker sikert szült: egyes nem kínai kultúrák – Korea, Japán, Vietnam – átvették a kínai írást, míg mások kitalálták a maguk verzióit (az első évezred fordulója körül két évszázadon át Északnyugat-Kínában uralkodó tangutok 6600 írásjelet hagytak maguk után, melyeket csak részben sikerült megfejteni). Egész Kelet-Ázsia fejet hajtott a kínai kulturális dominancia előtt.

Ennek a hatalmas és tartós építménynek az összes tengelyszöge kölcsönösen erősítette egymást: császártól a szolgálóig a társadalmi rend egésze; hatóság, tudomány, irodalom, művészet, történelem, írás – minden, ami Kínát a kultúrák kultúrájává emelte. Az egyes írásjelek javítása vagy módosítása tisztességes és elfogadott hozzáállásnak számított; az írásrendszer egészének bírálata azonban már szentségtörés volt. Senki nem vetemedett ilyesmire, egészen a legutóbbi időkig, amikor is a komputer megjelenése sok terhet levett a történelem válláról.

Ebben az áttekintésben, melyben a három nagy szótagoló rendszert – ékírásos, hieroglif és kínai – vizsgáltuk, a konzervativizmus (nyomaték, tehetetlenségi erő, ahogy tetszik) a hagyományos írás megőrzésének fő mozgatóerejeként jelenik meg. Mind a három rendszerben érzékelhető, ahogy a történelem az írástudó elitekre nehezedik. Nem az írásrendszerek fennmaradása az, ami magyarázatot követel, hanem a társadalmaké, melyek használták ezeket a rendszereket.

Ha egy írásmód egyszer már működésbe lépett, onnantól kezdve óriási a rugalmassága. A változás, úgy tűnik, soha nem spontán módon, belülről fakad. Valaminek történnie kell, hogy egy új, kreatív impulzus elszabaduljon. Előfordulhat, hogy ezt a valamit fölülről kényszerítik rá a többnyire szkeptikus írástudókra (ez történt később Koreában, Törökországban, Közép-Ázsiában és Mongóliában). Másképp az új írásrendszer, mint például a korai ábécé, csakis olyan új környezetben kap esélyt, ahol a hagyomány nem uralkodó.

Összegezve ezeket a gondolatokat, fontoljunk meg három állítást! Nevezzük ezeket az állításokat a „Fejlődő írásrendszer Működési Elveinek”:

- 1. Egy írásrendszerben az összetettség nem ismer határokat, és nem is jelöl ki ilyeneket.*
- 2. Egy írásrendszer – hacsak erőszakkal meg nem változtatják – addig marad fenn, amíg a hozzá kapcsolódó kultúra létezik.*
- 3. Új írásrendszerek csakis új, fiatal, ambiciózus kultúrákban születhetnek.*

Igazából a harmadik állítás érdekelheti azokat, akik a mi ábécénk gyökereit kutatják. Ha az állítás igaz, akkor indokolt szemügyre vennünk az olyan apró őskori leletek kulturális megfelelőit, melyek a dinoszauruszok korában az emlősök létezésére utalnak – természetesen mindezt a kulturális megfelelők oldaláról. Archeológusok több mint egy évszázada kutatják a homályos entitást, az *Alphabeticus originalis*-t. Mára előkerült egy olyan lelet, mely azt sugallja, hogy megtalálták.

HARMADIK FEJEZET

Betűk a sivatagban

Azok, akik az ábécé eredeteit kutatják, nagy fába vágják fejszájüket: a nyugati identitás egyik legfontosabb gyökerét óhajtják feltárni. Eddig nem sokan vonták kétségbe, hogy a görög ábécé, vagyis a mi ábécénk őse a föníciaiból származik (mely egyébiránt a héber és az arab írás forrása is). Ám a megoldás mégsem itt keresendő. Alan Gardiner brit archeológus 1916-ban írt szavai szerint:

„Általános felismerés, hogy ilyen egyszerű és éppen ezért ilyen tökéletes eszköz a nyelv látható megjelenítésére képtelenség egyetlen lángelme spontán erőfeszítése eredményének betudni. A rendszert nyilvánvalóan meg kellett előznie nyersebb és primitívebb írásmetódusoknak.”

Az ábécé persze manapság korántsem tűnik annyira egyszerűnek és tökéletesnek, arról nem beszélve, hogy az ékírás, a hieroglif vagy a kínai írás olvasói éppenséggel kifogást emelhetnének az ábécé ilyenfajta felsőbbrendűségével szemben. Abban azonban igaza van Gardinernek, hogy voltak „kiforratlanabb” elődök. És ezek az elődök jelentették a gyökereket, melyekből a leszármazó írásrendszerek szárba szökkennek, és végső soron létrehozták a mai, alfabetikusán írott művek tonnáinak millióit. Elsőként azonosítani egy olyan találmánynak a kiindulópontját, mely az egész világ kétharmadának kultúráját megalapozta – nos, ez igazán nagyszabású feladat.

Hogyan és hol kezdődött? Ahogyan az elmúlt százötven év mezopotámiai, égei-tengeri és egyiptomi nagy felfedezései mutatják, túl sok lehetőség nincs: a mezopotámiai ékírás, a minószi, a hettita, a régi krétai, a ciprusi vagy az egyiptomi írásmód jöhet számításba. Az egyiptomi ezek között mindig is esélyesnek számított, úgy fest, túl sok véletlen egybeesésnek kellett történnie ahhoz, hogy az egyiptomiak beépítsenek egy ábécét a saját írásrendszerükbe, a föníciaiak meg csak úgy előálljanak egy egészen új írásrendszer ötletével, ráadásul éppen azokon a helyeken, ahol Egyiptommal kereskedtek évszázadokon át.

De vajon tényleg így történt-e? Vagy létezik egy hiányzó láncszem, mely az egyiptomiakat és a föníciaiakat összekapcsolja?

Az 1990-es években felbukkant egy lehetséges válasz. A kézzelfogható bizonyíték egészen parányi: mindössze pár font súlyú kerámia, néhány apró szobrocska, egy kőbe vésett „graffiti”, cserépdarabokon látható jelek – a maradványok éppen olyan csekélyek és éppen olyan rejtélyesek, mint az a néhány darab megkövesedett csont, amelyből paleontológusok az emberi eredetre következtetnek. Jóllehet néhány betűforma meglepően ismerősen ötlük szembe, a jelentéstartalom homályba vész, és a legtöbb részleten úgy siklik át az ember, mint az árnyékon. Mégis, a közelmúltban ele-

gendő bizonyíték bukkant fel ahhoz, hogy az ábécét egészen az eredetéig vissza lehessen követni.

Egyiptom Nílus menti ősi fővárosától, Thébától nyugatra, a fáraók temetkezési helyén, a Királyok Völgyén túl ősi nyomvonalak vezetnek egy meredek hegyoldalra, a csupasz, barna gebel-re, azaz a Nyugati-sivatag szélfúttá és eső áztatta hegyei és völgyei közé. 1990-ben egy fiatal egyiptológus a Yale-ről, John Darnell Thébában dolgozott, mint az Egyiptomi Epigráfiai Tanulmányok luxori intézetének főmunkatársa. Már az előző szezonban is járt ott, és a nyomok felkeltették az érdeklődését. A tizenkilencedik század végén egy német expedíció, majd az 1930-as években két brit kutatócsoport paleolit eszközöket és néhány feliratot talált, de úgy tűnt, ennél sokkal többet senki nem tud a helyszínekről, illetve a nyomvonalakról. Az egyik ilyen nyom Alabástrom Útként vált ismertté, mivel a helyiek ezeket a puha köveket gyűjtötték, hogy vésett műtűrkéket árulhassanak a turistáknak. Az anyag jól erodálódott, és nyilvánvalóan évezredek óta használták. Darnell és felesége, Deborah, aki szintén egyiptológus volt, lázba jöttek, hogy minél többet megtudjanak arról, vajon mi vonzhatta az embereket annak idején erre a vigasztalan tájra, és mit hagytak maguk után az őslakók.

Egyik hétvégén a házaspár feltáráshoz készülődött, taxival a meredek hegy lábához hajtottak, majd nekivágtak a hullámszó sivatagi domboldalnak. Már az első túrájukon, másfél órás sivatagi gyaloglás után a viharvert sivatagi ösvényen a Darnell házaspár egy valóságos régészeti kincsesbányára bukkant. Cseréptörmelékek százával, mindenfelé. Csiszolt kötömbök. Egy homokkőből épült templom romjai Kr. e. 1640 tájáról (a második átmeneti kor dátumai bizonytalanok, a dinasztikus átfedések miatt). Aztán előtűnt egy törött oszlop, egyike azoknak a táblaszerű pilléreknek, melyekre az ősi egyiptomiak mindenfélét feljegyeztek, amit fontosnak találtak. Ezen történetesen egy szárnyas napkorong volt látható. És számos felirat, melyek az évszázadok során kerültek rá. Mindenesetre Kr. e. 2000 körül szemlátomást megszaporoztak az ilyen vésetek. Régészek számára szűz terület volt ez. A brit expedíciók az 1930-as években a háború miatt abbahagyták a kutatásokat, és azóta nem járt itt régész. Az egyiptológusok hagyományosan kevés figyelmet szenteltek a sivatagnak, mivel az ősi egyiptomiak a Nílushoz közel építkeztek. Ez a nyomvonal azonban, mely hirtelen felkapaszkodott a magas gebel-re, majd keresztülvágott az eső vájta vádikon, egykoron forgalmas átjáró volt, része egy hatvanöt kilométeres lerövidítésnek a Qena-kanyarulat nagy félkörén át, melyet a Nílus rajzol a sivatagba Luxortól északra. A Darnell házaspár voltaképpen egy archeológiai értelemben vett külszíni aranybányára bukkant!

A következő évszakban további leleteket fedeztek fel a völgyben: lágy mészkőbe karcolt különös jeleket, melyeket hieroglifaként nem lehetett értelmezni. És előkerült egy másik tábla is, melyet a 13. dinasztia idején (Kr. e. 1780-1650 között) véshettek a sziklába. A tapasztalatlan szemlélő a huszonnyolc karcolt jelben nem sokat fedezhetett fel. Valószínűleg kovakődarabban véshették, melyből temérdek hevert szerteszét; a vésetek mindössze egy milliméter szélesek voltak, és két különálló, legfeljebb centiméterben mérhető csoportra oszlottak. Darnell szakvéleményében azonban „kőbe vésett hieratikus jelekről” beszél, vagyis olyan hieroglif írásmódról, melyet kővésők használtak, amikor átvették a papiruszon alkalmazott szabadfolyású írásmódot.

Amennyiben Darnell feltevése igaz, és ezek a jelek Kr. e. 2000 tájáról származnak, a „jelentős” szó aligha alkalmas a lelet fontosságának érzékeltetésére. A vésetek hasonlítottak azokhoz a későbbi eredetű jelekre, melyeket évtizedekkel korábban találtak a Sínai-félsziget sivatagában, és amelyek alfabetikus jeleket formáznak, így gyakran elősínaiként is emlegetik őket. Minderről bővebben az 5. fejezetben szólunk.

Akárcsak az elősínai jelek, az új felfedezések is betűknek látszottak. Más szóval: akár a legkorábbi megjelenései is lehettek azoknak a betűknek, melyek egy szép napon a föníciai ábécé alapját, majd pedig a görögét és a latinét formázzák majd. Már az első pillantásra Darnell eszébe ötlött: íme, itt lenne az a betű első változata? Az ott pedig valamilyen *m* betű lenne? – csodálkozott rá az alfabéta legkorábbi megnyilvánulásaira.

A felfedezést a Darnell házaspár összevetette a korábbi dokumentációkkal. Az általuk „felfedezett” térségben, 1936-ban járt már egy brit expedíció, Hans Winkler vezetésével. Winkler nevezte el a völgyet Vádi el-Holnak – a Rettegés Völgyének –, és nyomban nyilvántartásba is vette a 13. dinasztíából származó leletet, jóllehet kevés részletet rögzített. Most, hogy Darnellék itt voltak, saját szemükkel láthatták, hogy Winkler fekete-fehér képei ugyanannyi sziklába vésett feliratot mutatnak, mint amire ők bukkantak. Ezeket a leleteket és minden más apró részletet le kell fényképezni – ez nyilvánvaló volt számukra. A cserepeket és a kisebb rajzolt köveket pedig a további kutatáshoz és konzerváláshoz vissza kellene vinni Thébába.

Darnellék tudták, hogy a „betűk”, ha valóban azok, megkövetelik a maguk külön kutatási programját. Ki alkotta őket? Miért? És ha a munka egyszer elkezdődik, a lelőhelyet védeni kell a fosztogatóktól.

Az egyiptomi relikviákra köztudottan a tolvajlások jelentik a legpusztítóbb veszedelemet; egy bűnbanda vezére – társai segítségével – sok tízezer dollárt tud bezsebelni turistáktól és a dílerektől. Az ilyen fickók számára az egész térség tele van pénzzel, csak le kell hajolni érte. Darnelléknek gyorsan kellett cselekedniük! Hatóságoknál kilincseltek, javaslatokat fogalmaztak, támogatókat szereztek. Megszületett a Thébai Sivatagi Út Projekt, és hamarosan meg is kezdődtek a munkálatok a templomi térségben, az út luxori végénél. 1993-ban Darnellék nekivághattak első hivatalos útjuknak, hogy mélyebbre hatoljanak a Vádi el-Hol sivatagban. Két autóval indultak el, mind-egyikhez volt külön sofőr. Észak felől közelítettek, olyan útvonalon, ahol a négykerék-meghajtású terepjárók fel tudtak kapaszkodni a *gebel*-re. John a munkafelszerelésével és egy hegyes végű bottal (*shuba*), melyet biztonsági eszközként vitt magával, vezette a csapatot, a régészeti főfelügyelővel együtt. Deborah követte őket. A vádihoz közeledve a kutató házaspáron úrrá lett a várakozás izgalma. Egyszer csak kéreknyomokat pillantottak meg, s ettől elállt a lélegzetük. Valaki járt itt, nem sokkal előttük! Követték a nyomot a kanyarodó völgy falaival szegélyezett úton, és legnagyobb döbbenetükre egyszer csak megláttak egy traktort, pótkocsival felszerelve. Hosszú, gyapjú ingruhába öltözött férfiak serénykedtek ott, magyarán: Darnellék egy rablás kellős közepébe csöppentek.

Deborah később elmesélte nekem, amikor 1999-ben Londonban találkoztunk, hogy iszonyúan felszökött az adrenalinszintje: „Ahhoz tudnám hasonlítani az érzést, mint amikor az ember betoppan a lakásába, és azt látja, hogy valaki veri a gyereket.” Három férfi a völgy oldalfalán munkálkodott, alighanem a feliratokat szemrevételezték, míg másik kettő már javában csákányozta a szikla felületén a 13. dinasztia véseteit.

Az autók megálltak. A fickóknak nem sok idejük maradt a csodálkozásra, mert John azonnal kiugrott a kocsiból, és hegyes végű botjával, a *shubá*-val a kezében feléjük rohant. A rablók menekülőre fogták, esetlenül botladoztak ingruháikban, míg végül ledobták magukról az ormótlan ruhadarabot, és alsógatyában, szandálban iszkoltak a vágóban fölfelé, Johnnal a nyomukban.

- Várjon! - kiáltott a főfelügyelő John után.

Ekkor már Deborah is kiszállt a kocsiból.

- Valamit tennünk kell!

Öten öt ellen. Deborah úgy vélte, el kell kapni őket, még a helyszínen.

Feljebb a vágóban John megállt, és lekiáltott:

- Vissza kell mennünk, és jelentenünk kell a rendőrségnek.

Neki volt igaza. Semmi esély nem volt a rablók elfogására. Ám ha most elhagyják a helyszínt, a rablók vissza-

térhetnek, folytathatják rombolásukat, és megléphetnek a zsákmánnyal. Legalább ezt meg kellene akadályozni! John előkapott egy régészcsákányt, lyukat hasított a traktor üzemanyagtartályába, a *shubá*-jával meg kiütötte a gumikerekekből a szelepeket. Dühödten és csalódottan összeszedték az ott hagyott szerszámokat - vésőket, huzalokat, kalapácsokat -, hogy megelőzzék a bosszúra éhes rablók további rombolását, és nekiláttak felmérni a károkat. A rablók célirányosan dolgoztak. Kicsi fehér nyilakkal megjelölték a valószínűsíthető hieroglifákat. Darnellék végighúzták ujjukat a leleten, melyet, amikor először itt jártak, alig érintettek. A leletegyüttes most romokban hevert. Még az volt a szerencse, hogy a különös, alfabetikus kacskaringók - már amennyiben tényleg azok voltak - a rablókat nem érdekelték.

Alig pár perc múltán motorbiciklin újabb ember érkezett a helyszínre. A régészeti rendőrségtől jött, hogy ellenőrizze az expedíciót. Már is akcióba lépett. Igyekezett józan ésszel kezelni a helyzetet. Az elhajított köpenyekben személyazonossági igazolványokat talált. A traktornak volt rendszáma. A rendőr mindezt felírta a noteszébe. Volt esély, hogy az elkövetőket megtalálják.

A kaland igencsak rányomta bélyegét Darnellék munkájára az elkövetkező négy szezonban. A rablókat letartóztatták, majd óvadék ellenében szabadon bocsátották őket, úgyhogy később több alkalommal is visszatértek a völgybe. A biztonságért a rendőrség volt a felelős, de gátolta őket a távolság és a biztosítandó terület nagysága. A sok kilométeres sziklafelületet lehetetlen volt járőrözéssel szemmel tartani, vagy kordonnal körülzárni. Arra azonban jutott energia, hogy Darnellék munkáját akadályozzák. A kutatók tapodtat se tehettek engedélyek és hivatalos kísérők nélkül. Minden egyes utazáshoz eposznyi terjedelmű formanyomtatványokat kellett kitölteni, régészeti osztályok, helyi rendőrségek és bűnügyi nyomozók bürokratikus labirintusán kellett átvergődni, s mindegyik hatóság kocsikkal, motorbiciklikkel küldte ki tucatnyi vagy annál is több emberét kísérőnek - legtöbbjüknek persze semmi dolguk nem volt.

A hihetetlen lelőhely, a rablók, a rendőrség, a kutatómunka sürgető követelménye - mindez együtt feloldhatatlan ellentmondás elé állította a régészeket. Az optimális nyilván az lett volna, ha a munkát kellő diszkréció mellett, ráérősen végezhetik. De innentől kezdve erre semmi esély nem volt. A leleteket katalogizálni kellett, alaposan megvizsgálni, és jelentést készíteni róluk, amilyen gyorsan csak lehet, hogy a további veszteségeket megelőzzék. Emellett azt sem akarták, hogy valamelyik akadémikus

kollégájuk azzal vádolhassa őket, hogy szándékosan visszatartják az információkat. A feltárás bejelentése ugyanakkor újabb fosztogatásokat inspirálna, megindulna a turisták rohamra, és alighanem más régészek is felbukkannának, akik részt követelnének a sikerből. Csekély vigasz lenne mindehhez képest, hogy az elrabolt zsákmányt a hírnév miatt nehezebben tudnák értékesíteni, és ez mégiscsak bizonyos védettséget adna.

Mozgalmas évszakok következtek, s Darnellék igyekeztek rögzíteni mindent, ami fennmaradt, még azt is, amit kifosztottak. A sztélé, melyet III. Szobekhotep uralkodása idején véstek, tüzetes vizsgálat alá került. Egy ilyen felirat, mely a *Szinuhe történetét* idézi, döntő fontosságú a későbbi összevetésekhez. Csakhogy a korábbi leletek örökre eltűntek, és ma már csak John fényképein és másolatain léteznek. Más feliratokat merő barbárságból ismeretlenek összefirkáltak. Járőrök cserépdarabokat tapostak szét, más leleteket hónapokra zároltak.

A kutatás azonban így is újabb összefüggéseket tárt fel Darnellék előtt. Az „ösvény” egyike volt azoknak az útvonalaknak, melyek átszelték a sivatagi fennsíkot, és Thébát hálózatszerűen összekötötték az északi városokkal, főként a még régebbi nekropoliszsal, Abidosszal, valamint a Líbiai-sivatag nyugati irányban fekvő oázisaival. Itt volt a bizonyíték arra, hogy ezeket az utakat évezredek óta használták, a „nulladik dinasztia” (Kr. e. 3000-től) kezdve. Az úton küldöncök, később póniexpresszek vitték a postát, fáraók utaztak oda-vissza, hivatalnokok jöttek-mentek, rendőrök járőröztek, papok állítottak fel csillagászati megfigyelőállomásokat, helyőrségek ütöttek tanyát. A gyorsan elenyésző sztélé hieratikus szövegéből Darnell megállapította, hogy a szöveget Kr. e. 1750 körül vésték, a 13. dinasztia királyának, II. Szobekhotepnek az uralkodása idején, aki saját szavai szerint „visszaverte az idegen hordákat a sivatagban, és álmatlanul és éhesen gyakorlatoztatta sivatagi őrszemeit”. Egy másik szöveg olyan emberekről szól, akik „ünnepnapjaikat a hegyen túl töltötték”, vagyis alighanem azért jöhettek ide, hogy Hathor istennőnek hódoljanak, akit egyébként számos esetben ábrázoltak.

És akkor itt vannak azok a bizonyos jelek – a huszonnyolc izgalmas betű! Jóval az előtt, hogy Darnell 2005-ben elkészítette hivatalos leírását a leletekről, nyíltan kijelentette: ezek nemcsak „korai alfabetikus feliratok”, mondta nekem, hanem „a legkorábbiak, melyek eddig rendelkezésünkre állnak”. A betűk formájából ítélve az írás, úgy tűnik, jobbról bal felé halad. A tizenkét jel kapcsolatot sejtet az egyiptomi írással és a későbbi sémi betűkkel. Látható volt közöttük egy ökörfej, egy szem, egy ház, egy kígyó és a víz jele. Ezekben és más szimbólumokban Darnell a saját *a, b, r, n, m, p, w* és *t* betűink, valamint négy sémi betű gyökereit vélte felfedezni. Bizonyos kombinációk sémi szavakat sejtettek, mint például az *rb* (főnök), jöllehet az egész felirat jelentéstartalmát lehetetlen megfejtetni. A jelek eredetei mind hieroglif, mind pedig rövidített, folyóírásos formájú hieratikus eredetekre utaltak. Az egyik jel például egy ülő embert ábrázol, lábát cikcakkos vonalak jelzik, mintha egy síelőt látnánk. Ez az ábrázolás a hieroglifákban ritkán fordul elő, annál gyakoribb azonban a hieratikus stílusnál.

Darnellnek kétsége nem volt afelől, hogy felfedezése óriási jelentőségű. 1997-ben elkezdte általánosságokban publikálni a felfedezését – cikkekben, előadásokban, sajtóközleményekben. Majd 1999-ben előadást tartott a British Museumban. Miközben az anyagát egy hivatalosabb tudományos értekezéshez készítette elő, kaptam tőle egy e-mailt az alábbi következtetésekkel:

„A feliratok egyik legfontosabb sajátossága, hogy a folyóírást és a nem folyóírást keveri. Ezáltal lehetővé vált számomra, hogy időben beazonosítsam az egyiptomi írás fejlődésnek azt a szakaszát, amikor a korai alfabetikus jelek lehasadtak.”

Ez a hasadás Darnell számítása szerint az első átmeneti kor (értsd: a Korai Középső Királyság idején) történt, ami az általánosan elfogadott jelenlegi dátumozási rendszer szerint Kr. e. 2000–1900 közé tehető. „A betűk, melyekkel ezeket a sorokat írom, az egyiptomi és a nyugat-ázsiai együttműködési törekvésekből származnak, mégpedig a Kr. e. második évezred fordulójáról.” A szóban forgó feliratokat az ezt követő néhány évszázadban készíthették, nagyjából Kr. e. 1850 és 1700 között. És ez lett Darnell végkövetkeztetése is, amikor 2005-ben hivatalosan közzétette felfedezéseit. Ez a tanulmány, mely mögé négy kiváló társszerző is felsorakozott, végre lehetővé tette, hogy valószínűsíthető magyarázatot találjanak a feliratokra.

Az egész ügy középpontjában olyan népek állnak, amelyeket „ázsiaiaknak” neveztek, már jóval a Kr. e. 2000-es évek előtt is. Olyan idegenekről van szó, akik a mai Izrael, Szíria, Libanon és Jordánia területéről származtak. A kifejezést az egyiptomiak gyakorlatilag mindazokra alkalmazták, akik a Suez-től keletre eső területekről jöttek. Gyakran ócsárolták ezeket a jövevényeket szakálluk, szoknyás köpönyegük, befont, hosszú szakálluk miatt. A „szoknyát hordók” némelyike valószínűleg Palesztina falal körülvett kereskedővárosaiból érkezett: Bübloszból, Askelónból, Gézerből, Jerikóból. Egyesek kereskedtek, mások azért jöttek, hogy munkát vállaljanak.

És volt persze egy másik fajta is közöttük: bozontos íjászok, akik félnomád életet éltek, és haramiaként vagy fogolyként léptek Egyiptom földjére. Ezek ugyanolyan fenyegetést jelentettek a letelepedett civilizáció számára, mint később Délkelet-Ázsiában a mongolok a letelepedett és civilizált Kínára nézve. És a két véglet ugyanabban a viszonyrendszerben élt, gyalázták egymást, ugyanakkor szükségük is volt egymásra. Egyik oldalon a gazdagság és a javak mérhetetlen mennyisége; a másikon nyersanyagok és rabszolgák a hadsereg és a nagyszabású építkezések számára. Az egyiptomi uralkodóknak békére volt szükségük a sínai határvidékeken, hogy türkizbányákat kiaknázhassák. Fa kellett nekik a libanoni nagy cédruserdőkből. A kereskedelem és a stratégia azt követelte, hogy a keleti és az északkeleti utakat biztosítsák az „ázsiai vademberekkel szemben”.

Ez nem volt mindig könnyű feladat. Dinasztiák hanyatlottak és buktak el, míg más hatalmak megragadták a lehetőséget. Egy ilyen periódusban, a Kr. e. harmadik évezred vége táján barbár inváziók fenyegették a Nílus-völgyet. „Lám, a hitvány ázsiai!” – figyelmeztetett Akhtoy (Akhthoész), a 10. dinasztia egyik fáraója, aki az államvezetés tudományáról írt könyvet Kr. e. 2050 körül.

„Soha nem tartózkodik [az ázsiai] egyetlen helyen, hanem elbitangolva kószál, amerre csak akar... Harcol Hórusz napjai óta, nem hódít, de nem is hódol meg. Soha nem üzen hadat, olyan, mint egy száműzött haramia, úgy éljek! (...) Az ázsiai egy krokodil a folyóparton: embereket ragad el a magányos útról, ám soha nem támadja népes városok szállásait.”

Ezek a szavak a megtelepedett népek uralkodóinak ősidők óta hangoztatott panaszait visszhangozzák a nomádok dühítő szokásairól – alattomos, követelőző, toprongyos, folyton ugrásra kész, és a jó, tisztas küzdelmet mindig kerülő népség.

Akhthoész panasza gyöngeségből fakadt. Az ázsiaiaktól szorongattatva nem igazán lehetett úr a saját házában. Parancsainak nem tudott érvényt szerezni a libanoni partokon, hogy az „ázsiai” hátországról ne is beszéljünk. Erősebb embernek kellett jönnie, méghozzá a Thébában székelő I. Mentuhotepnek ahhoz, hogy a 11. dinasztia megerősödjön, és megkezdődhessen az ország újraegyesítésének munkája. Ezres létszámú hadseregek masíroztak föl s alá a Nílus völgyében, míg Théba, az ellenállás és nemzeti újjászületés központja kétségbeesetten igyekezett visszanyerni a sivatagi övezetek fölötti ellenőrzést.

„A második évezred vége felé – írja Darnell –, a Vádi el-Hol és a hozzá kapcsolódó nyomvonalak a katonai egységek fő átjáróivá váltak. Gyakran idegen tartalékokkal egészítették ki őket, akik békeidőben garantálták az utazóknak a biztonságos átkelést – legyenek azok kereskedők, zarándokok vagy papok –, háború idején pedig ugyanezeket az utakat stratégiai manőverekhez használták.”

A Vádi el-Hol-i maradványok közül sok a Középső Királyság (Kr. e. kb. 2040-1782) idejéből származik, amikor az ország nagy reformokon esett át. A Vádi el-Holban talált egyik felirat egy hivatalnok utazásáról számol be. Abüdoszból Thébába tartott az illető, I. Mentuhotep temetési szertartására. Az ilyen részletes beszámolók azonban ritkák. Homályos időszak ez, kevés túlélő dokumentum tanúskodik a történelekről. Nyilvánvaló, hogy az ország ismét szétszakadt; elbocsátott zsoldos katonák, közöttük ázsiaiak is jócskán hozzájárulhattak a polgárháborús pusztításokhoz. A feliratok elgázosodott romokról, eliszaposodott kutakról, bedugult csatornákról árulkodnak. Az újjászületés a 12. dinasztia uralkodója, I. Amenemhet idején következett be. A fáraó drámai, egyúttal rejtélyes stílusban számol be arról, hogyan ragadta meg a hatalmat: „Álltam az ország határainál, és tanulmányoztam a belső állapotokat. Oroszlánokat zaboláztam meg és krokodilokat zsákmányoltam... Az ázsiaiakat »kutyajárással« kényszerítettem.” (Hogy az utóbbi pontosan mit jelent, nem tudjuk, de alattvalókhöz illő testtartást sejtet.) A fáraó fia, a társuralkodó és utód, Szenuszert azt ígérte, hogy délen visszaszerzi a központi irányítást, Thébában templomot építtet, és helyreállítja a királyi hatalmat Elephantinében, a Nílus-szigeti városban, a núbiai határ közelében. Ahogy Szinuhe mondta később saját uralkodójáról, Szenuszerttről: „Örömet lelt a barbárok kirablásában... Csapást mért a szíriaiakra, és letiporta a sivatagi utazókat.” Az „ázsiaiakat” tehát újból kiszípolyozták, erőszakkal és a diplomácia eszközeivel egyaránt. Az egyik felirat egy hadseregről beszél, melyet a türkizbányákhoz küldtek a Sínai-félszigetre és a libanoni partokhoz, ahonnan zsákmánnyal és 1554 ázsiai fogollyal tértek vissza.

Szinuhe a Retenuba (Észak-Palesztina) tartó útján borzalmas képet fest az Egyiptommon kívüli ázsiai vidékekről. Bármerre jár, mindenütt csak nomádokat lát, akik nyájukat legeltetnek, vadásznak, és egymást fosztogatják. A parttól távolabb nincsenek gazdag városok, csak hűbéri klánok. Isten háta mögötti vidék ez. Igaz egyiptomi nem található erre. Szinuhe a királyi bőkezűség kedvezményezettjének tekinthette magát, amikor hazahívták. Története világos üzenetet tartalmaz: „Egyiptom újra biztonsá-

gos hely! Térj haza száműzetésedből a te türelmes, megértő, megbocsátó királyodhoz!”

A Lovak Útja, ahogyan később ismertté vált, néhány évszázaddal később kapta meg az őt megillető helyet, a Vádi el-Holban talált leletek valószínűsíthető keletkezésének idején, amikor Egyiptom ismét részekre szakadt. Dél-Egyiptom egy zúrós núbiai királyság kezére került, míg az északot a hikszoszokként ismert idegenek szállták meg, akik a keleti deltában fekvő nagy fővárosukból, Tel el-Dabából kormányoztak (Avariszként is ismert a város). A Kr. e. harmadik században élt történész, Manetho így ír erről:

„Hogy milyen okból, nem tudom, de Isten széllökése lesújtott ránk; és váratlanul ismeretlen fajtájú megszállók a győzelem biztos tudatában masíroztak a keleti térségek felől országunkba.”

A hikszoszok eredete régóta vita tárgyát képezi. A Manetho által használt kifejezést talán pontosabban fordíthatjuk az „alacsonyrendű” szóval – ezt használja Akht-hoész is –, általában ugyanis így nevezték az idegeneket. Valószínűleg nem katonai támadás volt, amiről Manetho ír, hanem egyszerűen arról volt szó, hogy elszaporodtak az ázsiai eredetű lakosok, akik szövetségeseket kerestek „Retenu uralkodóinál”, azaz Észak-Palesztinában. Nevükből ítélve nyugati sémi nyelvet beszélhettek, valami olyasfélét, amely rokonságban állt az ősi héberrel. Újabb évszázadnak kellett eltelnie, hogy a thébai uralkodók kiűzzék ezeket a barbárokat.

Az ez idő tájt itt élő ázsiaiakhoz köthető a Vádi el-Holban talált alfabetikus felirat. John Darnellre hallgatva tegyük fel, hogy ezek a népek Kr. e. 2000 táján élhettek Egyiptomban. Képzeljünk el egy olyan népességet, mely sok közös vonást mutat a különféle kivándorolt törzsekkel. Egyesek, ahogy a zsidók a tizenkilencedik századi Európában, kereskedni jöttek ide, és valahol ott egyensúlyoztak a megtűrés és a megvetés kényes határmezsgyéjén. Mások elszegényedett számkivetettként érkeztek, hogy valami munkát találjanak. Ezrével voltak, akik magánháztartásoknál szolgáltak: egy, a 13. dinasztia korából való bírósági papirusz egy gazdag thébai földbirtokost említ, akinek kilencvenöt szolgálja volt, s közülük negyvenötnek a neve ázsiai eredetű. További ezrek hadifogolyként kerültek ide, és rabszolgákként dolgoztatták őket kormányzati szolgálatban, védőgátak, templomok, utak építésénél. A dölyfös egyiptomiak szemében ezek mindannyian csak ázsiaiak számítottak, mivel ugyanazt a nyugati sémivel rokon nyelvet beszéltek. Más kérdés, hogy közöttük is volt egy belső státushierarchia, mely különbséget tett rabszolga, hivatalnok és magas rangú hivatalnok között, továbbá aszerint is, hogy melyik idegen országból jött az illető. Egymás szemében legalább annyira különbözhettek, mint ahogy az afrikai rabszolgák különbséget tettek maguk között az amerikai kolóniakon; voltak, akik olyan régen kerültek ide, hogy elfelejtették gyökereiket, családi kapcsolataikat, és nem vállaltak közösséget a mai Szíria, Libanon, Izrael és Jordánia területén élő rokonsággal.

De ahogy a huszadik századi emigránsok Amerikában, úgy ezek az „ázsiaiak” is közös élményeket éltek át az idegen országokban. Egyesek tudtak írni-olvasni. Egy berlini múzeumban látható papirusz „az ázsiaiak írnokaként” említ valakit. Ahogy a zsidók a diaszpórában, úgy az „ázsiaiak” is elég gyors felfogásúak voltak ahhoz, hogy felmérjék: saját nyelvükön nem sok esélyük van az egyiptomi szellemi vezetéssel bármilyen szempontból versenyre kelni. Az egyiptomi papi és írástudó elitek

ugyanolyan zártak voltak, mint a középkori céhek: védték a saját szakmájukat, és nyomban gyanút fogtak, ha valaki bele akarta ütni az orrát a dolgukba. Hosszú évek kellettek ahhoz, hogy valaki jártasságot szerezzen a hieroglifák bonyolult tudományában, és pontosan ez volt a cél. Írás, státusz, hatalom, identitás: e négy fogalom felbonthatatlan egységet képezett. Ám ha ez igaz volt az egyiptomiakra, akkor minden bizonnyal igaz bármely más kultúrára is, amely az írásban jártasságot szerez. Ezt ismerhették fel az ambiciózus „ázsiaiak”. De hogyan lehet elvonatkoztatni ennek a rendkívül hatékonynak látszó eszköznek a mestereitől úgy, hogy ezek az írástudók ne fogjanak gyanút, és ne érezzék veszélyben saját identitásukat?

Bárki megerősítheti, aki valamelyest jártas a hieroglifákban, hogy ebben az írásrendszerben vannak hangokat kifejező jelek, melyek rövidebbek a szótagnál – voltaképpen ezek már betűknek felelnek meg. A hieroglif írásban, korszaktól függően, huszonnégy-huszonnyolc ilyen jel található, mely voltaképpen tökéletesen működő ábécéként funkcionál. Maguk az egyiptomiak is használták ezt az ábécét, amikor idegen neveket írtak le. Használhatták volna az egész saját rendszerük egyszerűsítésére is, mégse tették, feltehetően azért nem, mert túlságosan tisztelték saját „szent írást” – ezt jelenti a „hieroglif szó – ahhoz, hogy megreformálják. Mégis átvették ezeket a betűket; átvették a hieroglifa könnyebben alkalmazható, folyamatos írásmódjához, a hieratikus íráshoz, amellyel az egyiptomiak törött cserépdarabokra és papi-ruszra írtak, íróvesszők segítségével. Erről az írásmódról feltételezi Darnell, hogy erősebb lökést adott az ábécé kialakulásához, mint a teljesen kész hieroglifák vésett vagy festett formáinak összessége.

Az „ázsiaiak” tehát – valószínűleg néhány írástudó egy szakértő irányítása alatt – megalkothatták a maguk írásos szubkultúráját, méghozzá úgy, hogy a sémihez igazították az egyiptomi jeleket. Ahogy egy szakértő, az izraeli Benjámin Sass régész és epigráfus rámutat, a hiksosz főváros, Tel el-Daba valószínűleg támogatta saját írástudományának kialakítását. Kétségtelen, hogy a hiksosz dinasztia jóval azt a korszakot követően virágzott fel, amely kort Darnell Vádi el-Holhoz köti, de nincs okunk, hogy az ázsiai tudományos haladást a hiksosz dinasztiára korlátozzuk.

Képzeljünk el egy ázsiai írnokot Kr. e. 2000 körül, amint azon töri a fejét, hogyan foglalhatná írásba a saját sémi nyelvét! Ez az ember beszél egyiptomiul, hieroglif és hieratikus módon egyaránt ír. Egyes ma rendelkezésünkre álló szimbólumok, melyek segítségével leírhatunk egy szótagot, akkor nem léteztek, mivel a sémiiben nem ugyanaz volt a szótagkészlet. Az írnok mindenesetre úgy dönt, hogy félreteszi a határozókat is, hiszen azok csak egyiptomiul segítik a kétértelműségek eloszlatását.

Ott áll tehát az írnok az egyiptomi szimbólumok alapkészletével, és ezt ábrázolni is tudja. Nagyjából huszonhat egyéni hangnak van meg a saját jele, ezeket könnyű megjegyezni, mivel mindegyikük a saját kezdőhangját szimbolizálja, Ez megfelel az akrofónia elveinek, melynek segítségével a diákok manapság megtanulják az 'a' betűt az 'almához'. Egy egyiptomi gyerek vagy írástudó számára például a *net* (a víz jele) szolgáltatja az *n* betűt, a *mu* (bagoly) pedig az *m*-et. A mi derék ázsiai tudósunk éppen erre az ötletre csap le. Rendelkezésére áll egy kialakult jelkészlet, és hozzá az akrofónia elve. Kölcsönveszi az egyiptomi jeleket, összeházasítja őket a sémi nevükkel. Az-egyiptomi *N* (*net*, azaz víz) *M*-mé változik (*mem*, azaz sémiül víz). A kígyó jele – sémiül *nahas* – *n*-né változik. Ahhoz, hogy létrehozzon egy teljes ábécét, az írnoknak semmi mást nem kell tennie, csak ki kell választania a megfelelő jelet,

amely, ha adva van a sémi elnevezés, megjegyezhető kapcsot nyújt a jel, illetve a szó eleji hang között.

Kezdetnek kiválasztja két mindennapos tárgynak a képét, egy ökörfejet , melyet határozóként alkalmaztak a temetési szertartásokhoz használt áldozati ételek megnevezéséhez. Csakhogy a sémiül beszélő számára az ökörfej (*alep*) kezdőhangja nem teljesen ugyanazt az a betűt jelenti, hanem egy glottális (hangszalag-zárhanggal) kiejtett hangot, melyet olykor „*kiköhögött ah*”-nak is szoktak nevezni. Később ebből a konstellációból keletkezett az a betűnk! Mindazonáltal kezdjük most ezzel:

Hangszalag-zárhanggal kiejtett *alep* –

Az egyiptomiban a nádkunyhó jelét használták a h-hoz. Valamilyen okból ezt fejlesztették tovább a sémiben a ház jelentéséhez, ami egyébként sémiül így hangzott: *bayit*. Később ebből lett a *bet* vagy *beth*, amely ebben a formában ismerősen köszön vissza a Betlehem szó részeként (a Bayit-lachmuból, azaz a kánaánita isten házának, Lachmunak a nevéből eredeztetve). Így tehát amikor a jelet átültetik egyiptomiból sémibe, így fog kinézni:

„Ház” (/*bayit*) a *b* megfelelője.

Ezzel a két betűvel kezdődik az első ábécé, és mindkét betű meg is őrizte helyét számos metamorfózison át egészen a görögök megérkezéséig, hogy gondoskodjon Európa számára a forradalmian új rendszer elnevezéséről: *alep*-*bayit*, *alp*-*bet*, *alpha*-*beta*, *alphabet*, magyarul *alfabéta*.

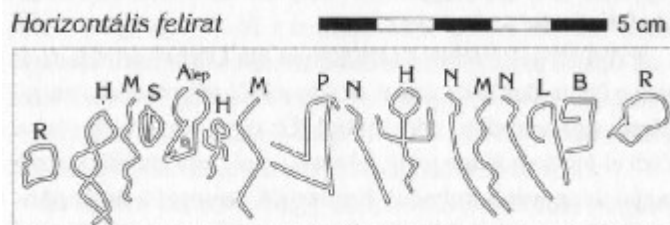
És így tovább, huszonkét vagy nagyjából ennyi betűn keresztül. Egy hang, egy mássalhangzójel, elvileg egytől egyig a hieroglifára alapozva. Az elv világos, még akkor is, ha nem lehet minden egyes héber betűt visszavezetni a hieroglif gyökerekig.

Ez az írás nem használ magánhangzókat. Számos korai írásrendszer figyelmen kívül hagyja a magánhangzókat, feltehetően abból kiindulva, hogy ezeket elég könnyen magunk elé tudjuk képzelni, ahogy egyik mássalhangzót a másikba kapcsoljuk, vagy pusztán azáltal, ahogyan egy mássalhangzóba be- vagy kilépünk. Az egyiptomiak az adott korban nem használták ezeket, úgyhogy nem is feltételezhetjük, hogy a mi írnokunk különösebben bajlódott volna ezekkel a hangzókkal. Nem is merült fel a kérdés egészen addig, amíg a görögök, a héberék és az arabok fel nem fedezték a hiányát, hogy aztán a maguk módján elkezdjék gyártani őket.

De visszatérve a mi magányos írnokunkra: vajon tényleg elképzelhető-e, hogy ezeket a korai alfabetikus betűket egyetlen ember munkájának köszönhetjük? Lehetséges. A betűk, melyek egy szép napon Vádi el-Holban a táblára kerültek, koherens táblamánnyá álltak össze. Ha a környező társadalmak fejlettségéből és az egyiptomiak alfabetikus jeleinek létezéséből indulunk ki, valószínűtlennek látszik, hogy új betűk egyazon időben pattanjanak ki, itt és ott, különböző írnokok fejéből. Talán valami bizottságféle lehetett a háttérben; egy tudós ázsiaiakból álló testület. De aligha kellett nekik túl sok idő, miután az ötlet már megszületett, és könnyen lehet, hogy egy elnök irányítása alatt dolgoztak, aki talán ugyanaz a génusz lehetett, aki az ötlettel először előállt. Biztos válaszunk, természetesen, nincs; de mindez mégiscsak lehetséges, hiszen valami hasonló történt 3500 évvel később Koreában – ennek a részleteiről majd később szólnok.

El tudom képzelni, hogy ezek a művelt ázsiaiak nagyon is tudatában voltak annak, hogy valami egészen forradalmi találat fel. Valami ilyesmit mondhattak: „A

hieratikus és a hieroglif írás az övéké; ez pedig a miénk – íme, a bizonyíték, hogy nem vagyunk megvetendő idegenek.” Ezekkel a jelekkel, melyek érthetetlenek voltak azoknak, akik nem tudtak sémiül, de könnyen érthetők a sémiül beszélőknek, az ázsiaiak számon tarthatták az üzletkötéseiket és a vagyontárgyaikat, nyomot hagyhattak jelenlétükről, és megadhatták tarka népségüknek a saját temetői feliratozás

lehetőségét.

Azt persze nem láthatták előre, hogy találmányuk a jövőt is forradalmasítja – hogy az írás nemcsak a feltörekvő népek számára életbevágó, hanem a kultúrák és a nyelvi

határok átugrása szempontjából is elengedhetetlen, hiszen egy ambiciózus peremtársadalom bármikor hasznát veheti az egyszerű írásrendszernek.

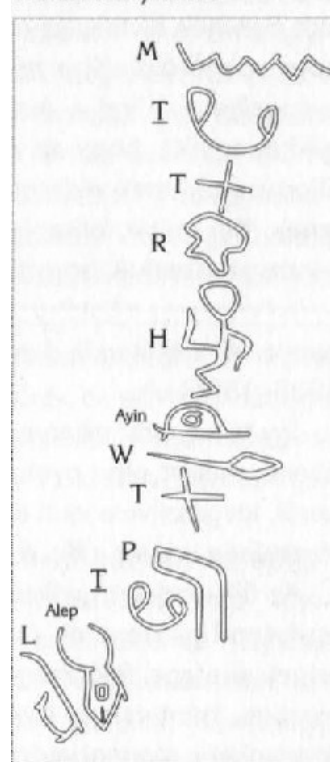
Egy ilyenfajta adaptáció aligha fenyegethette az egyiptomi eliteket, hiszen ők nem tekintették ezt „helyes” írásmódnak. Képzeljük csak el az egyiptomi tudósok helytelenítő fejrázását, tudálékos suttogásait: „Azok az ázsiaiak, azt se tudják, hogyan kell a határozókat használni!” Csakhogy nem is volt rá szükségük, hiszen gyakorlatilag egy teljesen új rendszerrel indulhattak el. Idővel az új rendszer használóinak köre közönséges kereskedőkkel és katonákkal is bővült, akik elég jól megtanulták a jeleket ahhoz, hogy bányászat közben vagy katonai expedíciók során kövekre firkáljanak, kaparjanak, véssenek (és talán cserépdarabokon és papirusztekercseken is jeleket hagyjanak, melyek régóta elvesztek vagy újrafelfedezésre várnak).

Ezt a forgatókönyvet támasztják alá Darnell leletei, melyek a Nílus-deltából, ázsiai zsoldosoktól származnak, nagyjából ugyanebből az időszakból. És ugyancsak erre utal a Vádi el-Holban általa talált felirat is, mely egy kis elitcsoport tagjainak nevét sorolja fel. Két hírnök szerepel a listán, Antef és Khasut; Antef fia, Nedjem, egy főkomornyik, Nedjef lánya, Renefseneb; és a főnökük, az „ázsiaiak generálisa”, akit Bébinek hívtak, és aki feltehetően jó ötletnek tartotta, hogy megörökítsék a névsort. Bebi parancsnoksága alatt – sugallja a felirat – ázsiai katonák szolgáltak családtagjaikkal együtt, hogy az Abüdoszba vezető úton a futárok állomáshelyeinek védelméről és fenntartásáról gondoskodjanak. Két másik felirat ismét említést tesz Bebi embereiről – innen tudhatjuk, hogy ugyanahhoz a csoporthoz tartoztak –, és hozzátesz a listához még valakit: egy Kheperkare nevű papot, aki állítólag II. Amenemhet uralkodása idején (Kr. e. 1928–1895) élt.

Így tehát, ami pillanatnyilag a rendelkezésünkre áll: az új ábécé, melyet sémi nyelven beszélők találtak fel Kr. e. 2000 körül, kiegészítve a Vádi el-Hol-i feliratokkal, melyek nagy valószínűség szerint a Kr. e. 1900 körüli évekből származnak.

Az új gondolat gyökeret eresztett. Hamarosan elszakadt egyiptomi gyökereitől, átugrotta a Vörös-tengert a Sínai-félsziget sivataga felé, majd továbbterjedt egyik kultúráról a másikra, mint valami jótékony vírus. Am előtt belevetjük magunkat a si-

Vertikális felirat

vatagi vadonba, fel kell tennünk a kérdést: voltaképpen mi az, ami ennyire különlegessé teszi ezt az egyiptomi-ázsiai találmányt?

**Az első ábécé használata:
a Vádi el-Hol-i feliratok Kr. e. 1800 körül**

A köre karcolt két rovátkolássorozat
– egyenként alig hosszabbak egy kéznél
– 28 jelet tartalmaz, 14 különböző jelentéstartalomhoz kötve. Ezek a másolatok a rovátkolások külső szegélyeit követik, melyek szélessége nem éri el az egy millimétert. Egyiptomi „betűknek” látszanak, egyiptomiul azonban nem értelmezhetők. Leginkább séminek látszanak, mivel mindegyik betű a saját jelének sémi elnevezéséhez köthető, úgy tűnik, jobbról balra és felülről lefelé olvashatók. Mindegyik betű kapcsolatba hozható egy eredeti hieroglif jellel, számos ilyen láncszem azonban kísérleti jellegű, akárcsak a sémi elnevezések. Lehetséges, hogy az első két betű, az RB „főnököt” jelent, ám egyéb utalás nincs a jelentéstartalomra.

Jel	Lehetséges hieroglifja	Leírás	Sémi elnevezés	Betű
		Fcj	Res	R
		Nádkunyhó (ház)	Bet	B
		Kötécsomó	Lamed	L
		Kígyó	Nun	N
		Víz	Mem	M
		Ülő férfi	He	H
		Sarok	Pe	P
		Ökörfej	Alep	Hangszalag-zárhang [ʔ]
		Nap	Sin	S
		Sodrott lenfonat	Harm	H/CH (angol kiejtésben: loch)
		Békdő	Ta	I/CH (angol kiejtésben: church, magyarban: cs)
		Jel	Taw	T
		Szem	Ayin	Felpattanó zárhang [ʔ]
		Buzogány/sátorrúd	Waw	W

NEGYEDIK FEJEZET

A tökéletes ábécé keresése

Az ábécét rutinszerűen használó sok millió ember számára a rendszer nem más, mint az egyszerűség esszenciája – úgy is mondhatnánk: „Egyszerű, mint az ábécé.” Csakhogy az egyszerűség fogalma megtévesztő, az ábécé ugyanis pusztán felületi megjelenése a rejtett nyelvi mélységeknek. Kevés írásjele semmiképpen nem hasonlítható az általa képviselt hangok komplexitásához, miközben ezek a hangok pusztán utalások magának a nyelvnek a komplexitására. Az ábécé úgy egyszerű, ahogyan a manhattani utcaterkép is egyszerű: sok hasznát nem veszed, ha a város lelkéhez keresel útmutatót. Az angol ábécé huszonhat betűje egy rácsozatot formál, mely kétségkívül a szabályozottság és az érthetőség benyomását kelti. De tekintsünk mélyebbre, és merüljünk el az ingoványban, melybe a mi ázsiai írnokunk annak idején ugyancsak belemerült.

Emlékszünk még, hogy a szótagok, első ránézésre, atomi részecskének tűntek? Mikroszkóp alá véve aztán nyomban széteszlottak. Mi a helyzet az olyan szavakkal, mint *fire* (fá-jer), *meal* (mee-ul) vagy *schism* (ski-zum)? Egy szótagúak ezek vagy ket-tő? A szótagok voltaképpen egy másik jelentéstartalmi egységet fednek át, melyet morfémának nevezünk. A morfémák, melyek a szótagok érzékelésében vagy közreműködnek, vagy nem, olyan elemek, amelyek segítségével kemény küzdelmet folytatunk a jelentéstartalom finomításáért; ilyenek például az előtagok, a ragok és más módosító szóelemek. Vegyünk egy mondatpárt: *I'm happy my aunt has gone/You're unhappy your aunts are going*. (Örülök, hogy a nagynénim elment/Te szomorú vagy, hogy a nagynénéid mennek.) Majdnem minden elem változik ebben a két „egyszerű” mondatban, a szabályoknak megfelelően, melyeket meglehetősen nehéz tudatosítani, és rendkívül unalmas dolog részletezni. Az *-un* tagadásra, az *-ing* tartós cselekvésre utal. Azt is mondhatnánk: *You're happy your aunts aren't going*, de azt már nem, hogy ők „*ungoing*”, (azaz „nem menők” vagy „nincsenek menésben”), jóllehet a jelentés és a kontextus megváltoztatásával „*outgoing*”-nak (azaz távozóknak, lelépőknek) is nevezhetnénk őket. Nem mintha azt akarnánk mondani, hogy ők éppen kifelé mennek. A kiejtés ugyancsak módosít az értelmezésen, méghozzá a rejtett fonetikai szabályokhoz igazodva. A régmúlt jele, az *-ed* szilárd morfémának látszik, csakhogy kiejtve hangozhat *-id*-ként (mint a *spotted* szóban), *-t*-ként (*walked*) vagy *-d*-ként (*rolled*), a megelőző hangoktól függően.

Tudományos karriereket lehet alapozni az efféle analízisekre, melyek újonnan feltámadó univerzumokat vélnek felfedezni minden apró fonetikai és nyelvtani részletben. De az öntudatlan elme számára ezek gyerekjátékok, a szó szoros értelmében. Még a hibák is fontos jelentéstartalmat hordoznak: *You'd better go, bettern't you?* A pá-

rizsi, *verlan*-ként ismert szlengben a morfé mák (vagy szótagok – a kettő olykor nehezen szétválasztható) fordítottak, ahogyan az ilyen típusú visszafelé kiejtett szlengszó neve mutatja: a *verlan*: *l'enverse* (inverz), melynek két fő elemét megfordították. További példák: a *Vas-y* szó, melyből *s'y-va* lesz, *laisse tomber/laisse beton, n'importe/portenaou, mère/reum és frère/reufre*.

Tovább haladva a dolgok kinagyításában: a morfé mák hangegységekké törnek szét, melyeket fonémáknak nevezünk. A fonémák technikailag azok a hangok, melyek bármely nyelvben segítenek jelezni a jelentésbeli különbségeket. Formálhatunk morfé mákat vagy szótagot (*l, a*), és folytathatnánk a sort. Az ábécé használóinak ezek az egységek sok esetben magától értetődőek. A *pig* szót nyilvánvalóan három fonéma alkotja. Fonetikusok bizonyítják, hogy egyetlen hang kicserélése minden egységben új jelentéstartalmat hoz létre: *big, pen, pin*. A nyelvbtlások feltárják, hogy ezek az egységek a nyelvtani szint alatt léteznek, mint például amikor a BBC francia adásának bemondója egy Dél-Afrikával kapcsolatos hírből arra akart utalni, hogy „*la population immense du Cap*” („Fokváros népessége mérhetetlen nagy”), ám ehelyett ez jött ki a száján: „*la copulation immense du Pape*” („a pápa mérhetetlenül sokat párosodik”). A gyerekek roppantul élvezik a „*spoonerizmust*”, azaz két szó kezdőbetűinek komikus hatású felcserélését, például amikor „*smart fellow*” (ügyes fickó) helyett azt mondják: „*fart smeller*” (fingszagoló). Ha az ilyen felcseréléseket formalizáljuk, kiderül, hogy az angolban hozzávetőleg negyven fonéma található. Ezeket elvileg 1600 egyszerű szótaggal lehet kombinálni, valójában azonban csak nagyjából 300-at használunk közülük (ami egy hasonló méretű angol szótagábécét tenne ki, ha írásrend-szerünket az egyiptomiaktól vagy a sumeroaktól örököltük volna).

Akkor tehát leástunk a dolgok legmélyére? Szó sincs róla. Minél mélyebbre hatolunk elemzésünkkel, annál ködösebbé válnak a fonémákhoz kapcsolódó fogalmak. Egyes nyelvekben bizonyos hangzókat egy kalap alá vesznek (holott nem ugyanazok), más nyelvekben különbséget tesznek közöttük. A japánok például közismerten képtelenek megkülönböztetni az *l* és az *r* hangot, amiből komoly problémák adódhatnak, mondjuk, amikor a választásokról vitatkoznak. A franciák összetévesztik a *ship* (hajó) szót a *sheep* (bírka), míg az angolok nem tudnak különbséget tenni a franciában az utca (*rue*) és a kerék (*roue*) vagy egy pikáns konyhai rántás (*roux*) között. A németek ugyanúgy mondják a *bed* és a *bad* szót, míg egyes amerikaiak a „*merry Mary's getting married*” (a boldog Mary megházasodik) mondatban az összes hangsúlyos magánhangzót ugyanúgy ejtik. Az angolban a *pool* szó *l* betűje és a *leaf* szó *l* betűje látszólag ugyanaz, ám a valóságban mégsem. Az oroszban és a lengyelben a hangoknak különböző betűik vannak. Az angol a többes szám jeléül általában „*s*” betűt ragaszt a szóhoz, ami elég egyszerű nyelvtani szabálynak tűnik, csakhogy a hang változik. A *sets* szóban sziszeg az *s* betű, mint egy kígyó, a *stairs* szóban viszont zümmög. A *niece* és a *tent* szavakban az *e* (i) hang rövidebb, mint a *knees* és a *tend* szavaknál. A „*k*” hang a *key* és a *cool* szavakban ugyancsak különbözik (próbáljuk csak ki: a soron következő magánhangzóktól az egyiknél vigyorgunk, a másiknál csücsörítünk). A németnek kétféle „*u*” betűje van, a svédnek és a norvégnak három, ám ezek mégsem teljesen ugyanazok. Mindezen különbségeknek a leírása vagy tíz változatot követelne, és akkor még nem vettük számításba a hangsúlyt és a hangszínt. Amikor a *telegraph* szóból *telegraphy* lesz, a hozzáadott „*y*” hang nem kevesebb, mint négy hangsúly- és intonációváltást követel.

Ezek a jéghegy csúcsaként említhető nyelvi finomságok azt a következtetést támasztják alá, miszerint az ábécé voltaképpen nem azt teszi, amit tennie kellene; vagyis nem gondoskodik a jel és hang közötti egy az egybeni megfelelésről.

Hogy bebizonyítsam, mennyire így van ez, hadd tegyek fel egy fura kérdést: vajon az ábécé létezik-e egyáltalán? Persze hogy létezik! – hallom a választ. Itt van körülötünk, mindenütt; betűiből épülnek fel mindazok az írott anyagok, melyek minden nap zúdulnak felénk, mérhetetlen tömegben, nem beszélve az éteri elektronikus információkról, melyeket, ha kinyomtatnának, ugyancsak hatalmas súllyal nehezednének ránk. Most azonban fókuszáljunk még jobban a témánkra, és nézzük meg, hogyan bomlik szét az ábécé, mint egy mikroszkóp alá helyezett tárgy, apró elemeire.

Vegyük, mondjuk az egyik legfinomabb, kompakt kis jelünket, a tizennyolcadik betűt. A többihez hasonlóan ez is két formában jelentkezik: *R* és *r*, hogy nyomjelzőről gondoskodjék nyelvtanhoz és szövegösszefüggéshez egyaránt. Úgyhogy máris van egy dupla nézőpontunk. Valójában számos más manifesztációja is van a betűnek – tucatnyi megszokott betűkép, és persze milliószámra létezik a kézzel írott változat. Sőt még mindenféle *r*-t feltalálnak majd betűképként, nem beszélve a holnap iskolás gyermekeinek kézírásában rejtőzködőkről. A változatok tehát végtelenek, még sincs közöttük egyetlen olyan sem, amelyről nyugodt lelkiismerettel azt mondhatnánk: lám, ez itt a tökéletes ősbetű.

És ez még csak az írott forma! Vajon abban egyetértésre juthatnánk, hogy mit is képvisel maga a jel, mely „valójában” nem is létezik? Számomra az „*r*” így hangzik: „*round the ragged rocks the ragged rascal ran*”. (A magyarban talán a „*Répa, retek, mogyoró, korán reggel ritkán rikkant a rigó*” nyelvtörővel gyakorolhatnánk ugyanezt – a ford.). A nyelvemet félig visszahúszom, és a felső szájpadról közelítem, s a hang így folyamatosná válhat, valahogy úgy, ahogy az amerikai „*ur*” a *nurse* szóban. De ha ez egy folyamatos hang, akkor lennie kell hozzá magánhangzónak, nem igaz? Így van ez a kínaiban, ahol számos különböző hanggal jön elő a betű, jelentéstől és dialektustól függően. A franciában az „*r*” a magánhangzó-fokozásra is példa, hiszen a *rue* szóban folyamatosan hangzik, akár egy zárt toroköblögetés. Közelebb kerülhetünk a hanghoz, ha a skót vagy a német kiejtést vesszük (*loch* és *recht*), ami nem azonos az angol „*ch*”-val. Másfelől a német vagy inkább az észak-német „*r*” egyfajta, nyelvcsappal képzett zörgésnek hangzik, vagy hangozhat; olyan hangnak, ami az angolban nem létezik, hacsak nem akarunk valamiféle morgást imitálni. De a németben az is rendjén van, ha a nyelv hegyéről görgetik le a hangot, akárcsak az olaszok. Nem beszélve a gyermeteg raccsolásról, amikor az „*r*” egyfajta „*w*”-ként jön elő az angolban, valahogy így: „*wound the wagged wocks*” (eredetileg: „*round the ragged rocks*”).

Hol van hát ebben az egészben az igazi „*r*” hang és jel? Minél közelebbről nézzük, annál kevésbé találjuk. Kezd úgy festeni, mintha ez a tűnékeny entitás még annyit se érne, mint a komplett magyarázat, melyet megkövetel. És ugyanez érvényes az összes többi hangra és betűre, sőt, ennek folytán az ábécé egészére is. Ilyen módon arra a megmosolyogtató következtetésre juthatunk, hogy tulajdonképpen nincs is ábécé. Az egész merő illúzió.

Valami azonban nyilván nem stimmel ebben az érvelésben. Ez pedig a következő: az ábécé egy intellektuális segédeszköz, amellyel a beszédet szimbolizáljuk, de komoly hibát követünk el, ha bármilyen valós dologgal azonosítjuk. Mivel a rendszer csak az agyunkban létezik, bármilyen fizikai megjelenítése pusztán egy lehet a végte-

len variációk sorában. Nincs Abszolút Alfabéta. Létezésének minősége ugyanolyan, mint számtalan más fogalomé; mint például Hamleté. (Volt-e, lehet-e valaha is „min-taszerű Hamlet”?) Vagy vegyük a számokat! Minden szám absztrakció: a való világ-ban a „3” csak úgy létezik, mint 3 *valami*. A „3” fogalma pusztán általánosítás az ösz-szes három tárgyból álló csoportból levezetve. Szimbólumként funkcionál, akárcsak a matematika egész impozáns épületkomplexuma. Vagyis egy mentális konstrukció, része a belső világnak, melyet azért hozunk létre, hogy a valódit feltérképezzük.

Az angol köztudottan alkalmatlan rá, hogy ezt a mentális konstrukciót megjelenít-se. A *c* olykor *k*-nak hangzik, olykor meg *s(z)*-nek. A *Qu* úgy szól, mint a *kw*. Az *x* hangozhat *gz*-nek (exact), vagy lehet *ks* vagy *cks* (de jelentésben nem ugyanaz, lásd: *tax/tacks*). Az *y* hangozhat *ie* (áj)-ként (*fly*), *i*-ként (*baby*), vagy *ee*-ként (*yes*). Aztán van olyan hang, aminek nincs is betűje: az *s* a *pleasure*-ben, melynek átírata lehet a *zh* (*zs*), lásd: *Zhirinovsky* (Zsirinovszkij), de betűzhetjük *z*-nek is (*azure*), vagy *ge*-nek (*camouf-lage*), jóllehet más esetekben a *ge*-hez hozzá kell tennünk egy *d*-hangot (*rage, age*). Az *sh* kiejtésének, írd és mondd, tizenegy módja van (*nation, shoe, sugar, mansion, mis-sion, suspicion, ocean, conscious, chaperon, schist, fuchsia*), és tizenháromféleképpen ejtjük, ha a *nauseous* helyi verzióját, valamint ezt a fura indulatszót: *pshaw* is idevesz-szük.

Az efféle furcsaságok világosan megmutatják, hogy az írott angol részint egy szó-tagábécé – vagyis a helyes kiejtéshez fel kell ismerni a szótagot a maga kontextusá-ban. George Bemard Shaw közismerten jót mulatott a mi őrjítő ortográfiánkon, ami-kor kimutatta, hogy a *rough* szóból vett *gh*-val, *women*-ből vett *o*-val és a *nation* szó *ti* hangzójával a *fish* szót voltaképpen így írhatjuk le: *ghoti*. És persze ugyanezzel a módszerrel a nevéből könnyűszerrel George Bemard *Pshaw*-t (azaz George Bemard Ugyan Kérlek-et) csinálhatunk, vagy *Sure*-t (Biztos), vagy *Shore*-t (Tengerpart), vagy akár *Tiough*-ot is (*nation + thought*).

De nézzük csak meg az *ough* kiejtése körüli anomáliákat egy bizonyos T. S. W. ol-vasói levelét idézve a *The Sunday Times* 1965. januári számából:

Felteszem, mindezt tudod már jól
Hogy tough és bough és cough és dough?
Neked derű, mi másoknak ború,
Hogy hiccough, thorough, laugh és through,
Helyesen mondtad, meríts hát erőt,
És tanuljunk hozzá egy jó kis nyelvtörőt!
Szörnyű a szó; mondd azt, hogy heard,
Beard-nek néznéd, de úgy hangzik: bird,
És itt van a dead, mi kimondva bed, és sohasem bead,
Ments isten tőle, nehogy így ejtsed: deed!
Vigyázz, ha mondd, hogy meat és great és threat
(Mert rímelnek ezzel: suite és straight és debt).
A moth, az nem olyan, mintha azt mondd: mother,
És nem both, mint bother és nem broth, mint brother,
És a here az nem megy ahhoz, hogy there,
És nem passzol hozzá se dear, se fear, se bear, se pear,
És akkor jön még dose és rose és lose –
Tovább lapozva: goose és choose,
És cork és work és card és ward,
És font és front és word és sword,
És do és go és thwart és cart –

*Pedig ki se ejtettem azt, hogy start!
Azt mondd, szörnyű nyelv? Ne viccelj! Ugyan már!
Ötéves se voltam, kívülről fújtam már.*

És mi a helyzet a többi ábécével? Mennyire jelenítik meg a kiejtett hangokat? Az orosz nem rossz, hiszen ők sokat profitáltak a forradalmukból. A német kiváló, főként azért, mert jórészt mássalhangzókra épül, márpedig a mássalhangzók tudvalevően nyelvészeti horgonyként szolgálnak. A francia a maga szabadon áramló magánhangzóival kész ortográfiai katasztrófa, habár még mindig nem olyan vészes, mint az angol! Kétségbeesésen kívül mi a csudát kezdhet egy kívülálló egy olyan hanggal, amelynek legalább nyolcféle írásmódja van, ráadásul az angolban nem is létezik? A rövid, szó eleji *e*-re gondolunk, mely *é*-ként is írható (*été*), de itt vannak a további variációk: *ai* (*j'ai*), *ais* (*mais*), *ait* (*il était*), *aient* (*ils étaient*), *è* (*événement*), de hogy még nagyobb legyen a zűrzavar, a második *e* betű éles ékezettel is írható, és akkor ott van még az *et* (*jet*). Oké, vannak disztinkciók, de ezek egy nem francia anyanyelvű fülével elég nehezen hallhatók.

A tizenkilencedik század közepéig a hang és jel közötti hibás illesztés eléggé nyilvánvaló volt a nyelvészek számára, akik elhatározták, hogy nyomtatásban rögzítik a nyelvet. Isaac Pitman, a leghatékonyabb gyorsírási rendszer feltalálója nem kevesebb, mint hetvenkét fonetikus ábécét szerkesztett, és megalapította a „Fonetik Soseieti”-t, hogy elképzeléseihez támogatást szerezzen. Újabbak is követték őt, egyre összetettebb elgondolásokkal. 1886-ban jeles fonetikusok társaságot alapítottak azzal a céllal, hogy egyetértésre jussanak a hangok átírásának módszertanában, és megalkottak egy rendszert, amiből aztán megszületett az International Phonetic Alphabet (IPA), vagyis a nemzetközi fonetikai ábécé. 1905-ben a társaság új taggal bővült, Dániel Jones személyében, aki egyetemi fokozatot szerzett fonetikában, és két évvel később a University College-ben, Londonban kezdett el tanítani. A következő húsz év során Jones létrehozta az első brit fonetikai tanszéket, mely hamarosan világhírűvé vált. Zömmel az ő munkájának köszönhető, hogy az IPA-t nemzetközileg elfogadták. Az intézmény célja az volt, hogy kiterjessze magának az ábécének a hatókörét: minden egyes „értelemmel bíró” hanghoz külön átírási jelről gondoskodik, méghozzá a világ összes nyelvén. A rendszer, mely folyamatos ellenőrzés és módosítás alatt áll, azzal párhuzamosan, ahogy a kutatók a hatókört bővítik, jelenleg több, mint 170 jelet tartalmaz: 74 mássalhangzót, 24 magánhangzót, 31 diakritikus (hangsúly) jelet, egy tucát hangszínmutatót, egy tucát hangsúlyjelzőt és tizennyolc külön jelet az olyanfajta ritkaságokhoz, mint a hangszalag-zárhangok. Egyes szakértők még ennél is több szimbólumot vonultatnak fel, hogy a beszédbeli rendellenességeket is lajstromba vehessék, sőt, hogy a különböző szokásokat – suttogást, nazális beszédet vagy éppen soggal Donald kacsa utánzását – is nyilvántartásukba vegyék.

A fonetikusok mindaddig megjelenítési problémákkal küszködtek, amíg a hangszintézis legújabb jelentkező igénye helyet nem követelt magának a tudományos palettán. Valamikor egy évszázaddal ezelőtt bukkant fel ez az új tudományág, mely a nyelvészeti analízis Szent Kelyhét kezdte el kutatni: azt a jelet, mely a világ összes nyelvénnek valamennyi hangjára érvényes. Mindenekelőtt George Bernard Shaw nevét kell itt megemlítenünk, a szocialista hitvitázóét, a kor legnagyobb drámaíróját, aki úgy vélte, a fonetika egy szép napon a szociális haladás kulcsává válhat azáltal, hogy kiegyenlíti az angol osztálytársadalom egyik nagy pillérét: az akcentust. Mon-

dani se kell, a kiegyenlítődést felfelé irányuló egyengetéssel képzelte el: a munkásosztály középosztályba emelésével. 1912-ben kezdte el írni a *Pygmalion*-t, amely ezt a homályban tartott témát rivaldafénybe hozta. Manapság furának tűnhet a cím, de egy évszázaddal ezelőtt a színházlátogatók zöme jól ismerte a történetet a mitikus görög szobrászról, aki beleszeretett saját alkotásába. Ebben a színházi csodában, mely a komédiának, a satírának és a tündérmesének egyfajta keveréke, *Pygmalion*, a szobrász Henry Higgins professzorral alakul át; fonetikussá, aki a „nyersanyagául” szolgáló utcai virágáruslányból, Elizából jóval többet hoz ki, mint amennyit szeretne: felső középosztálybeli hölgyet farag belőle, aki egyúttal öntudatos fiatal nővé is válik. A darab musicalváltozata színpadon és képernyőn milliókhoz vitte el a történetet.

Honnan vette Shaw az alapanyagot? Onnan, hogy megismerkedett Nagy-Britannia leghíresebb fonetikusával, a briliáns Henry Sweettel, aki annak ellenére nagy tekintélyre tett szert, hogy négyosztályos képzettsége elzárta őt a magasabb akadémiai posztoktól. A *Fonetika kézikönyve* című munkája (1877) az angol nyelvet és Londont az új tudományág központjává emelte. A témáról írt mesteri összefoglalója az *Encyclopaedia Britannica* 1911. évi, klasszikus kiadásában jelent meg (igaz, csak közvetlenül a halála előtt, és pusztán ezzel a megjelöléssel: „oxfordi olvasó”). Sweet a fonetika lehetséges hasznairól – megerősítve, sőt talán inspirálva is Shaw nézeteit – azt állítja: „Csakis a fonetika segítségével lehet hatékonyan kezelni a kiejtés vulgarizmusát és provincializmusát, és csak így lehet biztosítani a beszéd egységességét.” A cikk amellett is érvel, hogy a fonetika másik célja az írásmód megreformálása. Olyan ügy ez, mely igen közel állt Shaw szívéhez, úgyhogy az 1908-ban alapított Simplified Spelling Society (Egyszerűsített Írásmód Társaság) fel is karolta a kezdeményezést.

Shaw maga említi a *Pygmalion* bevezetőjében, hogy „vannak sweetes vonások Higginsben”, de nyomban hozzáteszi, hogy ennél többel tartozik a koszorús költőnek, Robert Bridgesnek, majd kijelenti, hogy más fonetikus ő egyáltalán nem ismert. Shaw itt egy kissé takarékosan bánt az igazsággal. Pontosan tudta, hogy Bridges nem fonetikus. És azt is nehéz lenne tagadni, hogy Higgins tudományos tevékenységének ábrázolásakor Shaw konkrétan Dániel Jones munkáit vette alapul. Eliza magánhangzó-gyakorlata egyértelműen Jones hatását tükrözi, mint ahogy a fonográf, a laringoszkóp, a gázégő, a hangvilla, az orgonasípok és a színpadi kelléktár más eszközei is ugyanarra a forrásra utalnak. Jones egy volt tanítványának később elmesélte, hogyan adott nevet Shaw a hősének:

„Egy emeletes buszon utazott Dél-Londonban, és azon törte a fejét, milyen nevet adjon, amikor egy üzlet fölött meglátta ezt a cégtáblát: »Jones and Higgins«. Mivel fikcióról volt szó, Jonesnak mégse hívhatott engem, így hát elnevezett Higginsnek.”

Shaw a darab előadásaihoz örökös tiszteletjegyet ajánlott fel Jonesnak. Kapcsolatuk megmaradt. Később, 1920-ban Shaw egy Molly Topkins nevű amerikai színésznővel kezdett foglalkozni, s elhatározta, hogy kisimíttatja a művésznő amerikai akcentusát. Elküldte hát a hölgyet Joneshoz. „Magának még mindig nagyon furák az R-jei, londoni füllel hallgatva” – írta a színésznőnek. „Ne vegye fel a divatos angolt, mert az rossz angol: semmi más nem kell, csak szabaduljon meg bizonyos provincializmusoktól.” Később Shaw és Jones együtt tevékenykedett a BBC Kiejtési Tanácsadó Bizottságában. Majd Jones 1946-ban James Pitman parlamenti képviselő – aki nem

volt más, mint Isaac „Gyorsíró” Pitman unokája – társaságában meglátogatta az idős Shaw-t, hogy közösen rávegyék a nagy embert, végakaratóban vagyonával támogassa meg a Simplified Spelling Society-t (Egyszerűsített Írásmód Társaságot). Shaw röviden kiadta útjukat, még egy csésze teával se kínálta meg őket, majd pedig egész hatalmas vagyonát a saját, amúgy teljesen használhatatlan ábécéjének a finanszírozására rendelte.

De vajon Shaw miért nem ismerte el Jonest? Tény, hogy Higgins és Jones karaktere annyira eltért egymástól, hogy aligha lehetett volna összekeverni a kettőt. Higgins nyers, kötekedő, lobbanékony, és mindehhez igen jó megjelenésű a színpadon. Jones ezzel szemben személyes kisugárzás nélküli, tipikus tudósalkat volt: visszafogott, szerény megjelenésű, aggályosan precíz emberke, aki teljes mértékben a kutatási témájának szentelte hosszú életét (1967-ben halt meg). Nem volt egy könnyed társalgó. Egyik diákja így emlékszik első találkozásukra: „Jones maga nyitott ajtót, betessékelt, és ezzel kezdte: Hogy van? Jöjjön be, és foglaljon helyet! Lenne szíves megszólaltatni egy bilabiális implozívát (zárhangot)?”

Kettejük kapcsolata valószínűleg azért maradt titokban, mert mindketten tudták, hogy Shaw célja művészi és nem tudományos. Jones, amikor professzorrá nevezték ki egy új, feltörekvő, de bizonytalan tudományág tanszékének az élére, nem örült túlságosan a Shaw darabjával hirtelen támadt sajátos népszerűségnek. Elment ugyan a *Pygmalion* bemutatójára 1914. április 11-én, de elborzadva élte át a színházi estét. A színpadon adva van egy angol fonetikaprofesszor – a való életben tudvalevően csak egy ilyen létezett, maga Jones –, és ez a professzor ott enyeleg egy alacsony sorból jött, csodaszép proliánnyal, aki nem mellesleg a tanítványa, és aki szándékosan úgy használja a nyelvet, hogy lerántsa a leplet a középosztály álszenteskedéseiről: „Baromira nem hihető.” Nem csoda, hogy Jones hallgatott a kapcsolatukról. Shaw viszont éppen ezt használta ki, és olyan előszót írt, amely kissé félrevezető. Mindketten a szavak emberei voltak. A fonetika ezek után visszavonult a maga akadémiai háttérébe.

Ám a *Pygmalion* így is hozzájárult annak a közkeletű tévképzetnek az erősödéséhez, hogy elvileg lehetőség van az emberi beszédhang jelekkel való rögzítésére. Pedig ez nem lehetséges. Az IPA, a nemzetközi fonetikai ábécé, jöllehet tízszer annyi szimbólumot használ, mint az ábécé, rendkívül szelektív. Annak kell lennie, hiszen egy sor hangot az ember csak akkor tud kiejteni, ha a beszéd egy végtelenül tagolt spektrumot formál. Az IPA szimbólumai legfeljebb nyomaiban tudják követni a lehetséges hangok teljes készletét. Éppen ez a sokféleség az, amivel a fonetikusok elbűvölik a tanítványaikat, és ami miatt a kívülállók viszont olyannyira unalmasan belterjesnek találják ezt a tudományt. Egyes hangok a legtöbb nyelvben megszokottak, más hangok viszont ritkán fordulnak elő. A walesiek gyakran mondják, hogy csak nekik van egy bizonyos laterális réshangjuk, a kásás dupla *ll*, mint például: *Llaneli*. Valójában a zuluknak is van ilyen, mind zöngés, mind zöngétlen formában. Na és a mongoloknak is van! Egy walesi gond nélkül kiejtené az /*r*/ betűt a mongol fővárosban, Ulánbátorban. A dél-afrikai nyelvek csattanó hangjai (csakis Afrika déli részén találhatók ilyenek) egy egész könyvhöz adtak témát (J. W. Snyman). John Wells, Jones második utódja a londoni University College fonetikaprofesszori székében olyan mélyen beleásta magát az „*r*” betűk kiejtésébe, hogy sajátos szakterületéhez külön szót kellett

fabrikálnia: így született meg a „*rhotics*”, mely ma már saját szakpublikációs listával büszkélkedhet.

A finomságok legtöbbünket kevésbé izgatnak; mi egyszerűen csak beszélünk, anélkül hogy azt elemeznénk, miként jön ki a hang a torkunkon. Viszont egyáltalán nem mindegy azoknak, akik például kórusban énekelnek, és végképp nem mindegy a karnagyoknak. Ha valaki például a Halleluja-kórust vezényli, rögtön az elején kérdések özönével találja magát szembe. Melyiket vezényeljem: azt a „Hal-lel-u-jah”-t, amely a héber „Dicsérd Jahvét” követi, vagy az angolosított „Hally-loo-yah”-t? Ha a kórus kettős magánhangzókhoz és mássalhangzókhoz ér, máris nehezebbé válik a döntés. Vegyük a „Christ” (Krisztus) szót, főleg egy hosszan kitartott hangjegynél. A szó fonémákra bomlik, melyek egymásba csúsznak: *k-r-ah-ee (ii)-s-t*, és ennek bele kell illeszkednie egy egész hangjegy ütemébe. Vajon az lesz-e a jó, ha kitartod a „*kra-a-h...*”-ot, és lezárod egy gyors „*...ee (ii)-st*”-el? Vagy jobb, ha arra biztatod a kórusodat, hogy mindenki énekeljen egy félkottányi „*kra-a-h...*”-ot és egy másik félkottányi „*...e(i)...*”-t, majd egy hirtelen „*st*”-t? Vagy inkább egy kisimított kettős magánhangzót, úgy, hogy az első hang összeolvadjon a következővel, s aztán jöjjön a végső „*st*”? És ez az „*st*” kívül van az ütemen, vagy része az utolsó ütemnek? Nincs biztos válasz. A karmestereknek saját döntéseket kell hozniuk, és végre is kell hajtatniuk ahhoz, hogy egységes hangzást hozzanak létre.

A tiszta hangok zenében másodpercekig zenghetnek, beszédben azonban nincs olyan hang, mely „tisztán” kitartana a másodperc törtrésznél hosszabb ideig, hacsak nem speciális laboratóriumi körülmények között ejtik ki, mint például Eliza Doolittle esetében. Egyes hangok „tiszták”, amennyiben előre- és hátrafelé is ugyanazok, mint a nyújtott „áááá”, amit az orvos mond az emberrel, amikor a torkát vizsgálja. Más hang viszont, mint például a *p*, tulajdonképpen összetételelt alkot a saját narratív struktúrájával: csend, izomerőgyűjtés – ajkak, tüdő, levegőnyomás –, majd a levegő kiengedése, az ajkak kinyitása és a hang megszólaltatása. Visszafelé már nem tudod végrehajtani ugyanezt, mint ahogy egy léggömböt se tudsz „visszapukkantani”. Beszédben minden hangra finoman hatást gyakorol a megelőző és a következő hang, továbbá a hangszín, a hangsúly vagy a nyelvéllés, mely a hangkamra részeként funkcionáló orrba terelheti a hangot (vagy nem). Hogy mi zajlik itt egészen pontosan, annak megértéséhez a fonetikusok egy teljesen új tudományág művelőjéhez, a szintetizálókhoz folyamodnak. Azok, akik manapság szintetizálni akarják a beszédet, nem a „tiszták” hangokra összpontosítanak, hanem arra, hogy miként folynak egymásba a hangok az úgynevezett difóniákban. A gép által szintetizált beszéd csakis akkor válik érthetővé, ha a hozzávetőleg háromszáz kombinációból kiválasztódik a megfelelő változat. De még a helyes kiválasztás se produkál kellően természetes emberi hangot: hallgassuk csak meg Stephen Hawking szintetizátorának robothangját! A természetességhez a szintetizátornak hangról hangra kell átsiklania.

És a hangok pusztán csak részei a problémának. Ahhoz, hogy a számos lehetőség közül a megfelelő kiválasztódjék, a komputernek fel kell ismernie a szöveggörnyezetet. Lehet alkalmazni ugyanazt a szabályt mondjuk az *am*-re és a *ham*-re, de magasabb szinten már módosítani kell a ham elemet, például a *shame*, illetve a *Thames* szavaknál. A difóniáknak át kell fedniük egymást, majd az átalakítást egy fonetikai retusálással ki kell simítani. Jó néhány elméleti szakember azzal érvel, hogy ez csak ak-

kor történhet meg, amikor a szintetizátor megérti, amit mondanak, márpedig ez mesterséges intelligenciát feltételez, amit eddig nem sikerült létrehozni.

A különféle specialisták vitái azt célozzák, hogy nyomatékkal rámutassanak: a gyakran hangoztatott állítás, miszerint az ábécének az a rendeltetése, hogy minden egyes hangot megjelenítsen, merő mítosz. Ez a törekvés nem mindig hatékony, ahogy gyakran állítják, legalábbis abban az értelemben semmiképpen, hogy hang és jel között teljes átfedést lehessen találni. A felpattanó zárhangok (*p, t, k*) nem létezhetnek anélkül, hogy egy magánhangzó ne biztosítaná a „felpattanásukat”, így tehát vagy „csöndes hangokban”, vagy szótagokban jelentkeznek. Az ábécé legjobb esetben egy desztilláció, legrosszabb esetben viszont egy rendkívül bonyolult beszédromlás, és soha nem létezett olyan ábécé, amely ennél sokkal több útmutatást tudott volna adni. Még az IPA is, amelynek megvan az az előnye, hogy nemzetközi, csak nagyon hozzávetőleges közelítéseket képes nyújtani, és ezt is csak azért tudja, mert méreténél és összetettségénél fogva túlmutat egy egyszerű szótagábécén (mint például a japán).

De akkor mit tudhat egy ábécé? Rejtett célja nagyon különbözik a hangoztatottól. A cél, hogy két ellentétes erőt kibékítsen egymással. Vagyis egyfelől minél több írásjelet hozzon létre annak érdekében, hogy az adott nyelvet a lehető legpontosabban és legcélszerűbben kifejezhessük. Másfelől korlátoznia kell az írásjelek számát, hogy minél könnyebbé tegye a tanulást, az írásmódot és az akadálytalan olvasást.

Ez így természetesen lehetetlen – arra bármely gyerek képes, hogy százféle hangot felidézzon, használjon, játsszon vele, viszont kevés felnőtt tud jelentéstartalmat illeszteni ehhez a sokféle hanghoz, mégpedig úgy, hogy formát is adjon nekik. Másfelől azt is látnunk kell, hogy a túlzott egyszerűsítés kétértelműségekhez vezet. Képzeljünk el például egy gyerekversikét, melyet leegyszerűsítünk azzal, hogy elhagyjuk a magánhangzókat, és a megmaradt mássalhangzókat egy pszeudosémi verzióba tömörítjük:

JCKNDJLLWNTPTHLL

Ugye, nem igazán értjük? Tisztábban látunk, ha mindezt szavakba tördeljük és rímpárrá alakítjuk:

JCK ND JLL

WNT P TH HLL

Persze még így is eléggé homályos azoknak, akik nem dajkarímeken nőttek fel, mert a magánhangzók még mindig hiányoznak ahhoz, hogy teljesen érthető legyen a két sor:

Jockey nod Jolly

Won't ape thy holly.

(Ugyanez természetesen kipróbálható bármelyik magyar gyerekversikével, csak a magánhangzókat kell kivenni, majd visszailleszteni – a ford.).

Jobban járunk tehát, ha a magánhangzókat hozzáadjuk a szavakhoz, és hozzászókunk az ezzel együtt járó bonyolultsághoz.

És ilyen módon az ábécé megkapja az őt megillető helyet, mint a nyelv egy magas szinten elvonatkoztatott lenyomata, mely az erejét éppen a gyengeségéből meríti. És ez pontosan azért történhet meg, mert a nyelv a működése közben elkerüli az IPA és a szótagírás bonyolultságát, teret enged a rugalmasságnak, az elnagyoaltságnak, a csi-

szolatlanságnak, és hidat ver szimbólum és valóság között, hiszen a nyelvnek magának éppen ez az esszenciája.

Az angol ortográfia megengedő jellege éppen azért vált ennyire népszerűvé, mert írott tükörképét adja egy olyan nyelvnek, mely kellőképpen elnéző a „rossz” beszéddel szemben, és így széles körben szerez magának híveket.

Lehet, hogy a tökéletes ábécé elérhetetlen álomkép, de annál azért színvonalasabb munkát lehet végezni, mint amit a történelem művelt a nyugati ábécével, illetve annak bármelyik manifesztálódásával. Onnan tudjuk ezt, hogy létezik egy ábécé, amely csaknem olyan régen járja a tökéletesedés útját, mint bármelyik megfelelője. Koreában bukkant fel a tizenötödik század közepén, és nyelvtudósok körében ekkor tett szert arra a tekintélyre, amely általában csak a művészet klasszikus alkotásait illeti meg. Egyszerűségében, hatékonyságban és eleganciájában az ábécék zsinórmértékévé vált. Valóságos sztár lett az ábécék között, és a koreaiak nemzeti kincsükként tartják számon, Geoffrey Sampson brit nyelvész pedig „az emberiség egyik nagy alkotásának” minősítette. Már csak azért is érdemes megismerkednünk a történetével, mert rajta keresztül képet kaphatunk az ábécé kimagasló teljesítményeiről, de egyúttal korlátairól is.

Miután a koreaiak Kr. e. 700 körül egyesítették nemzetüket, létrejött egy cizelláltan bonyolult és öntudatos társadalom, amely azonban folyamatosan a nagy testvér, Kína árnyékában volt kénytelen meghúzódni. A kínai kultúra, kereskedelem, irodalom és nyelv áthatotta a koreai életet. Ám ez nem volt igazán boldog házasság. A koreai társadalom nem tükrözte a kínait, mint ahogy a nyelve sem illeszkedett könnyen a kínai írásmódhoz. Két különböző nyelvcsoporthoz tartoztak: amíg a kínai apró szavakból épít mondatokat, addig a koreai nyelv a szótövekhez módosító ragokat illeszt. A kínai írásmód átvételéhez a koreaiak komplex átírási rendszert alkalmaztak (*idu*), melyben egyes kínai írásjeleknek megvolt a maguk jelentése, míg mások, kissé homályosan ugyan, de koreainak hatottak. Bármelyik rendszert alkalmazták – a kínait, mely főleg a felsőbb osztályok nyelve volt, vagy az idut, melyet minden biztonnal inkább az átlagemberek használtak –, az írásmód elégtelennek bizonyult egy olyan társadalom számára, amely büszke a tudására és a könyvtermésére. Kínához hasonlóan a középkori Koreában is nyomtattak fa nyomódúccal és mozgatható fa nyomóelemekkel, sőt fémbetűkkel is: Korea ugyanis a világ első országa, ahol mozgatható fémbetűket használtak. Az 1234-ben kinyomtatott *A múlt és jelen előírt rituális szövegei* című munka már ezzel a technikával készült.

A tizenötödik század elején egy új dinasztia, a Choson került hatalomra azok után, hogy 1356-ban Korea megszabadult a kínai-mongol uralomtól. Az új dinasztia az iskolázott bürokrácián keresztül igyekezett konszolidálni hatalmát. A negyedik Choson király, Szedzsong, aki 1418-ban, huszonnégy évesen foglalta el a trónt, jelentős személyiség volt: iskolázott, reformgondolkodású, népe iránt elkötelezett uralkodó, aki a határozottság és a tolerancia ritka elegyét testesítette meg. Elkötelezett neokonfucianus volt, vagyis annak a filozófiának a híve, melyet nagyapja hozott be Kínából, és emelt az új dinasztia filozófiájának a rangjára. Szedzsong olyan világot vizionált, ahol az emberek harmóniában élnek az emberiséggel, az emberiség pedig harmóniában él a természettel. Számára több volt ez ábrándképnél. Azon ritka uralkodók közé tartozott, akik a jó iránti elkötelezettségüket a végrehajtáshoz szükséges hatalommal

tudják párosítani. Saját „kutatóintézetéből”, az Értékek Csarnokából választva tudós szakértőket, újjászervezte a szertartásrendet és a protokollt, berendezett egy obszervatóriumot, megújította a naptárat, egységesítette a súly- és mértékrendszert, irányelveket szabott a történelmi kutatásnak, és felülvizsgálta egy tolmácsiskola tanmenetét. Gondoskodott róla, hogy a munkálatok napvilágot lássanak: támogatta a legújabb technikát, az általa kiadott 308 könyvből 114 már mozgatható fémbetűvel készült, uralkodásának harminckét éve alatt lerakta egy ötszáz éves dinasztia alapjait. Ma joggal tekintik őt Korea legkiválóbb és legfényesebb uralkodójának.

Szedzsong azonban egyre jobban aggódott amiatt, hogy értékes munkájának eredményei nem jutnak el az átlagemberekhez. Mi haszna van a koreai népdalok összegyűjtésének, vagy a mezőgazdasági kézikönyvek kiadásának, ha ezeket csak a tudósok olvashatják? Csalódottsága akkor sarkallta döntő lépésre, amikor kínaiul kiadtak egy olvasókönyvet a konfuciánus vallásos erényekről, a hűségről és az asszonyi állhatatosságról. Szedzsong meg volt győződve róla, hogy az emberek jó dolgokat cselekednének, csak rá kell vezetni őket a helyes útra, s ezért arra buzdította a tanárokat, hogy menjenek el a falvakba, „magyarázzák és ismételik a szöveget, még az asszonyoknak és a lányoknak is”. Csakhogy mindezen fáradozás kárba vesztet: „Mivel a köznapi emberek általában nem ismerik a betűket, és ha még szét is osztják a könyveket, hogyan fogják megtudni belőlük a tartalmat és a cselekvés helyes módját?” Még ha *idu* nyelven nyomtatnák is, azt se értik sokkal többet. Egyetlen megoldás lehet csak: meg kell adni az embereknek a maguk saját, új írásrendszerét.

Eredeti és merész ötlet volt ez, már csak azért is, mert presztízsszempontok és a hagyományok miatt is kihívást jelentett Szedzsong saját elitjének, a kínaiul beszélő iskolázott bürokrátáknak, akikre az uralkodónak szüksége volt a rendszer bevezetéséhez. Óvatosan kellett tehát eljárnia. Szedzsong diszkrétan, új törvény kihirdetése nélkül bízott meg egy munkacsoportot, melynek vezetőjéül a nagy tudóst, Sin Sukchut jelölte ki, aki beszélt kínaiul, mongolul, japánul és jürchenül (dzsürzsi vagy dzsürzsen nyelven, melyet a Korea északi határán élő népek beszéltek). A hagyomány kínai forrást követelt, már amennyiben ez lehetséges. Csakhogy a kutatócsoport a Kínában tett többszöri látogatása során sem talált olyan ortográfiai szabályokat, melyeket alkalmazni tudott volna az új koreai írásrendszer megalkotásához.

Sugallat jött azonban a korábbi kínai dinasztiától, a mongoloktól. Ez is merész döntés volt: éppen a mongoloknál keresni iránymutatást, hiszen két évszázaddal korábban a mongolok tették tönkre Koreát, amikor a Yüan (Jüan) – dinasztia közvetlenül uralma alá vette északot, s ott is maradt egészen az 1356-os kiűzetéséig. Szedzsong számára azonban az volt a fontos, hogy Dzsingisz kán, a Mongol Birodalom atyja és mongol-kínai dinasztiája bevezetett egy, a törökök beszélő ujuguroktól átvett alfabetikus írásrendszert, hogy a mongolokat megtanítsa írni, még Kína meghódítása előtt. Később Dzsingisz unokája, Kublaj kán egy tibeti lámának, Phagspának adott megbízást egy új írásrendszer elkészítésére, melyet a birodalom nagyobb nyelveihez – kínai, mongol, tibeti, török és szanszkrit – használtak. A nem kínai nyelvekhez mind a két írásrendszert jobban lehetett használni, mint a kínait. Viszont az új írásmódhoz kellett egy ábécé! Szedzsong ennek folytán előmozdítójává vált – habár erről ő maga nem tudott, de mi már tudjuk – egy olyan gondolatnak, melynek gyökerei a 3500 évvel korábbi Vádi el-Hol-i írásrendszerhez vezetnek vissza.

Szedzsong ekkor már élete delén járt, cukorbeteg volt, idegrendszeri rendellenességekkel és szempanaszokkal küszködött, mégis belevetette magát a feladatba, vitte magával a jegyzeteket még a gyógyvizes kúráira is Onyangba és a ch'ongju-i borsvizekhez. Aggódo személyzete tiszteletteljes levélben figyelmeztette: „Egyedül, serényen munkálkodik [őfelsége], és ezáltal elveszi az időt a gyógyulástól és a kezeléstől?” Szedzsong rá se hederített az aggodalmaskodásra.

1443-44 telén, Szedzsong uralkodásának huszonnyolcadik esztendejében titkos vajdás után megszületett a nagy mű, és napvilágot is látott *A hibátlan hangok az emberek tanításához* címmel. (A későbbi történészek számára az ábécé megjelenése voltaképpen isteni revelációnak tűnt, mivel *A hibátlan hangok*... ötszáz évre elveszett, s csak 1940-ben fedezték fel újra.) Szedzsong (kínai) bevezetőjében összefoglalta a munka célját, szavai ma már klasszikusnak számítanak, a koreai iskolás gyerekek kívülről fűjják:

A mi nyelvünk beszédhangjai különböznek a kínaitól, és nem könnyű átírni őket kínai írásmódra. Ebből fakadóan mindmáig sok a tudatlan, aki ha szavakba akar önteni valamit, képtelen kifejezni érzéseit. Engem ez elszomorított, és ezért terveztettem meg egy új, 28 betűből álló írásrendszert. Azt kívánom, hogy mindenki könnyedén megtanulja, és a mindennapi életben előnyére használja.

Szedzsongnak kétsége nem volt az új írás hasznosságáról és könnyű elsajátíthatóságáról:

Okos ember egy reggel leforgása alatt megértheti. Az átlagember tíz nap alatt megtanulhatja... Nincs olyan cél, nincs olyan rendelkezés, melynek megvalósítására ne lenne alkalmas. Még a szél susogása, a daru rikoltozása, a kakaskukorékolás, a kutyaugatás – egyszóval minden leírható általa.

Szedzsong jól sejtette: hivatalnokai elborzadtak, és kifogásaiknak egy tudóson, bizonyos Ch'oe Malii szavain keresztül adtak hangot. Csak a nem kínai barbárok: a mongolok meg a tibetiek írnak saját írásrendszerrel – hóbörgött Ch'oe. Valóban azt várja tőlünk a király, hogy „lökjük félre Kínát, és a barbárokkal azonosuljunk”? Mi van, ha ez az „új különködés” elterjed? „Az Igaz Kultúrát, melyet országunk összegyűjtött és felhalmozott, elsöprik a föld színéről.”

Szedzsong értett a szóból. Nem akart élesen szembehelyezkedni hivatalnokaival, és visszafogottan érvelt. Új különködés? Szó nincs ilyesmiről. „Ahogy öregszem, megbarátkoztam mindenféle könyvekkel. Ezt az írásrendszert bizonyosan nem csupán azért alkottam, mert megelégettem a régit és elkápráztattam az új!” – válaszolt Szedzsong. Mindeközben kellő támogatást kapott a tudósoktól, akik felfedezték a zsenialitást királyuk ábécéjében. A hibátlan hangok... semmivel nem tartozik a hagyománynak, írta egyikük a király közleményéhez fűzött záró megjegyzésében, mivel (ezt a rendszert) „maga a természet tökéletesítette... Őfelsége isteni adomány nekünk. Bölcsessége túltesz 100 királyén.”

Több volt ez merő hízélgésnél. A munka kiállta az idő próbáját, hiszen a *hangül* („nagy írás”), amint ismertté vált, számos meglepően eredeti különlegességgel szolgált. Betűi a koreai fonémák pontos elemzésén alapulnak. A rendszer világos különbséget tesz mássalhangzók és magánhangzók között. Legszembetűnőbb vonása talán, hogy az alapbetűk formáinak jelentősége van (míg ellenben a római formák rendelte-

tése elveszett a történelem folyamán). Szedzsong betűi a nyelválláson alapulnak, amikor a hang képződik: a *k* betűnél a nyelv derékszögben áll, hogy eltorlaszolja a torkot, míg az *l*-nél fordított derékszöget képez (a nyelvhegy a szájpadlás előtt helyezkedik el). A rendszer ugyanakkor ügyesen visszautal a kínai gyakorlatra, amennyiben a betűket 1096 koreai szótaggal kombinálja, s ezeket tömbökben helyezi el; de különválasztva is lehet ezeket írni, mind vízszintesen, mind függőlegesen, anélkül hogy elveszítenék jelentéstartalmukat. Legismertebb nyugati szakértője, Gari Ledyard szavaival:

„Áttekintve az írás hosszú és változatos történelmét, semmi nem hasonlítható hozzá.”

A hangul a kiváló uralkodó gyakorlatiasságban gyökerező újkonfuciánus szemléletét is tükrözi. Az egész ábécé két, egymást kiegészítő ellentétes elemre, a *jinre*: a női, passzív, sötét, nedves és hideg, illetve a *jangra*, a férfi, aktív, világos, száraz és meleg összetevőkre osztozik. E két erő kölcsönhatása hozza létre az öt elemet: a fát, a földet, a tüzet, a fémet és a vizet. A *hangül*ban a magánhangzók három alapvető konfuciánus szimbólum kidolgozására épülnek: az embert jelképező függőlegesre, a földet szimbolizáló vízszintesre, és a körre, mely a Menny jelképe. A magánhangzók ezen kívül vagy „világosak”, vagy „sötétek”, míg a mássalhangzók vagy „kemények”, vagy „lágyak”. További szimbolikus kapcsolatok kötődnek az öt elemhez, attól függően, hogy a mássalhangzó a hátsó fogakkal, az elülső fogakkal, a nyelvvel, az ajakkal vagy a torokkal képződik.

Ám Szedzsong tekintélye és írásrendszerének szépsége sem volt elég ahhoz, hogy a hangul megingassa a tradíciót. Elég szerény hellyel kellett megelégednie a király dédelgetett tervei között, akárcsak a buddhista irodalomban, költészetben és regényírásban. Az elit megmakacsolta magát. A bürokraták és a tudósok több mint négy évszázadon át őrizték becses kínaijukat. 1896-ig kellett várni, amíg az első hangül nyelvű újság megjelent. A koreai írásrendszert azonban brutálisan háttérbe szorították a japán megszállás idején, 1910 és 1945 között. Korea második világháború utáni megosztásától kezdve, Kim Ir Szen kommunista diktátorsága idején azonban Észak-Korea elkötelezte magát a hangül mellett. Dél-Korea továbbra is tétovázott. De a hangul népszerűsége rohamosan nőtt, azzal párhuzamosan, hogy Szedzsong a hazafiasság ikonjává, az emberi tökéletesség mintaképévé nemesedett. Arcmását pénzre nyomtatták, utcákat, részvénytársaságokat neveztek el róla, s ma már nemzeti ünneppel és egy igen nagy becsben tartott síremléssel tisztelgnek emléke előtt. Nagy találmánya az 1990-es években végül mégiscsak győzelmet aratott.

Lássuk be, végtére is a legjobb ábécéről van szó, olyanról, amelyet bármely nyelv megirigyelhet. Ám az, hogy ez a legjobb ábécé, még nem elég ahhoz, hogy legyőzze a konzervativizmus erőit. Szedzsong különös paradoxon csapdájába került. Ábécéje egy rendkívül kifinomult társadalom terméke volt. De ahhoz, hogy célt érjen, éppen az ellenkezőjére lett volna szükség: egy elmaradott társadalomra, melynek nincsenek kialakult és elutasítandó konvenciói.

Ahol nincs konzervativizmus, amely tökéletességre inspirálná a haladó erőket, ott rendszerint a tökéletesnél kevesebbel is beérik. Mindezt észben tartva visszatérhetünk ahhoz a történethez, amely egy jelentéktelen nép felemelkedéséről szól, s amely

történet megmutatja, mekkora szerepet játszik egy ilyen felemelkedésben egy új és saját írásrendszer.

ÖTÖDIK FEJEZET

A Sínai-félsziget belsejébe

Induljunk el a Szezei-csatornától déli irányba, lefelé. Baloldalt csontszáraz hegyek emelkednek egyre magasabbra a Sínai-félsziget központi fennsíkjaig, csipkézett hegycsúcsokkal övezve, melyek télen olykor még hósapkát is öltenek. Jobb kéz felé a Szezei-csatorna, a maga valószínűtlen, de mégis ideülő türkizével. Valahol előttünk a szárazföldön, egy hatalmas szikla árnyékában a Szent Katalin-monostor, melyet a hatodik században építettek azon a helyen, ahol a hagyomány szerint Mózes átvette a Tízparancsolatot. Pár kilométerrel a kanyar előtt, mely a monostor felé veszi az irányt, egy olajcég omlatag települése: Abu Rudeis terpeszkedik. Itt kell balra fordulnunk – már amennyiben terepjáróval érkezünk –, majd haladjunk 25 kilométernyit egy kovakővel hintett hegyvonulat mentén, s végül kövessük a Vádi Sidri kanyarulatait 24 kilométeren át. Szálljunk ki a kocsiból, igyunk egy frissítőt a gyér akácok árnyékában, majd vágjunk neki egy meredek ösvénynek a csupasz sziklákon. A sziklafelületen véseteket látunk, körben pedig falmaradványokat, mindenfelé. Üzemek és barakkok voltak itt egykoron. A Serabit el-Khadim-i türkizbányákhoz érkezünk, a „Rabszolga-hegyhez”. Ebben a kegyetlen és mégis gyönyörű környezetben robotoltak azok az egyiptomi rabszolgák, akiket okkal tekinthetünk a szibériai sóbányákban raboskodók ősi elődeinek. Pompázatos égbék köveket fejtettek itt a föld mélyéből, melyek értékes árucikkek voltak az egész ókori világ kereskedelmének, s amelyek különösen fontos emlékeket őriznek.

Egyiptomiak és helyi törzsi népek – megint csak egy rakás sémi vagy „ázsiai”, ha ókori egyiptomi szemmel nézzük őket – éltek ezen a mostoha tájon, egy évezreden át. Sémi legendák népesítették be az ősi Sínai-félszigetet, mely talán a kaldeus holdistenről, Sinről kapta nevét; bennszülött horiták (hegyi népek), óriások, barbár amoriták éltek itt, vagy Ezsau elátkozott utódai. A Kr. e. harmadik évezredtől az egyiptomiak expedíciókat küldtek ide, részint, hogy ütközőzónát hozzanak létre, részint pedig azért, hogy a türkizbányákhoz ázsiai rabszolgákat toborozzanak munkaerőnek. 1500 éven át jöttek-mentek a bányaexpedíciók, olyan ritmus szerint, mely jól tükrözte a váltakozó dinasztiák forgandó szerencséjét. Szerény templomot emeltek Hathornak, a türkiz istennőjének, szentélyekkel, fürdőkkel, oszlopcsarnokokkal és vésett oszlopokkal kiegészítve. Mindez elhagyatottá vált, amikor Egyiptom szétesett az úgynevezett átmeneti korokban, először Kr. e. 2180–2040, majd Kr. e. 1780–1570 között, végül és legutoljára Kr. e. 1050 körül (figyelembe véve az egyiptomi időszámítás ismert pontatlanságait).

Egy brit archeológus, William Flinders Petrie (1853–1941) volt az első jelentősebb kutató, aki idejött, 1905-ben. Hosszú és szép ívű egyiptológusi karrierjének csúcspontján Petrie ekkorra kifejlesztett egy kifinomult technológiát, mely merőben különbözött

azon kortársai módszereitől, akik azért kaparásztak itt, hogy a leleteiket a nemzetközi múkincspiacon értékesítsék. Petrie tűrhető arabtudással, jól felkészülten vágott neki a Sínai-félszigetnek, ahol „ádáz természet ad követ, és kígyót találsz kenyér és hal helyett”. Harmincnégy fős expedíciója volt a legnagyobb kutatócsoport, mely az egyiptomiak háromezer évvel ezelőtti távozása után megfordult ezen a helyen. (Hozzá kell tenni, hogy nem ő volt az egyetlen, aki kívülről érkezett ide. Egy excentrikus angol, bizonyos Major Macdonald a tizenkilencedik század közepén Serabitban élt, hogy kipróbálja szerencsáját a türkizbányászattal.)

Petrie roppantul élvezte a kalandot. Egyik tevehajcsárja az agyafúrt Khallil Itkheil volt, egy „eleven gazfickó, aki csodálatosan tudott mosolyogni, kivillantva a valaha létezett legfehérebb fogsort, tökéletesen táncolt, és szemlátomást bármikor képes volt elvágni bárkinek a torkát”. Teveháton utaztak, öt nap alatt érték el a helyszínt. Három hónapot töltöttek ott, kemény körülmények között. A tevék tövises cserjét és tamariszkuszt legeltek, friss vizű patakok csörgedeztek, a tevehajcsárok a szabadban aludtak, rá se hederítettek a fagyos éjszakákra meg az időnkénti esőzésekre. Petrie imádta a friss, száraz levegőt, a beszéd áradását (mennyire más volt ez, mint „a sívár, otromba nyomtatott szó”), a kiszabadulást az idő és a hely kényszeréből, a széles pusztaságot, a hegyláncok sorát. Munka volt ez egyáltalán? Ha igen, akkor „mámorító örömmel és a legédesebb gyönyörűségekkel” társult. Petrie egy sivatagi Wordsworthé vált – különös átalakulás ez egy olyan embertől, aki addig a viktoriánus ridegség megtestesülése volt.

Először a mugarai bányákat és viskókat vizsgálta meg, a Barlangok Völgyében, ahol egy helyi törzsfőnököt elpáholó fáraó lapos domborműve figyelmeztet arra, hogy Egyiptom e helyen nem tűr meg semmiféle idegen hatalmat. Tizenhárom kilométerrel arrébb helyezkedett el Serabit, kacsaringós bányafurataival, kusza falmaradványaival és megdőlt sztéléivel. Hajdanán fontos hely volt ez: szentély, udvar, templom, üzemek és barakkok együtt egy 60 méternyi épületegyüttest alkotva, melyet kövekből felhalmozott sánc vett körül. Mindez a szent ásvány, a türkiz szolgáltatásban, és Hathor istennőnek hódolva jött létre, ahogy a mindenütt fellelhető, kőbe vésett hieroglifák és szobrok emlékeztetnek rá.

Voltak aztán különös jelek is, amelyeneket Petrie nem látott korábban: nyolc sztélé formájú „tábla”, sziklába vésve. Petrie tanácstalan volt. „Egyik feliratot sem lehetett úgy értelmezni, ahogyan az egyiptomi vagy bármely hieroglif vagy hamisított betűfajta szokták.” Határozott rendszer volt ez, de Petrie csak gyanította a jelentőségét.

„Hajlom rá, hogy azon ábécék egyikét lássam benne, amelyeket a mediterrán térségben használtak, jóval az előtt, hogy a föníciaiak kiválasztották a rögzített ábécét.”

Petrie azt sugallta, hogy ezeket a feliratokat az izraeliták készíthették, amikor Egyiptomból az ígért Föld felé tartottak.

Alan Gardiner brit archeológus számára ezek a feliratok azt sugallták, hogy a legkorábbi ábécé a hieroglifából eredt, s érvelését egy szinte profetikus cikkben fogalmazta meg 1916-ban, *Az ábécé egyiptomi eredete* címmel. A Sínai-félszigeten az egyiptomiak sémikkel találkoztak, írta. Képsorok ismétlődnek számos esetben: ház, szem, ökör, kecske, kereszt. Egy különösen tiszta sorozat egy kicsi, vörös, homokkő szfinxen látható, mind hieroglifákkal, mind helyi „betűkkel” vésve. A hieroglifákból ez ol-

vasható ki: „Szeretett Hathor, türkiz úrnője.” A szövegfejtők kétnyelvű szöveget véltek felfedezni a szobron. Ha ez így van, és ha a nyelv valóban sémi, akkor a betűk:

Így a *b^c-l-t*-ként olvashatók, a vonal fölötti *c* a héber *ayin*, egy kemény gégehang, amely nincs meg az európai nyelvekben, és gyakran kihagyják az átírásokból. Vonatkozhat ez Baálatra, Baál nőnemű változatára, vagyis Hathor istennő sémi megfelelőjére. A hieroglifákhoz visszavezető láncszem világosnak látszik a *ház* jelből, mely a hieroglif „*h*”-ból lett átvéve „*b*”-ként a *bayit*-hoz. Más feliratok az ökörféjet mutatják, mely ugyancsak gyakori hieroglifa, és a sémi *alep* megfelelője.

Petrie felfedezése és Gardiner analízise élénk érdeklődést keltett. Az 1920-as és 1930-as években tucatjával jelentek meg könyvek az ábécé eredetéről, sokat közülük az az álom ihletett, hogy ezek a felfedezések igazolhatják a Biblia igazságát. Öt expedíció – négy az Egyesült Államokból, egy Finnországból – fésülte át a térséget, és talált újabb feliratokat. Egy vezető amerikai régész, William Albright, az orientalisták doyenje és a Johns Hopkins University professzora protoséminek nevezte az írásmódot, és azt állította, hogy a nyelv nyugati sémi vagy kánaánita. Ügy vélte, sikerült azonosítania huszonnégy betűt, és további négyet, melyek azonban rejtélyesek maradtak, és ezen az alapon nyelvtani és szókészleti általánosításokba bocsátkozott, melyeket későbbi kutatók némi szkepticizmussal kezeltek. Különbféle kutatók nem túl meggyőző betű- és kifejezés-fordításokkal kísérleteztek, a legszélsőségesebb közülük egy Herbert Grimme nevű német volt, aki minden repedésben és elszíneződésben betűket vélt felfedezni. Egyik esetben például negyvenöt homályos és megfejtethetetlen cifrázatból igen mély értelmű üzenetet kreált: „Én vagyok Hatsepszut, a kőfejtők parancsnoka... Ez hiábavaló! Adj életet!... Védve vagyok bűneimtől...”

Petrie 1941-ben Palesztinában gyógyíthatatlan betegséget kapott, szellemileg azonban ugyanolyan friss volt, mint annak előtte. Mortimer Wheeler, a kiváló brit régész látta a haldokló Petrie-t, és csodálattal írta róla: „Egy szellem végtelensége és hajtóereje, mely az életben nem ismert közhelyeket, és soha nem nyugodott.” Petrie, aki pontosan tisztában volt saját szellemi képességeivel, azt akarta, hogy a világ megértse zsenialitásának okait, és a fejét a londoni Királyi Sebészeti Akadémiára (Royal College of Surgeons) hagyta, hogy kutathassák az agyát. Testét a jeruzsálemi protestáns temetőben helyezték örök nyugalomra; de mivel a Földközi-tengeri térség veszélyes hely volt ez idő tájt, a fejét, nemes, fehér hajfürtjeivel és patriarchális hófehér szakállával, mely Petrie megjelenését oly impozánssá tette, a háború végéig a kórház laboratóriumában őrizték. 1945-ben a fejet hazaszállították, „antikvitás” címkével ellátva. Ma az Akadémia múzeumának ritkasággyűjteményében található. Benjámín Sass izraeli régész, Petrie hagyatékának legavatottabb mai kutatója érdeklődni kezdett a történet után. Amikor Palesztinában átkutatta a Régészeti Intézet dokumentumait, észrevette, hogy az egyik dosszié hiányzik. Talán éppen ez volt az, amely Petrie fejtörténetének leírását tartalmazta. De miért tűnt el? Egy londoni tanulmányi útja alkalmával Sass megemlítette a dolgot Petrie hajdani titkárnőjének, Olga Tufnell-nek, egy kiváló, ám rendkívül szigorú hölgynek. Sass szavaival: „Mondtam neki, hogy szeretnék bemenni az Akadémiára, hogy megtudjam, hol lehet a fej. Mire a hölgy: Megtiltom! Így hát nem mentem be.” Olga Tufnell talán tudott valamit, a múzeumban levő fejről ugyanis hiányzott Petrie pompás hófehér hajkoronája. Petrie egykori ismerősei közül akadtak olyanok, akiket arra kértek, hogy azonosítsák a fejet, ám ők

mindannyian eléggé elbizonytalanodva jöttek ki a múzeumból. A rejtély, amely azóta is sokak fantáziáját megmozgatja, mindmáig megoldásra vár.

Sass frissen végzett archeológusként kapta meg a Sínai-félsziget régészeti kincseiért felelős csoport vezető-helyettesi megbízatását, méghozzá az izraeli katonai megszállás idején. Két nap sem telt el, s máris Serabit el-Khadimben termett. A következő öt esztendőben jó háromszáz napot és éjszakát töltött Serabit zord és kopár szépségei között, rálátással a Sínai-félsziget központi térségére. Huszonöt perces gyalogút vezetett fel a meredek ösvényen, melyet több mint tízkilós hátizsákkal s az öt kilométernyire levő kútról hozott vízzel kellett megtennie. De mi volt mindez ahhoz a tapasztalathoz képest, amit cserébe kapott! Megismerkedett az összes türközbevonatú kőzetréteggel, minden felirattal és minden bányával. Élete fénypontja volt ez, különösen az a pillanat, amikor 1978-ban egy kolléganőjével együtt belépett egy lapos, rejtett barlangba, és megpillantott két, nyilvántartásba nem vett feliratot. A leletek láttán a két régész egymás karjába esett a gyönyörűségtől. Az egyik felirat négy betűből áll – *m-y-m-h* –, és tartalmazza az első igazi *yod*-ot (*y-t*) protosínai formában. A hely és a leletanyag iránti rajongása közepette Sass rájött, hogy a feliratoknak nincs részletes tudományos leírásuk, így hát nekiállt összeállítani egyet. A mű alaptézissé vált, majd később, 1988-ban mértékadó könyvvé.

Jelenleg harmincegy sínai feliratról állapították meg, hogy elősínai, előkánaánita vagy „korai alfabetikus”, ahogyan Darnell nevezi őket. További tizenhetet kétségesnek ítélnék. A legtöbb felirat a bányák bejáratainál található, jöllehet néhányat sziklaomlás következtében elszabadult köveken fedeztek fel. A többi írás kis szobrocskákön látható. A mintegy négyszáz betű nincs túl jól konzerválva, és végül is kevés a hieroglif láncszem ahhoz, hogy kétnyelvű kulcsot kaphassunk belőlük. Kilenc különálló betű pontosan körülírt (B, H, L, M, N, Q, T és két héber glottális, azaz hangszalag-zárhang: az *aleph* és az *ayin*), további nyolc kevésbé tisztázott, beleértve Sass *yod*-ját is. Mintegy húsz furcsa jel teljesen gazdátlanul hanyódik, fontosságuk nem kétséges, jelentéstartalmuk annál inkább. Egyes feliratokat függőlegesen alkottak meg, másokat vízszintesen, de hogy milyen irányba kell olvasni ezeket, az tisztázatlan. Vannak betűk, melyeket csak egy irányba írtak, másoknak van tükörképük is, mintha az írnokok bizonytalanok lettek volna a szabályokat illetően. Akadnak betűk, amelyek szavakat sejtetnek: „bányafelügyelő”, „ajándék”, „örökkévalóság”. Ám a feliratok e nagy tudást feltételező értékelésekor Sass elutasítja a korábbi „fordítások” megoldásait, vágyálomnak minősíti ezt a megközelítést, kivéve Gardiner „Baálat”-ját, mely „még mindig a legfontosabb tanulmány, mely e tárgykörben készült”.

A kormeghatározás továbbra is ugyanolyan fontos kérdés, mint a megfejtés. Szakértők teóriákat gyártanak, és cáfolgatják egymást már vagy egy évszázada, de szilárd végkövetkeztetés még mindig nincs, csak távoli becslések sorozata. Sass legjobb feltevése az 1970-es és 1980-as években „indirekt és közvetett bizonyítékon” alapult, melyre az egyiptomi írásrendszer idegen nevéből következtetett – ez jórészt alfabetikus, s a Kr. e. 1900-as évekből, a Középső Királyság korszakából származhat. Ekkoriban volt a legintenzívebb az egyiptomiak tevékenysége Serabitban. Sass azonban nem rejti véka alá a problémákat. A Kr. e. 1900-as időszak azért is látszott megalapozottnak számára, mert Sass feltételezte, hogy a hieroglifák és a betűk egyazon időben keletkeztek. Csakhogy ez nem biztos. „A feliratok olyan korból is származhatnak,

amikor az egyiptomiak éppen nem voltak itt” – mondta nekem Sass, a Kr. e. 1780-tól 1570-ig tartó Második Átmeneti Korra utalva.

Az írások szerzőinek kilétét illetően tehát újabb rejtéllyel állunk szemben, habár lehet spekulálni a homályos bizonyítékokon. Egy egyiptomi felirat III. Amenemhet uralkodásának idejéből (kb. Kr. e. 1842–1797) említ egy Hebded nevű „ázsiai” királyt, még közelebbről egy meg nem nevezett reteneui (Felső-Palesztina) herceg fivérét. A királyi rokon jelenléte arra utal, hogy az egyiptomiak által foglalkoztatott sémiknek legalábbis egy része nem szerencsétlen sorsú fogoly lehetett, hanem munkafelügyelő. Ennek van alapja, hiszen azzal az elmélettel szemben, hogy az itt dolgozó sémik fejlesztették volna ki az ábécét, az egyik érv éppen az volt, hogy a raboknak aligha lehetett idejük, energiájuk vagy képzettségük ahhoz, hogy alfabetikus jeleket rajzolgassanak. Munkafelügyelőként azonban mindhárommal – szabadidővel, energiával és tudással is – rendelkezhettek, ráadásul minden bizonnyal unatkoztak ezen a távoli helyen, úgyhogy akár jól is jöhetett számukra egy ilyenfajta időtöltés. A felirat ezzel együtt elég kevés, és azok is meglehetősen amatőr jellegűek, amiből arra következtethetünk, hogy a rajzolók is kevesen lehettek, és talán éppen egy speciális expedíciónak voltak a tagjai. Az is lehet, hogy semmi más dolguk nem akadt, mint hogy jeleket véssenek a kövekre, azokat a betűket használva, amelyeket saját elődeik találtak ki Egyiptomban, néhány évvel vagy évtizeddel, talán egy évszázaddal vagy kettővel korábban.

Ennél a pontnál történetünk visszatér az ázsiaiak egy homályos csoportjához, akik ez idő tájt emelkedtek fel, eléggé lassú tempóban. Arról a népről van szó, melyet ma héberként ismerünk, Izrael megalapítóiként, és a világ legrégebbi, alfabetikus írásmóddal feljegyzett művének a szerzőiként. Felbukkanásuk és főleg Egyiptomból való menekülésük története közvetlenül kötődik az egyistenhit kialakulásához, és így a judaizmushoz, a kereszténységhez és az iszlámhoz, továbbá az ábécéhez.

Bonyolult kapcsolat van mítosz és történelem között e három témakörben – az Exodus, a monoteizmus és az alfabetikus írás között –, s fejezetünk hátralevő részét ennek elemzésének szánjuk. Lehetséges, hogy az egyistenhit kialakulása függött attól a képességtől, hogy írásba lehessen foglalni, és hozzáférhetővé lehessen tenni ezt a hitet; és mindkettő: az írásba foglalás és az elérhetőség is függött az ábécé feltalálásától. Ha innen nézzük, Isten nem csupán Izrael istene volt, hanem az ábécé istene is. Szkeptikusok arra következtethetnek: a keresztény és zsidó istent azért találták ki, mert a kialakuló új technológia megkövetelte ennek a hitnek a meghatározását és kultúrába való beplántálását. Az istenhívó erre azt mondhatja: Isten éppen a bölcsességéből fakadóan engedte magát feltárulkozni az új kommunikációs eszközön keresztül. Bárhogy is legyen, úgy fest, hogy mind az új Isten, mind pedig az új írásmód szorosan együttműködött egy új nép összekovácsolásában, és egy olyan új gondolat elhintésében, mely megváltoztatta a világot.

És most jön a szokásos kérdés: mikor történt mindez? A Biblia történelmi igazságként tálalja az eseményeket, melyek ennek alapján keltezhetőek. Egy másik tan azt mondja, hogy az Exodus és az azzal kapcsolatos események egy jóval később elmondott történet részei, és akkor keletkeztek, amikor a Bibliát a jelenlegi formájában megírták és megszerkesztették. Egyvalami bizonyos ebben a vitában, mely történelem és mítosz határait feszegeti: az egyetlen elérhető forrás a Biblia első öt könyve,

melynek jól ismert elemei évszázadokkal a leírt események megtörténte után nyerték el jelenlegi formájukat. Bármelyik teóriát fogadjuk is el, ezt a tényt számításba kell vennünk.

A héberek eredete meglehetősen vitatott. Elnevezésük egy korai verziójából egyes kutatók egy törzzsel, szektával, csoporttal vagy osztállyal hozzák őket összefüggésbe, nevezetesen az *apiru*-val, mely eredeti jelentése szerint „kívülállót” takar, főleg amolyan „kozák jellegű” szabadcsapatokat, amelyek Észak-Kánaán határvidékén kalandoztak. Más, még homályosabb fejtegetések a shasuktól eredeztetik őket, akik szintén hírhedt útonállóak voltak, s akik a saját területeikről a Holt-tenger keleti és déli vidékeire kalandoztak, és a héberekhez hasonlóan a héber istent, Jahvét (Jehovát) imádták.

A Biblia első öt könyvében elmondott történet röviden a következő:

Ábrahám, aki a szövegben a héberek pátriárkájaként és a jövőző nemzet atyjaként jelenik meg, s akinek az apja a mezopotámiai Úr városából való, megérkezik Kánaán földjére, ahol felveszi a kánaánita hitet, melyben főszerepet játszik a főisten, El és fia, a viharisten Baál. Ábrahám unokája, Jákob tizenkét fiat nemz, akik később Izrael alapítóiként válnak ismertté, és akik az éhezés elől Egyiptomba menekülnek. Ott rabszolgák lesznek, noha elég jól boldogulnak. Később egy névtelen fáraó igába hajtja őket, és a „kincses városokban”, Pitomban és Ramszeszben kell robotolniuk. Az egyiptomi királyi család adoptál egy héber gyereket, Mózes, akiből népe megváltója lesz. Mózes egy új istennek, Jahvének kötelezi el népét és saját magát, és népe szabadon bocsátásáért folyamodik. Tíz csapás mutatja meg Jahve hatalmát. A fáraó először elbocsátja Mózes népét, de aztán visszakozik. Ekkor „Izrael Gyermekai” Mózes vezetésével elmenekülnek Egyiptomból, átkelnek a tengeren, mely csodás módon kettéválk előttük, majd pedig összezárul az üldöző egyiptomi sereg fölött. Mózes a Sínai-félsziget pusztaságába vezeti népét, ahol a következő negyven évben lerakja a judaizmus alapjait, utóda, Józsué vezeti el őket a nemzetté váláshoz az „ígéret Földjére”, Kánaánba. A törzsiséget királyság váltja fel: Saul, Dávid, majd Salamon kerül a trónra, utóbbi nagy templomot épít. Izrael létrejön.

A történet csaknem mindenki számára ismerős, akinek a gyökerei a keresztény vagy a zsidó világba nyúlnak, és ahhoz hasonló, világos történelmi igazságot hordoz, mint amit az amerikaiaknak a függetlenségi háború vagy az angoloknak Nelson halála jelent. A történészek azonban, akik igyekeznek valamivel többet adni a történetet egyszerű felmondásánál, végeláthatatlan problémákkal találják szembe magukat, függetlenül attól, hogy a kivonulást és a hódítást hitelesnek fogadják-e el, vagy mítoszként kezelik mindkettőt, esetleg valahol félúton próbálnak megállapodni. A nemzedékek alapján számolva – amúgy ez a Biblia egyetlen kronológiai útmutatása – kapunk egy eseménysort, melyet túl gyakran kezelnek tényként: Ábrahám valamikor Kr. e. 2100 körül született, Jákob Kr. e. 1926-ban ment Egyiptomba, az Exodus Kr. e. 1496-ban kezdődött, Józsué Kr. e. 1456-ban indította hadjáratát, Salamon pedig Kr. e. 1016-ban szentelte fel az első templomot. Látszólag tehát minden stimmel.

Csakhogy ez az egész egyszerűen nem egyeztethető össze az egyiptomi történelemmel. Meg a józan ésszel se nagyon. A számtalan ellentmondásból egyetlen példa: a Bibliában említett nagy „kincses városok”, ha a genealógiát vesszük alapul, két évszázaddal a bibliai kivonulás után kezdtek épülni. A kivonulás feltételezhetően együtt járt néminemű arany és ezüst „kölcsonvételel” és „kisajátításával” a szokat-

lanul előzékeny egyiptomiak vagyonából. Majd pedig következett egy 600 ezres férfitömeg kivándorlása. Adjuk hozzá ehhez az asszonyokat és a gyerekeket, és ez a szám máris megemelkedik legkevesebb másfél millióra, „nyájastul, juhostul, jószágostul”. Ez a szám a világ akkori össznépességének 1-3 százalékát teszi ki (két igencsak szélsőséges becslés szerint Kr. e. 1000-ben 50-140 millió között lehetett a világ össznépessége). És akkor jön még az üldöző hadsereg – vajon hány katonára lett volna szükség másfél millió menekült megfékezéséhez? –, és aztán következik ennek a seregnek a kataklizmaszerű pusztulása. Később Józsuénak, így vagy úgy, mégiscsak bele kellett volna botlania a Kánaán visszaszerzésén munkálkodó egyiptomi haderőbe, ám a Biblia semmiféle egyiptomi hadsereget nem említ. Nomádok, akik egyenest a sivatagból érkeztek, kőkeményen védett városokat foglaltak el, olyanokat, amelyek még az egyiptomiak számára is bevehetetlenek voltak, és ráadásul vasat használtak egy olyan időszakban, amikor egyébiránt csak bronz létezett.

És a mi a helyzet az Exodus, a sivatagi vándorlás és a hódítás egyiptomi bizonyításával? Vagyis a régészeti leletekkel?

Abszolút semmi. Egyetlen hiteles forrás sem tesz említést a vándorlásról, az üldöztetésről, bármiféle kataklizmáról vagy arról, hogy egy izraelita sereg Kánaánban ténykedett volna. Semmi nyoma annak, hogy egy nép a Sínai sivatagában élt, hogy egyebekről, például a bibliai negyven évről meg a Józsué által állítólag lerombolt városokról ne is beszéljünk! A jerikói ásatások nem igazolják, hogy ebben az időben falak álltak volna itt, úgyhogy a nevezetes izraelita kürtök megfújásával egész egyszerűen nem volt mit lerombolni. (Másfelől viszont tény, hogy Jerikó egy nagyobb törésvonal mentén fekszik, és az idők folyamán közel harminc földrengésben jelentős károkat szenvedett.) Hadviselések nyomait a környékbeli ásatások nem tárták fel, csupán pásztorkodó népek fokozatos letelepedésére utalnak. A bizonyíték hiánya két irányba indította el a kutatókat: az egyik irány végtelen számú képzeletbeli rekonstrukciónak adott ösztönzést; a másik pedig radikális tagadáshoz vezetett. Egyes történészek azt sugallják, hogy Izrael egyáltalán nem a pusztaságban, hanem palesztin földön kovácsolódott össze, mások viszont úgy vélik, hogy az egész történetnek több hitele lenne, ha Salamont, akinek állítólagos dicső tetteire egy darab régészeti bizonyítékot nem találtak, egyszerűen törölnék a történelmi személyiségek sorából.

Az efféle szabados gondolatokkal szemben – Donald Redford régész és egyiptológus magyarázata szerint – egyes bibliakutatók megkísérelték kiigazítani a Szentírás és a kemény tények közötti hibás illesztéseket, hol számmisztikával, időzónák sűrítésével, hol pedig úgy, hogy ugyanazoknak az adatoknak feltétel nélkül hitelt adtak. Ez persze így nem igazán működik. Redford szavaival:

„Ha a Mózes öt könyvében (Pentateuchosz) szereplő bibliai anyag, továbbá Józsué és a Bírák Könyve egyfajta svédasztallá válik egyformán érvényes bizonyítékmorzsákkal, melyeket tetszés szerint lehet elfogadni vagy elutasítani, akkor Izrael premonarchikus »történelmérő« nagyjából ugyanannyi rekonstrukciót kaphatunk, ahány kutatónak kedve szottyan a kísérletezéshez.”

Aligha meglepő, hogy egyes tudósok az egész Exodus-történetet mítosznak tartják, és úgy, ahogy van, elvetik.

Mégis akad itt néhány dolog, mely magyarázatra szorul. Nemzetalkotó ambíciókkal felbukkan egy nép, mely talán létezik is már a Kr. e. tizenharmadik század végén.

Egy évszázaddal ezelőtt találtak egy kétméteres, vésett gránittáblát Thébában, melyet Kr. e. 1208–1207 közé, Merneptah uralkodásának ötödik évére kelteznek. Merneptah volt az a fáraó, aki visszaállította az egyiptomi hegemoniát Kánaán egy részén, miközben „Izrael [a nép] letaroltatott” – ahogy az első nem biblikus forrás említi az izraelitákat (ne feledjük, hogy ugyanezen nép felmenői még egyiptomi rabszolgák voltak nem sokkal korábban).³

Izrael minden bizonnyal létezett már a kilencedik század közepén – ekkorra dátumozható az első hiteles bizonyíték egy bibliai személyről. A Holt-tengertől keletre fekvő Moábita Királyság uralkodója, Mésa (Meshab) egy sztélét vésetett, melyen feljegyzi, hogy apja legyőzte Omrit, Észak-Izrael királyát. Ez idő tájt Izrael már javában munkálkodik az új vallás megalapításán, mely aztán kiszámíthatatlan hatást gyakorol a történelem későbbi menetére.

De mit mondhatunk mindezen történések forrásairól és a héber írás gyökereiről? Semmi bizonyosat, ami az egyiptomi kivándorlás, az ott-tartózkodás, a kivonulás, illetve a hódítás mellett vagy ellen szólna. Alaposabb vizsgálatnál minden szempont bizonytalanságban, ellentmondásokban foszlik szét. Tekintve, hogy a történetet évszázadokkal a feltételezett események után foglalták írásba, ezért igen nehéz felfejteni a propaganda, a szájhagyomány, az írott hagyomány, a változó autoritás és a történelem szálait. Létezett egyáltalán Ábrahám? Vagy Mózes? És Izrael? Hogyan festett első említése, azaz Kr. e. 1207 és a Kr. e. 1000 körüli korszakra tehető politikai felemelkedés időszaka között? Lehet, hogy ez az egész történet pusztán kitaláció, melyet azért fabrikáltak, hogy egy függetlenné váló népnek egyfajta identitást adjanak?

Legjobb, ha a megírás történetével kezdjük. Az izraeliták, miután megalapították nemzetüket, hozzáláttak saját történelmük megírásának, hogy megmagyarázzák saját maguknak sikereik titkát. A Pentateuchosz, az Ószövetség első öt könyve különböző időszakokban íródott, az első részek valószínűleg az események után mintegy négyszáz évvel készültek, majd újabb négyszáz év telt el, amikor a szöveg kiegészült és számos helyen módosult, mígnem Kr. e. 400 körül elnyerte végső formáját. Az izraeliek ebben az időszakban kezdtek magukhoz térni Jeruzsálem lerombolásának katasztrófájából. Két nemzedék nőtt fel a babiloni fogság óta. A gyökerek megtalálásának és az identitás újraerősítésének időszaka volt ez.

A tizenkilencedik és a huszadik században, főleg Németországban, rengeteg energiát fordítottak arra, hogy személyekhez köthető forrást találjanak a Bibliához. A két legfontosabb „szerző” közül az egyik egy bizonyos „J”, aki feltehetőleg azokat a részeket írta, melyek Istenre, azaz Jahvére vonatkoztak (németül: Jahwe), míg a másik egy „E”, aki a formálisabb „Elohim” nevet használta. Ez a forgatókönyv ma túlzottan leegyszerűsítettnek tűnik, a Pentateuchoszt ugyanis széles körben úgy értelmezik, mint szájhagyományokból és írásos emlékekből összeollózott és összeillesztett művet. Az időnek e hatalmas áradatában alighanem minden egyes epizód leegyszerűsödött, drámai formát öltött és torzult annak érdekében, hogy a lényegi zsidó üzenetet közvetítse, miszerint az izraeliták Isten kiválasztott népe, akik az Úr iránytatásá-

³A sztélé 1896. évi felfedezéséig széles körben elfogadott volt a feltételezés, hogy Merneptah volt az Exodus fáraója. Ám ha legyőzte az izraelitákat, nyilvánvalóan nem lehetett az. Így írhatja felül egyetlen felfedezés az egész „történelmet”.

val jutottak az ígéret Földjére. Olyan történet ez, melyet hősök, nagy cselekedetek és drámai fordulópontok felvonultatásával lehet a leghatásosabban elmesélni.

Képzeljünk most el egy forгатókönyvet, miként születhetett ez a nagyszabású írásos mű. Egy, az adott korban teljesen jelentéktelennek számító nép identitásának gyökerei után kutatva a mű összeállítói nyilván ősi történeteket gyűjtenek össze a feltételezett történésekről. Források után kutatnak, szétszednek, majd újra összeillesztenek töredékeket, melyek a történetiség látszatát keltik, függetlenül attól, hogy mennyi a valóságalapjuk, térben és időben ide-oda ugrálnak, míg végül az elbeszélés a legmeggyőzőbb formává áll össze. Még talán a helyszínen, Egyiptomban is kutatásokat végeznek, de sajnos hoppon maradnak, mert őseikről kellemetlen dolgok derülnek ki: nevezetesen, hogy csak afféle „ázsiaiak” voltak, akik hikszosz létükre eléggé el nem ítéltetően hatalomra törtek, s ezért az egyiptomiak még az emléküket is könnyörtelenül irtották, sírköveiket lerombolták. A héber múlt kutatói azt is tapasztalják, hogy a fővárosban, Taniszban erős még a Ramszesz-kultusz. Összefüggésbe hozzák az őseiket leigázó Nagy Ramszesz fáraót a két komor város emlékével, Pitommal és Ramszesszel (habár a nevet eltévesztik, hiszen az egyiptomiak Pi-Ramszesznek nevezték a helyet). Részben saját törvényt alkotnak maguknak, melynek értelmében a szabadon engedett rabszolgákat megfelelő támogatással kell útra bocsátani: innen ered, hogy az Ótestamentumban az egyiptomiak aranyat és ezüstöt „kölcsonöznek” nekik. Tudják, hogy a korábbi fáraónak, Ehnatonnak egyetlen istentől ered a hatalma, akit – mivel őket felvirágoztatta – készségesen elfogadnak. Boldogan azonosulnak azokkal a mondákkal, melyekben Isten csodákkal segíti őket, és így mutatja meg más istenségekkel szembeni fensőbbiségét. Feltételezik, hogy a népesség azokban a távoli időkben is ugyanolyan volt, mint a sajátjukban, a nyolcadik-hatodik századi Izraelben. Őseik szökésének jelentéktelen története hőskölteménnyé válik. Beleírnak a történetbe egy hős vezetőt, aki – a többi ázsiai kultúrához hasonlóan – egyszerre tekintti Egyiptomot a civilizáció és az elnyomás forrásának. Mivel az azóta eltelt rengeteg évszázaddal nemigen tudnak mit kezdeni, ezért a genealógia eszköztárához nyúlnak. Lassan kifejlődő hitviláguk eredeteit a Sínai-félsziget pusztaságába helyezik, és egy szimbolikus időskálát kreálnak hozzá, mely hihetővé teszi az egészet. Teológiájuk felbukkanását néhány drámai epizódba tömörítve találják.

A probléma lényegét az istenükre, Jahvére fókuszálva láthatjuk meg, aki az emberi tudatosságából, vagy pedig abba ágyazva bukkan elő, nézőponttól függően. Jahve eredetének a kérdése végtelen viták tárgyát képezi. Jahve egy későbbi írásmódban Jehovává változik. Mindkét név a héber írásmódból származik, a mássalhangzók „tetragrammatikus” átírásából, mely így fest: YHWH vagy JHVH. A legkorábbi időkben az izraeliták még a kánaánita főistennek, El-nek hódoltak. Ténylegesen a törzs neve ezt sugallja: Isra-El, vagy ahogy az egyik értelmezés mondja: „El megmutathatja erejét!” Mivel van rá bizonyíték, hogy a shasu törzs istenét Jahvének nevezték, elképzelhető, hogy az izraeliták tőlük vették át a nevet, és a Biblia alkotói ráoktrojálták Jahvét a saját történetükre. Van néhány bizonyíték erre egy, a Kr. e. nyolcadik században keletkezett feliratról, melyet 1976-ban tártak fel egy eldugott helyen, a Negev-sivatagban, Kuntillet Ajrudban. Ezen a feliraton „Jahve és Asera”, a hitvese szerepel, aki kapcsolatba hozható El-lel. Más feliratok ugyanabból a korból három különböző Jahve létezésére utalnak. Több évszázaddal az után történt ez, hogy Jahve feltehetőleg egyedüli istenné vált. Egy szép napon egy újonnan talált felirat talán gyermekeket fog emlí-

teni, hiszen Sass szavaival élve: „Mi másra kellene egy istenségnek a feleség, ha nem arra, hogy nemzzen?” Úgy fest a dolog, hogy azok, akik a Kr. e. nyolcadik században Jahvének hódoltak, még mindig azon tanakodtak, milyen tulajdonságokkal ruházzák fel őt, s ezt a zavart tükrözi a Biblia is. Egyik helyen Jahvét határozottan Mózesrel köti össze az Ótestamentum, más helyütt viszont Jahve hatóerejére, egészen Ábrahámig visszamenően. Ezek az ellentmondások azonban a jelek szerint a legkevésbé sem zavarták a bibliai alkotókat, akik boldogan tekintették Ábrahámot, Izsákot és Jákobot tiszteletbeli Jahve-hívóknak, pontosan úgy, ahogy Arisztotelészt és Platón, Európa szellemi atyjait a középkori hittudósok tiszteletbeli keresztényekké avatták.

Mindezen elemzések a korai bibliai történeteket kissé banálissá teszik. De nem árt emlékeztetni rá, hogy a mítoszok gyakran rejtenek magukban egyfajta igazságot. Lehet olyan tervvázlatot készíteni, mely nem áll ellentmondásban Egyiptom és a Közel-Kelet többi részének elfogadott történelmével, és fölébe helyezni egy másik verziót arról, hogyan is történhetett volna mindez. Ez a verzió viszont az én saját modern előítéleteimre, melyek, úgy vélem, bizonyos lélektani profilírozással és közvetett bizonyítékokkal fűszerezik az eseményeket. De ne felejtjük el, miközben a most következő sorokat olvassuk, hogy a bibliai szerzőket ugyanez a szándék vezérelte: meggyőző történetet alkotni.

Tételezzük fel, hogy Ábrahám és leszármazottai a héber családok megszemélyesítői, akik Kánaánban és Egyiptomban szétszóródva rendszeresen ide-oda utazó kereskedőkként, foglyokként, szolgálkként idegen országokban igyekeznek valamiképpen boldogulni. Egyesek közülük munkát találnak Egyiptomban. Hasznos munkaerőnek bizonyulnak, saját munkafelügyelők irányításával dolgoznak, mások beházasodnak egyiptomi családokba, de valami azért megmarad bennük a másság érzéséből. Ezek a héber emberek alighanem hasonlítanak valamelyest a középkori Európában élő zsidókhoz, akik kényes egyensúlyt őriztek, hiszen egyfelől megvetett „idegenek” voltak, másfelől viszont szorgos munkájuknak, szakértelmüknek és intelligenciájuknak köszönhetően mégis megtűrték őket. Egyeseket valóban rabszolgákként dolgoztattak, más ázsiaiakhoz hasonlóan: A Kivonulás könyvének szerzői utalnak rá, hogy szalmát használtak Egyiptomban a téglakészítéshez, szilárdító anyagként, s ez Kánaánban ez idő tájt ismeretlen technológia volt.

És valahol itt érkezünk el egyfajta tűréshatárig, amikor néhány befolyásos ember a héber közösségben úgy látja, legjobban az szolgálja az érdekeiket, ha kitörnének a szolgaságból, és végképp szakítanak Egyiptommal. Túl sok esélyük nincs erre, hiszen a keleti határvidéken az egyiptomiak szigorúan járőröznek, egyfajta „vasfüggönyt” működtetve, melyen csak engedéllyel lehet ki-be közlekedni. Egészen kivételes parancs kell, igen magas helyről ahhoz, hogy egy tömeges exodust engedélyezzenek, ezért hát a hébereknek szükségük van egy vezetőre – hívhatjuk őt Mózesnek –, aki egyenesen a fáraóhoz folyamodik a kérelemmel: „Engedd el népemet!” Amikor a fáraó utóbb meggondolja magát, ez a karizmatikus vezető hozza meg a döntést az exodusról. Bárhogy is indulnak el, együtt vagy kisebb-nagyobb csoportokban, tény, hogy elkezdődik valami, amit egy Ábrahám Maiamat nevű egyiptológus „Mózes-mozgalomnak” nevez.

Mikor kezdődhetett mindez, már amennyiben feltételezzük, hogy valóban egyfajta exodus történt? Egyes kutatók II. Ramszesz uralkodásának idején látnak erre lehetőséget. Az ő hódító ambíciói a hettitákkal vívott kádesi csatában Kr. e. 1273-ban várat-

lan akadályba ütköznek. Egyiptom hirtelen sebezhetővé válik. Egész Kánaán forrong – ritka alkalom egy kis, elnyomott népnek, hogy megragadhasa az esélyt a kitörésre. Egyiptomnak egy teljes évtizedre volt szüksége ahhoz, hogy hatalmát stabilizálja. A kádesi csata után tíz évvel az öregedő Ramszesz szerződést kötött a hettitákkal, mely egy békés és virágzó évszázad előtt nyitott kaput. II. Ramszesz mindeközben elszánt palotaépítő is volt, egyfajta „egyiptomi Ceausescu”, és mint ilyen, tökéletes elnyomója a jövőbeni izraelitáknak. Minden korábbinál alantasabb szolgaságba taszítja őket az úgynevezett „kincses városokban”.

Nos, tételezzük fel, hogy nem volt tömeges migráció. Ám egy helyi hivatalosság-nak, aki ha nem is fáraó, de legalábbis a fáraó hasonmásának tekinti magát, egy kisebbfajta exodus is elég nagy fejtörést okozhatott. Lesz egy kis üldözés, de nem elég nagy horderejű ahhoz, hogy az egyiptomi hivatalos források említésre méltónak találják, viszont ahhoz elég, hogy mély nyomokat hagyjon azok kollektív emlékezetében, akiket üldöznek. Ez, ugye, elképzelhető. Rabszolgaszökések mindig előfordultak. A Kr. e. tizenharmadik század végéről – nagyjából abból az időszakból, amikor a Merneptah-sztélén az első említés történik az izraeliekről – egy katonai parancsnok levele beszámol egy incidensről, amelynek során parancsot kap két rabszolga üldözésére, akik Pi-Ramszeszből szöktek meg az éjszaka, és a határon át a Sínai pusztasága felé menekültek. Tehát olajra léptek. A tiszt utasítja kollégáját: „írj le mindent, ami történik velük. Ki volt az, aki rátalált a nyomukra? Melyik őrszem vette észre, hogy eltűntek? Kik vették őket üldözőbe?”

Van egy másik lehetőség is, amelyre egy Elephantinében – Jeb görög neve, Egyiptom „déli kapujánál”, egy Asvannal szemközti szigeten – talált sztéléből lehet következtetni. Az 1972-ben nyilvánosságra hozott felirat arról tanúskodik, hogy II. Széthnaht uralkodásának utolsó éveiben, a Kr. e. 1180-as években egy fáraóellenes szekta megvesztegetett egy ismeretlen ázsiai csoportot, hogy segítsék a felkelésüket. Az összeesküvés azonban megghiúsult, és az ázsiaiakat elűzték. Fontos adalék, hogy az összeesküvők „ezüstöt és aranyat” ígértek, márpedig a Biblia azt mondja, hogy az izraeliták éppen ilyesmiket „kölcsonöztek” az egyiptomiaktól. A Bibliában a fáraó tudja, hogy az izraeliták bizonyos erőt képviselnek, számolni kell velük, mert háborúban lehet, hogy „ellenségeinkhez csatlakoznak, és ellenünk harcolnak”. Innét a közeli kapcsolat az ázsiaiak és a letörésükre tett erőfeszítések között. Elképzelhető, hogy a pártoskodó ázsiaiak éppenséggel héberek voltak, akik polgárháborúba keveredtek, s ezek után az egyiptomiak kiűzték őket, vagy pont arra készültek, hogy mielőbb kitegyék a szűrüket.

Így tehát bizonyos létszámú héber csapat – ki tudja, mekkora – útnak indul. Talán pár százan lehetnek, viszik magukkal családjukat, nyájaikat, s átkelnek valahol a Nílus-delta keleti részén fekvő, sekély papiruszmocsarakon – szokásos útvonala volt ez a menekülő rabszolgáknak, hiszen nyom nem maradt, az üldöző harci szekerek meg belevesztek a mocsárba. Annak nincs értelme, hogy közvetlen útvonalon, azaz észak felé próbáljanak eljutni sémi területre, melyet a jövő nemzedékek az „ígéret” szóval illetnek. Ez még nincs „odaígérve”, mivel helyi törzsek lakják, a tengerparti út pedig az egyiptomi csapatok fő felvonulási útvonala. Visszaút már nincs, ez nyilvánvaló. A menekülők egyetlen lehetősége, hogy bele vessék magukat a sivatagi életbe a Sínai-félszigeten, s mindig készen legyenek arra, hogy odébb kell állni; mindig vigyázni

kell rá, hogy nyom ne maradjon az egyiptomi üldözőknek. (Na meg a huszadik századi régészeknek sem, tegyük hozzá!)

A Sínai-félsziget, ez idő szerint, ugyanannyira sémi, mint amennyire egyiptomi. Része az Egyiptom és Asszíria között húzódó senki földjének. Képzeljük el, ahogy az évszázadok folyamán kereskedők és katonák áramlanak a térségben, zömük a tengerpart mentén halad, kisebbik részük dél felé, Serabit irányába és az ország belsejébe tart. Ahogy a menekülők átlélik a határt, pusztaság veszi körül őket, egyfajta „Vadkelet”. Am azon túl a Kánaán és a héber rokonok elszórt közössége hívogat északról.

De ahhoz, hogy egy nép belevesse magát ebbe az isten háta mögötti kopár pusztaságba, valakinek nehéz döntést kell vállalnia. Annak a bizonyos vezéregyéniségnek, a mi Mózesünknek valahogy el kell adnia az ötletet a népének vagy inkább népeinek – a többes szám alighanem indokoltabb, hiszen itt szilaj, szabad klánok zabolátlan hordáira kell gondolnunk. Mózesnek valahogy össze kell tartani őket. És ahogy más, nagy vezérek, ő is teljesen azonosul embereivel, olyannyira, hogy saját tükörképét látja bennük. Ő és a népe szétválaszthatatlan. Ha a kaland kudarcba fullad, az több lesz szimpla kudarcnál. A következmény: halál, kipusztulás, megsemmisülés.

Valami történik Mózesrel a pusztában; valami, amit sok más politikai vezető is megtapasztal, akár szó szerint, akár átvitt értelemben gondolunk a „vadonra”. Mózes isteni sugallatban részesül. Megfogyan benne a gondolat, hogy egy istenség közvetlen irányítása alatt áll. Ez a szcenárió akkor lesz hiteles, ha Mózes valóban történelmi léptékű egyéniség, tehát erősnek kell őt ábrázolnunk, és utalnunk kell egyiptomi arisztokrataként szerzett korai tapasztalataira. Tehát: Egyiptomban nőtt fel, olyan néven, melynek második eleme magának Ramszesznek a nevét visszhangozza, és meghitt viszonyt ápol az egyiptomi istennel, Atonnal, a Nap istenével, egy kivételes istenséggel, akit Ramszesz elődje, Ehnaton (Örvendezz Atonnak!) imádott. Ugyanakkor Mózes istene mégse lehet egy egyiptomi isten, ez nyilvánvaló. Saját istenének kell lennie, akivel beszélgethet, és akit nevén szólíthat. Jahvének nevezi őt.

De bárhogy is nevezték az izraeliták istenüket, bármennyire hosszan tartott is az istenfogalom kialakulása, ennek számos olyan összetevője van, mely Jahvét fényesen eredeti elgondolássá avatja. Olyan eszménnyé, melyet csakis írásos formában lehet fenntartani.

Először is Jahve, ahogy a Bibliában megjelenik, térségek fölött áll. Az egyik bibliai történet egy régmúlt eseményre hivatkozik. Mielőtt Jákob elhagyta Kánaánt, álmában egy létrára hágott, melynek tetején meglátta El-t, aki ígéretet tett neki. (Ez önmagában is példátlanul számított, hiszen az istenek ebben az időben szigorúan helyhez kötöttek voltak.) Az ígéret így szól: „íme, én veled leszek, és őrződ leszek, és bárhová mégy, visszavezetlek erre a földre.” Lehetséges azonban, hogy itt is valami olyasmiről volt szó, mint Jahve nevénél: egy távoli múltban gyökerező gondolatról. Mindenesetre, ahogy ez a kis törzs Kánaánhoz közeledik, elmélyül bennük a gondolat, hogy isten velük van. És egy olyan isten van velük, akinél ideálisabbat egy nomád nép nem is álmodhatna magának.

Másodszor, ez az isten (kezdetben) nem kötődik templomokhoz, szobrokhoz, tisztségviselőkhöz, hatalmi struktúrákhoz és gazdagsághoz. A gondolat, hogy tisztán szellemet képvisel, csak később jött, de kimondatlanul már felfedezhetjük a gondolat

csíráját, méghozzá Jahvének a „faragott képekre” vonatkozó tiltásában. Nincstelen vándorok kicsiny csoportja számára ez megint csak egy ideális istenség.

Harmadszor, Mózes közvetlen kapcsolatba lép vele. Az ő istene közvetlenül hozzá beszél. Más istenek korábban csak főpapokhoz beszéltek, de azokhoz se ilyen szavakkal, úgyhogy az, amit Jahve mond, éppen úgy forradalmi, mint maga az egész lénye. Ilyen közvetlenül és törvénybe önthető szavakkal soha még isten nem beszélt egyszerű halandókhoz. Ezek az üzenetek nem verbális rébuszok, melyeket oltárszolgáknak kell olvasniuk és értelmezniük, hanem parancsolatok.

Negyedszer, a parancsolatok kétirányú kapcsolatot jeleznek. Jahve és a héberek is nehéz időkben élnek: létüket más istenek és más népek veszélyeztetik. Szükségük van egymásra. A kizárólagos engedelmisségért és az összes többi istennel való szakítáért cserébe Jahve kizárólagos támogatást ígér. Szavait szerződéssel pecsételi meg: a Szövetséggel, melyet lakattal s kulccsal lezárt, hordozható szekrény őriz – ez az úgynevezett Frigyláda.

Végül pedig a törvények minden héberre vonatkoznak, vezetőre, közemberre egyaránt. A vezető itt nem olyan, mint a többi nép királyai, akik törvények fölött állnak, abból fakadóan, hogy a törvényeket ők hozzák (ahogy azt Hammurápi, a nagy asszír törvényhozó tette). Egy törvényalkotó könnyen áldozatául eshet azoknak, akik arra várnak, hogy maguk írassák törvényeiket. Ám ha a vezető is aláveti magát az isteni akaratnak, bármilyen megerőltető is ez; ha az a törvény – szó szerint – kőbe van vésve; ha a vezető példát mutat engedelmisségből; akkor a hívő sem tehet mást, mint hogy követi őt. Először látunk olyat, hogy nem a hatalom a legfontosabb. Igazság, helyes viselkedés, moralitás – ezek a legfőbb értékek, és ezekhez képest a fizikai hatalom alárendelt szerepet kap. (A moralitás persze korlátozott módon értendő, hiszen bevallottan csak a héberekre vonatkozik.) Egy menekülő törzsi nép, tiltott vidéken, egy őket csak porszemeknek tekintő nagyhatalom üldöző seregeivel a sarkában igazán hálás lehet egy ilyen kiváló túlélési stratégiáért. Isten és Erény az ő oldalukon áll, és övéké a leghatékonyabb támadó fegyver: a saját igazságba vetett hit.

Ami a Sínai pusztaságában – vagy az átvitt értelemben vett vadonban – létrejön, az egy túlélési stratégia egyedülálló modellje (noha a későbbiekben látni fogunk majd hasonlókat). Mindez még Machiavellinek is tetszene, hiszen a szerződés drákói szigorú és olykor brutális szabályokat helyez kilátásba. Idegen katonákat meg szabad ölni, akár tömegével is, a szakadárokat meg lehet égetni, rivális vallások híveit ki lehet végezni, lásd Illést, aki gond nélkül lemészárolta az öreg viharisten, Baál prófétáit.

Ahogy Izrael jövőbeni történelme mutatja, a modell életképesnek bizonyult, s ennek egy sor, egymással összefüggő oka van:

- *Istenüket saját képükre és pontosan olyanná formálták, amilyenekké ők maguk lenni akarnak: nomád, harcias, domináns nép, mely törvénynek és szerződésnek aláveti magát.*
- *Törvény törvényre épül, anélkül hogy az új szabály ellentmondana a réginek.*
- *A törvényt rögzítik – szerződéssé emelik –, hiszen írásba foglalják.*
- *Azért foglalják írásba, mert vándorló sivatagi nép létükre birtokukban van egy egyszerű írásmód, melyet teljességgel a sajátjuknak tudhatnak. Ez az ábécé!*

És itt a kulcsa a vezetői hatalomnak, egyúttal a közösségi túlélésnek – a nemzeti túlélésnek, aminek később az alapját képezi. Ez az új isten nemcsak szabályokat al-

kot, hanem közhasznúvá is tudja tenni azokat, mert ahogy a Serabit el-Khadimben talált feliratok mutatják, nem kellett ahhoz zseninek lenni, hogy az írást bárki lejegyezze. Istenük parancsszavát – függetlenül attól, hogy kőbe vésik, papiruszra írják vagy cserépdarabokra festik – az átlagemberek közvetlenül a saját szemükkel láthatják. És ez megmondja nekik, mit kell tenniük, nemzedékről nemzedékre, változatlan tartalommal. Nemzeti egység kikovácsolásához, ehhez foghatóan hatékony, időn és téren át érvényesülő eszköz soha eddig nem létezett.

Egész idáig amellet érveltem, hogy egy feltörekvő kultúra, egy erőteljes vezető, egy új ideológia és az írásbeliség között léteznie kell egyfajta összekötő kapocsnak. Mózes előtt nem biztos, hogy megvolt ez a láncszem, de azóta bizonyosan létezik.

A tizenkettedik században a Góbi-sivatagtól északra félnomád törzsek éltek és küzdöttek egymással. Két évezreden át használták Közép-Ázsia füves pusztáit. Klánok nagyobb egységeket alkottak, királyságokat rekviráltak, vagyonokat zsákmányoltak a megtelepedett kínai szomszédságtól, és birodalmakat építettek. Végül saját riválisaik söpörték el őket. Aztán egy kis népcsoportból, a mongolok Bordzsin klánjából színre lépett egy Temüdzsin nevű vezér, akit hatalmas becsvágya a többi kisszerű törzsfőnök fölé emelt. Egyesítette a mongolok viszálykodó klánjait, és mindenki által elismert vezetőjüké vált. Felvette a Dzsingisz kán nevet, a többi szomszédos nép ellen fordult, egyesítette őket, míg más szomszédokat beolvasztott; megtámadta Kínát, nyugat felé indult, Nyugat-Ázsia nagy részét megkaparintotta, behatolt Dél-Oroszországba, és lerakta az alapjait a világtörténelem legnagyobb szárazföldi birodalmának. Dzsingisz sikere legfőképpen rendkívüli jellemével magyarázható. Kegyetlen birodalomépítő volt, de nemcsak az, hanem agyafúrt és rugalmas is. Amikor 1206-ban trónra emelkedett, felismerte, hogy egy birodalom és egy óriási hadsereg irányításához az élőszo kevés. Forradalmi változások kellettek: klánok bomlottak fel, az új hatalmi berendezkedés abszolút felhatalmazást adott számára, százezres hadsereget kellett mobilizálni, a zsákmányt nyilvántartásba venni, törvényeknek érvényt szerezni, és a véres viszálykodásnak véget vetni. Mindehhez hatékony adminisztrációra volt szükség, ahhoz pedig nyilvántartások kellettek, utasította vezérkarát, hogy vegyék át az írásrendszert az újonnan meghódított najman törzstől, akik az ujuguroktól másolták, akik viszont az iráni kultúrából örökölték, nevezetesen a szogdiánoktól, akik az arámiktól vették át, azok meg az ősi héberektől lestek el – lényegében azt az írásmódot, melyet az izraeliták használtak 3000 évvel korábban. És ez az írás lett Mongólia írásrendszere egészen 1942-ig, amikor is cirillre váltottak; de a régít mind a mai napig használják, legalábbis azok a mongolok, akik Kínában, Belső-Mongólia területén élnek. Egészen a közelmúltig kulcseleme volt ez a mongol nemzeti identitásnak. Valójában a kommunizmus bukása után, 1989–92 között indult el egy mozgalom a régi írásmód visszaállítására, de aztán rájöttek, hogy a nyelv időközben túl sokat változott ahhoz, hogy vissza lehessen térni hozzá. Olyan lett volna ez, mint ha, mondjuk, Chaucer nyelvét használnánk a modern angol íráshoz. Ám az a tény, hogy az ősi nyelv hétszáz éven át fennmaradt, mégiscsak bizonyíték arra, hogy egy új alfabetikus írásmód leginkább egy ambíciózus, fiatal kultúrában tud gyökeret eresztetni – a „fiatalosságot” ez esetben Dzsingisz saját ambíciói adták –, de akkor, ha nincsenek más, domináns hagyományok. Mindemellett ez a folyamat azt is bizonyítja, hogy az írásrendszer létfontosságú összetevője az új azonosságtudatnak, főként egy olyan időszakban, amikor egy törzs királysággá és birodalomná fejlődik.

Mos tehát, a kör bezárult. Az izraeliták szert tesznek egy „történelemre”, mely nagy igazságot foglal magában: egy kicsiny nép, mely egykor egyiptomi elnyomás alatt élt, új vallást fejleszt ki magának – és nemzetté formálódik!

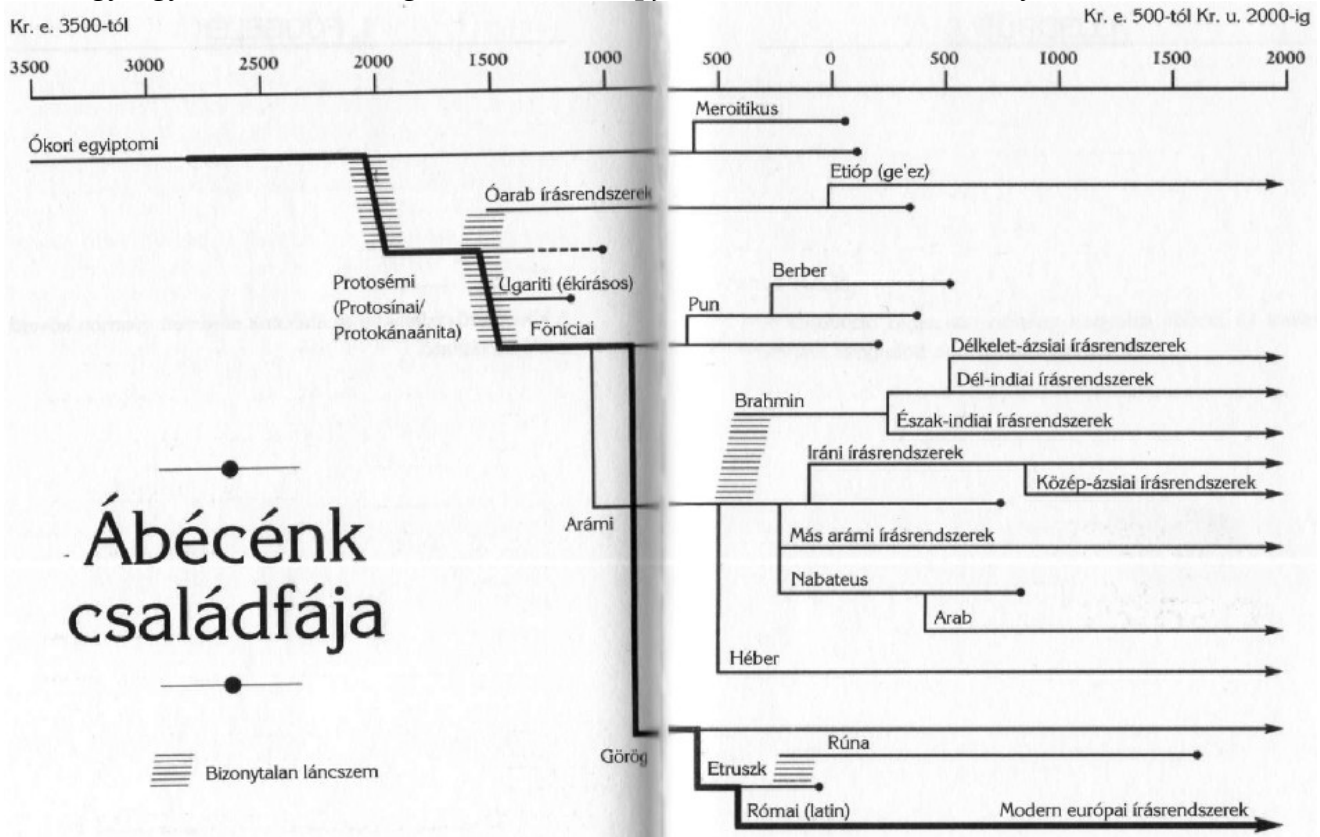
Ám ha innen tovább akarunk lépni a bizonyított tények felé, akkor bizony elég nehéz lesz elválasztani az igazságot a fikciótól. Az ismertetett forgatókönyv keretein belül abszolút semmi esélyünk arra, hogy megállapítsuk, vajon a történet tisztán a korabeli események leírását tartalmazza-e, vagy később kitalált, kellően hatásos történelmi részletekkel vált színesebbé. Manapság divatos kifejezéssel élve ez egy „történelmi fikció”, azaz mítosz és történelem keveréke, melyet úgy terveztek meg, hogy az események és a szereplők minél jobban megragadjanak az olvasó emlékezetében. Ha a tényeket nézzük, a végeredmény – azaz a nemzet létrejötte – kivételével csaknem minden kérdéses. Lehet, hogy nem volt Exodus. És Mózes sem létezett. Lehet, hogy az írás a hikszosz fővárosból, Tel el-Dabából terjedt el, és nem az egyesített Egyiptomból. Ha el is szökött néhány rabszolga a fáraótól, lehet, hogy az egész csak jelentéktelen incidens volt, vagy esetleg egy olyan kisebb méretű kivándorlás, ami az idő tájt sokszor előfordult.

Egy szempontból mindez kevésbé számít. Ebben a mesében ugyanis a történelem: másodlagos. Egyes dolgok igazak, mások nem, és az egész történet annyira igaz vagy hamis, amennyire bármely más eposz – az Iliász, a norvég mondakör, a *Bhagavad Gítá*, a *Nibelung-ének* – összeegyeztethető a valósággal. Vagyis akik a szó szerinti igazság után kutatnak, azok bizony zavarba jönnek. Olyan kutatás ez, melynek nincs végeredménye, hiszen a Biblia története mélyen beágyazódott a történelemnek álcázott népi emlékezetbe. Olyasmi ez, mintha Shakespeare *Macbeth*-jét pusztán a tizenegyedik századi Skócia történelmében kutakodva próbálnánk megmagyarázni. Csak a lényegét nem találánk!

Vannak dolgok azonban, amelyek mégiscsak megtörténhettek, hiszen a Kr. e. hatodik században már maguk az izraeliták szolgáltatják rá az élő bizonyítékot. Elődeik egy mássalhangzói ábécé segítségével bizonyos fokig már tudtak írni. Ezzel nem azt állítjuk, hogy ez a pusztai nép afféle könyvmolyokból állt volna. Manapság az írni-olvasni tudás születésénél fogva mindenkit megillető jog, nélküle senki se lehet teljes jogú tagja a társadalomnak. Ám ez nem volt mindig így. A betűk ismerete még a középkorban is csak kevesek kiváltsága volt. Az ősi időkben és a kicsi, szoros kötelékű, félnomád társadalmakban az írni-olvasni tudás nem kínált túl nagy előnyöket, kivéve azoknak, akiknek éppen az volt a mesterségük, hogy lejegyezzenek és felolvassanak iratokat. Gondoljuk csak át a problémát: ahhoz, hogy bármit leírjanak, papirusztekercsre vagy bőrre volt szükség. Minden egyes ilyen művelet komoly beruházást igényelt, „hardverben” és időben egyaránt. Ha papiruszt használtak, azt Egyiptomból kellett importálni. Ha bőrt, akkor előbb le kellett ölni egy tápláléknak vagy áldozati szertartásra szánt állatot, aztán a bőrt meg kellett mosni, meszes oldatban előkészíteni, feldarabolni és kifeszíteni. És mindkét módszernél elég nehéz művelet volt maga az írás. A tekercseket raktározni kellett (innen a Frigyláda).

Az olvasás aztán újabb kényelmetlenségekkel járt együtt. Miután a tekercset óvatosan kiemelték, ki is kellett göngyölíteni. Nem volt könnyű feladat. A British Museumban van egy papirusztekercs, mely 40 méter hosszú, és hetvenkilenc összefűzött ívet tartalmaz. A tekercset különféle célokra használhatták: lehetett például „látható dal”, azaz emlékezet-frissítő korabeli dalkokoknak vagy papoknak; használhatták a

hatalom szimbólumaként, egyfajta jogarként, mint az izraeliták, hiszen ők voltaképpen istenük szavát őrizték vele; rögzíthettek rajta jogi ügyleteket, hogy szükség esetén ellenőrizni lehessen a dolgokat, ha mondjuk egy új köztisztviselő hivatalba lépett vagy egy utód keresett igazolást halott apja cselekedeteihez. Bármilyen célra is hasz-

nálták, annyi bizonyos, hogy ez nem egy puhafedelű zsebkönyv volt, amit az ember kényelmesen zsebre vág, és bárhová magával visz. Az írni-olvasni tudás kevesek kiváltsága volt. Még a köfeliratok se mindig olvasási célt szolgáltak, hanem inkább aféle ikonok voltak (mint a mai háborús emlékművek – a washingtoni Vietnam Emlékmű nemcsak azért van, hogy egyéni neveket örökítsen meg, hanem hogy mutassa: egy egész nemzet emlékezik általa). Az asszír és egyiptomi feliratok rendszerint képeket tartalmaztak, hogy eseményekre és emberekre emlékeztessenek; maga az írás az avatatlan szemében aligha volt egyéb, mint a hatalom és a hatalom által gerjesztett félelem közvetítőeszköze.

Mégis, az írni-olvasni tudás privát tevékenységként a Kr. e. nyolcadik században már a kultúra részét képezte. Bárki használhatott régi cserépdarabot, úgynevezett osztrakont, hogy nádtollal és faszénhamuval ráírjon valamit. Az osztrákon az ókori világban afféle „írótömb” volt, rövid feljegyzéseket firkantottak rá, de akár még leveleket is, melyek utóbb olvashatatlanok voltak, és többnyire elhajították. Egyes feliratok tisztán személyes jellegűek voltak, jelezve, hogy az írni-olvasni tudás valóban beágyazódott a kultúrába. Egy barlangban, a júdeai sivatagban felfedeztek egy sztalaktitot, amelyre valaki, talán egy tudós remete, áldások sorát írta, és egy átkot is, arra nézve, aki eltávolítaná a művét, nyilvánvalóan nem a nyilvánosságnak szánva közlendőjét. A nyolcadik században Jeruzsálem lakói alagutat ástak, hogy összekössenek egy forrást a város keleti részéről az óvárossal. Egy felirat jelzi a pontot, ahol a két

munkacsoport találkozott, és az írás beszámol a hangokról, melyek fölerősödtek, ahogy a közbenső sziklát eltávolították. A szavak nem feltétlenül illeszkednek abba a térbe, amit a sötét alagútban kivéstek számukra, de nyilván hasznára váltak azoknak, akik a munkát végezték. Egy osztrakonra írt levélben a hatodik századból, amikor az izraelita kultúrát szilárdan megalapozták, egy hivatalnok válaszol a felettesének, aki nyilvánvalóan leteremtette őt, amiért egy korábbi közlése zavarosra sikeredett, „[uram] szolgálójának sajog a szíve, amióta elküldte neki ezt a levelet!” – írja, majd a lényegre tér. „Ebben az én uram azt írja: Talán nem tudod, hogyan kell olvasni egy levelet? Jahve életére esküszöm, levelet nekem soha senki fel nem olvasott! Mi több, ha hozzám levél érkezik, miután elolvastam, a legapróbb részletekig el tudom ismételni.” Íme, egy ember, aki büszke betűvető tudományára, memóriájára és ékesszólására. Vajon teljesen lehetetlen elképzelnünk, hogy félezer évvel korábban a sivataglakók ehhez fogható tudással és büszkeséggel voltak felvértezve?

A Biblia írói és szerkesztői minden bizonnyal szilárd tényekre alapozták feltételezésüket. Elődeik első íráskísérletei ugyanolyan jól láthatók voltak akkor, mint manapság Vádi el-Holnál és Serabit el-Khadimnél. Nem elképzelhetetlen, hogy a mítoszok és a részlegesen igazolt tényyszerű állítások között, melyeket a Kr. e. nyolcadik--hatodik század idején rögzítettek az Ótestamentumban, benne rejlett az alfabetikus írás népi emlékezete. És lehetséges, hogy a szerkesztők mindezt a lehető leghatásosabb jelenetbe foglalták, amit csak el tudtak képzelni; egy olyan képbe, amelyet sem az egyiptomi, sem más emlékműépítő, kővéső kultúra nem tudott felmutatni: Jahve alászáll, hogy törvényeit vulkanikus tűzbetűkkel a Sínai-félsziget élő sziklájába égesse.

HATODIK FEJEZET

A bíbor földje

Az ábécé ismerete talán az ázsiai hikszoszok egyiptomi uralma idején (Kr. e. 1650-1550) között szivároghatott át „Ázsiába”; vagy az is lehet, hogy a jövőbeni izraeliták voltak azok, akik magukkal hozták az ábécét, Kr. e. 2000 körül. Bárhogy is volt, nem egyszerűen egy ábécé terjedt el a maga dologi valóságában, hanem, ha úgy tetszik, maga az ábécé eszméje. Nem az izraeliták képviselték az egyetlen feltörekvő kultúrát a birodalmi határvidéken, és nem csak ők voltak fogékonyak a kialakuló írásrendszerre. Úgy esett, hogy a második évezred közepe táján számos hasonló közösség élt a mai Libanon, Szíria és Izrael partjai mentén, olyan kikötőkben, mint Búblosz, Bejrút, Szidón, Türosz. Eredetileg ők is kánaániták voltak, területeiktől elszakadva ügyesen megélték ugyan, mégis kényes helyzetbe kerültek a három nagy szárazföldi birodalom között: délen Egyiptom, keleten Asszíria és északon Hatti, a hettiták földje közé ékelődve. A tengerparti városok Egyiptom és Hatti változó határvidékén feküdtek, és befolyásolta őket mind a kereskedelem, mind a vallás, mind pedig az írásrendszerek fejlődése. A hieroglifák a mai Bejrúton át értek el északra, Búbloszba, ahol Kr. e. 1700 körül már kialakult az egyiptomi írásrendszer sajátos formája, míg az ékírás dél felé terjedt, a mai Szíria irányába.

Elszánt riválisokként ezek a városállamok önvédelemből nem egyesültek volna, mivel nem tekintették magukat politikai egységnek, nemzetnek meg végképp nem. Még nevet sem adtak maguknak. Mégis megtörtént az egyesítésük a közös kánaánita eredet, így a nyelv, a szokások és az írás égisze alatt. A görögök föníciaiaknak hívták őket, a bíbor festőanyag (görögül *phoinix*) után nevezve el őket, hiszen erről voltak híresek. A legenda szerint Türosz istene, Melqart a parton sétált jegyesével, Türosz nimfával, amikor a kutya beleharapott egy nagy tengeri csigába, egy *murex*-be (tövises csiga), amitől bíborszínű lett a szája. Türosz ekkor azt mondta, hogy csak akkor adja a szívét Melqartnak, ha kap tőle egy ugyanilyen színű köntöst. Melqart összegyűjtött egy marékra való tövises csigát, megfestett egy ruhát, és így elnyerte a nimfa szerelmét.

Ami azt illeti, nem lehetett könnyű dolga. A festék előállítása igencsak hosszadalmas folyamat, mely magában foglalja a csigák kifőzését sós vízben, tíz napon át, egészen addig, amíg a kopolyás mirigy egy leírhatatlan sárgás folyadékot ereszt, ami aztán napra és levegőre kitéve bíborszínűvé válik. A készítményt ezután a mennyisége egytizenhatodára lefőzik. Mivel negyedliternyi színtartó festékhez 60 000 csigára van szükség, több mint kétezer évig milliós nagyságrendben dolgozták fel őket a termeléshez. A szemétlerakatok mindmáig körbeveszik az ősi festéküzemeket. Az eljárás gyomorkavaró búzzal járt, így az üzemeket a városhoz képest „hátszeles” területekre telepítették. Türoszban, ami egy sziget, az üzemeket a partra helyezték. Egy kis

bögrényi festék költsége mai árra átszámolva húszezer angol font volt! Nem csoda tehát, hogy a bíbor a Földközi-tenger térségének királyi színévé vált, és a föníciaiak jócskán meg is gazdagodtak belőle.

Jóllehet Fönícia, mint ország nem létezett, csak egymással versengő föníciai kikötők voltak, ám a föníciaiak egyetlen urat mégiscsak hűségesen szolgáltak: a kereskedelmet. Ők voltak a közvetítő kapocs Mezopotámia nagy piacai, a hettiták, Egyiptom, Ciprus, Kréta és a görög szárazföld között. Keleten hegyek sorakoztak, a szigetvilágot nagy birodalmak uralták. A levantei kikötők azonban a tenger felé tekintettek, és réseket kerestek a kereskedelem hagyományos rendszerén, melyet délen az egyiptomiak, Krétán a minósziak és utódaik, vagyis a mükénéi görögök uraltak. Ezeknek a kis, szívós városállamoknak mind volt saját királyuk – vagy inkább afféle polgármesterük, eltekintve attól, hogy a tisztség öröklődött, ami viszont elég ahhoz, hogy királyságnak definiáljuk. Ha nagyon kellett, meg-
egyezték, ha tudtak, ellenálltak; amikor az el-
lenséges hadsereg távozott, újjáépítettek, és per-
sze folyamatosan perlekedtek és békét kötöttek. Mindezt figyelemre méltó energiával tették, hiszen a túlélés reménye fűtötte őket. Ezeknek a kikötői népeknek szükségük volt egy jó írásrendszerre, még ha csak a kereskedelmi feljegyzések megőrzéséhez is. Az ékírásnak és a hieroglifé-

Hieroglifikus ábécé

Fonológiai érték	Hagyományos átírás	Jel	Ábrázolt entitás
a glottális (zárhang) (mint az angol Cockney „bottle”)	ʔ		egyiptomi keselyű
y (mint a „yoke”)	j		nád
y	jj, yj	(vagy)	két nád (fuvola vagy nyílvevessző)
a (torokhang – arab <i>ayin</i>)	ʿ		alsókar
w	w	(vagy)	fűrj
b	b		láb
p	p		szék(?)
f	f		szarvasvipera
m	m	(vagy) vagy	bagoly
n	n	(vagy)	víz
r	r		száj
h (mint az angol „he”)	h		nádkunyhó
hangsúlyos h	h		sodrott fonál
ch (mint a német „Buch”)	h		méhlepény(?)
ch (mint a német „ich”)	h		állat hasa
z	z		ajtóretesz
s	s		összehajtott szövet
sh (mint az angol „she”)	s		medence
q (mint az angol „queen”)	q vagy k		domboldal
k	k		kosár
kemény g	g		korsóállvány
t	t		kenyércipő
ch (mint az angol „choke”)	t		kötőfék
d	d		kéz
j (mint az angol „joke”)	d		kígyó

Richard Parkinson *Cracking Codes* című művéből

nak egyaránt megvolt a hátránya: egyfelől a bonyolultság, másfelől az idő sodrása, mely új uralkodókat, új szövetségeket hozott, de egyben kiszolgáltatottságot is jelentett a rivális rendszereknek. Az utólagos bölcselkedések két fő jellegzetességet fedez-

nek fel, ami előkészítette az új írásrendszert: ezek a népek ambiciózusak voltak, illetve saját magukhoz képest nagyobb és konzervatívabb kultúrák peremén éltek. Érettek voltak az ábécére, a tudásra, mely dél-palesztin központjukból lassan szétszivárgott.

1934-ben régészek kiástak egy sírt Lachishnál, Jeruzsálemtől 32 kilométernyire délnyugatra. Az előkerült cserepekből nagyjából a Kr. e. 1750 körüli évekre lehetett következtetni. A maradványok között akadt egy bronztör, amelybe négy „betű” volt belevésve. Vagy mondjuk inkább így: ezek akár betűk is lehettek. Az egyik protosínai „n”-nek látszott. Huszonegy további tárgy (török, szerszámok, cserépdarabok, nyílhegyek és fazekak) bukkantak fel azóta Izraelben és Libanonban, olyan helyekről, mint Qubur el-Walaida, Bersheba közelében, vagy Büblosz, Bejrúttól északra. (Egyes kutatók „protokánaánita” írásokat vélnek bennük felfedezni, ám a többség ma már kétli, hogy megérdemelnék a független minősítést.)

A legizgalmasabb lelet 1976-ban került elő egy Izbet Sartah-i ásatáson, Tel-Avivtól 16 kilométernyire keletre. Ez egy cserépedény töredéke, valószínűleg Kr. e. 1300-1200-ból. Miután az edény eltörött, valaki, aki ismerte az egyre inkább észak felé terjedő betűvetés fortélyát, a cserépdarabot afféle gyakorlótáblának használta, és azon gyakorolta az ábécéjét. Nem úgy tűnik, mintha iskolás gyerek írta volna, de szakértő művének se gondolná az ember. Őt rendezetlen sorban nyolc betű látható, a jövődöbeli „tudós”, a jelek szerint, néhány betűt próbált ki többször, és egyet teljesen elhibáztott (*mem/m*). A betűket balról jobbra írta, ellenkező irányba, mint később a héber, mintha ekkor még mindkét lehetőség a levegőben lógott volna, a végső döntésre várva. Talán egy rendelésre dolgozó kőműves lehetett a szerző, aki utazásai során leste el az új írásmódot, és az ebédszünetét azzal töltötte, hogy emlékezetébe idézte a teljes listát, valamint a betűrendet, amit elsajátított. De az is lehet, hogy valami vészterhebb dolgot forgatott a fejében, például ráolvasásra készülődött, olyasmire, amit a középkori szellemidézők végeztek a kabbalisztikus varázslattal, mely az ábécé feltételezett mágikus hatalmára épült: abrakadabra! Bármilyen volt a célja, valami közbejöhett, mert az ötödik sor már merészebb, szemlátomást magabiztosabb kézzel íródott. Talán volt ott egy cimbora a közelben, aki bátorította az illetőt: gyerünk, van még elég helyed egy új sorhoz, meglásd, ez most sikerülni fog. Tizenhét különböző betű bontakozik ki tisztán láthatón, s egyúttal előre vetítve a modern héber ábécét, az „abugidát” – hogy a hajszálpontos terminus technicussal éljünk.

A rejtélyes, kicsiny kaparásokot viselő tárgyak – legalábbis a környezetükből ítélve – a Kr. e. 1300 és 1000 közötti időből származhatnak, de ezen időzónán belül is előfordulhat, hogy csak egy-két évszázadnyi különbség van közöttük. Ám a lachishi leletekhez hasonlóan az is feltételezhető, hogy célszerűbb őket a Kr. e. 1800-1200 közötti tágabb periódusban függőben hagyni. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy a régibb protokánaánita leletek tovább „nyomulnak” dél felé. Az ábécé ugyanakkor mintha észak felé sodródna, Kánaánban terjed, és az izraeliták előtt halad, vagy talán éppen velük együtt, ahogy a nép átszivárog a gazdagabb területekre. Ez az írásrendszer a soron következő, már jóval kifinomultabb kifejezési formáját nem a betűkben, hanem valami egészen más rendszerben találta meg.

1928-ban, egy tavaszi napon egy szíriai földműves, név szerint Mahmud Mell az Zir kicsiny földjét szántotta, alig egy kilométernyire a Földközi-tenger partjától, és egyórányi járásra Latakia (ókori nevén Laodicea) városától északra. Remek rálátás nyílt innen egy kicsiny öbölre, Minet el-Beidára („Fehér Kikötő”, a bejáratot őrző fehér sziklákról), ahol legfeljebb néhány halászcsonak ringatózott a vízen. A kis földdarab megállította és leszívta az esőt, mielőtt a keletre fekvő hegylánc, a Jabal an Nasayriyah kiszáritotta volna a felhőket. Egy olajfaliget futott föl a közelben egy 18 méter magas dombocskára; sok haszna nem volt, legfeljebb annyi, hogy időnként ánizskapor nőtt a mindent elborító csenevész bozótok és a sovány legelők között. Ahogy Mahmud a lovát noszogatta előre, az ekevas egyszer csak megakadt valamiben.

Mahmud próbálta kimozdítani a tárgyat, elkaparta a földet, és ekkor feltárult előtte egy vésett kő. Kiemelte, és azon kapta magát, hogy tátongó sötétséggel néz szembe. Egy ősi sír nyílt meg előtte – és egy elveszett világ. Egy olyan világ, mely különösen fontosnak bizonyult a Biblia, Homérosz és egy páratlan találmány – mely az előbbieket fennmaradását lehetővé tette –, vagyis az ábécé története szempontjából.

Szíria az első világháború végétől francia fennhatóság alá került, és Mahmud pontosan tudta, hogy a franciák imádják a régiségeket. A környéken élő emberek olykor régi leleteket találtak, némi aranyat is a közeli olajfaligetben, s ezeket elég jó áron el lehetett adni. Mahmud izgatottan mászott le a sötét verembe. Körbenézett a félhomályban, és azt látta, hogy a verem csaknem teljesen üres. Sírrablók régen kifosztották, néhány apróbb tárgyon kívül úgyszólván semmit nem hagytak. Mahmud összeszedte ezeket, és hamar el is passzolta, helyi kereskedőknek. A főnökének azért említést tett a sírról, így a helyi rendőrség is értesült róla. Jelentés készült, mely végül a francia kormányzó asztalán landolt. Ő továbbította a Régészeti Szolgálatához, melynek igazgatója, Charles Virolleaud odaküldte egy emberét, Leon Albanèse-t, hogy ellenőrizze a leletet. Aibanèse térképet készített az üres sírról és a környékről, majd írt egy eléggé visszafogott jelentést a főnökének, aki Párizsba, a Louvre-ba továbbította a rövid összefoglalót.

Ezzel le is záródhatott volna az ügy, ha Renè Dussaud-nak, a Keleti Régészeti Osztály vezetőjének nem tűnnek fel bizonyos hasonlóságok a Kr. e. 1250 körüli évekre tehető sír, illetve a korábban már említett krétai leletek között. Ő maga is ismerte a helyszínt, ismerte a helyi legendát, mely egy hajdani fontos városról szólt, és tudta azt is, hogy amikor a törökök uralták Szíriát, régészeket küldtek a környék átfésülésére, de nem találtak semmit. Dussaud írt egy könyvet, melyben azt pedzegette, hogy a kis öböl voltaképpen egy, a görögök által Leukosz Limen néven említett kikötő, melynek arab neve szintén azt jelenti: „Fehér Kikötő”. Alighanem jó nyomon járt, hiszen egy ilyen méretű nekropolisz nem valószínű, hogy csak úgy magában létezett volna. Virágzó közösség élhetett valamikor ebben a térségben. És a kis dombocskára, Rász-Samra, az „Anizskapor-hegy”, ahogy a helyiek hívták, minden bizonnyal rejtett valami fontosat. Dussaud összeállított egy expedíciót a harmincéves Claude Schaeffer vezetésével, aki akkoriban a strasbourgi múzeumban ténykedett.

Egy évvel később, 1929 márciusában Schaeffer és ötfős csapata megérkezett Latakia-ba. A terepet kocsival nem lehetett megközelíteni, ezért béreltek hét tevét, és gondoskodtak egy húszfős katonai osztagról, hogy a banditáktól védve legyenek. Április elején munkához láttak, segéderőnek katonákat, később helyieket alkalmaztak. Ahogy Dussaud sejtette, a környéken nem ez volt az egyetlen sír. Egy nekropolisz,

egy egész temető terült el a föld alatt. Schaeffer csapata hamarosan előásott egy 8 és fél hüvelyk (20 cm) nagyságú Baál-szobrot, a közel-keleti viharisten szobrát. Baál mennydörgéses botját és villámdárdáját forgatja, mellette egy görög stílusú elefánt-csont fedél, mely egy termékenységű istennőt ábrázol, meztelen keblekkel, hosszú szoknyában, búzakalászt tartva. Schaeffer izgatott rádióüzenetet küldött Párizsba: „Megtaláltuk Minet el-Beida kincsét.” Ha „kincset” nem is ért, de ahhoz elegendő volt, hogy a kiváló Dus-saud a helyszínre siessen. A nekropoliszból arra lehetett következtetni, hogy a közelben hajdanán egy városnak kellett lennie. Talán maga Rász-Samra rejtőzik itt.

Ahogy Schaeffer emberei ásni kezdtek a hegyoldalban, tűzben megfeketedett kövekbe ütköztek, majd egy hőtől elgörbült bronztörre bukkantak. Egyiptomi szobortöredékekről hieroglifák kerültek elő, melyek azt mutatták, hogy a vésetet valamikor a Kr. e. második évezredben készíthették. Egy másik vájat raktárhelyiséget tárt fel, kerámiákat a Kr. e. 1200 körüli időkből.

Május 14-én, egyhetes kutatás után a régészcsapat egy raktárhelyiség sarkában kis agyagtáblákra bukkant. A táblák akkád ékírással voltak tele, néhol azonban olyan jellegű ékírás szerepelt, amelyet senki nem tudott azonosítani. Pár nappal később, amikor a hegyoldalnak egy másik részét tárták fel, egy titkos bronzfegyverraktárra leltek, és szerszámokat találtak, melyeken ugyanolyan írás volt látható. A munka folytatódott, templomok, házak és egy könyvtár maradványai kerültek elő, táblák ezreivel.

Tanácsstalanul álltak, senki nem tudta, miféle hely lehetett ez, és ki építette. A titok kulcsát minden bizonnyal a kicsiny agyagtáblák rejtik, vagyis az ismeretlen feliratok. A titokzatos leletektől felvillanyozott kutatócsoport nagyszerű munkát végzett. Gyorsan dolgoztak, főleg a rejtjelkulcsokon fáradozó szakemberek áldozatkészségének köszönhetően, akiknek az egyetlen díjazása abból állt, hogy ők lehetnek az elsők,

Protosínai és ugarit ábécé

Jel (variánsokkal)	Átírás	Ugarit	Átírás
			'a
			b
	3 Glottális (hangszalag-zárhang)		g
	b		b
	g(?)		d
	d		h
	h		w
	w		z
	z		h
	h		t
	t		y
	y		k
	k		s
	s		l
	l		m
	m		q
	q		n
	n		z
	z		s
	s		c
	c		p
	p		t
	t		q
	q		r
	r		t
	t		h
	h		t
	t		'i
	'i		'u
	'u		i
	i		

Benjamin Sass *The Genesis of the Alphabet and its Development in the 2nd Millennium* című művéből

akik e fontos leletegyüttes titkát megfejtik. Ez persze nem kis dicsőséget tartogatott, hiszen azok, akik itt dolgozhattak, részesei lehettek egy teljességgel ismeretlen kultúra, nyelv és írásrendszer feltárásának.

Párizsba visszatérve Virolleaud belevetette magát az ékírásos szövegekbe. Voltak közöttük akkád írások és teljesen ismeretlenek. Virolleaud rájött, hogy az írásrendszer mindössze harminc különböző jelből áll, s ez túl kevés ahhoz, hogy szótagokat jelenítsen meg. Következésképpen ennek egy ábécének kell lennie! És van egy gyakorta ismétlődő jel, mely alighanem szótöréseket jelöl. Ebben az esetben viszont a szavak túl rövidek, ami azt sugallja, hogy az írás nem használ magánhangzókat, csak mássalhangzókat. Egyes táblák betűsorai különálló jellel kezdődtek. Más ékírásos feliratoknál a betűk gyakran ezzel az utalással indultak: „ehhez vagy ahhoz”. Lehetséges, hogy ez a „-hoz, -hez, -höz” megfelelője. Virolleaud 1929-ben hiánytalanul közreadta a leletegyüttest, gondosan odamásolt mindent, ami meglehetősen nagylelkű gesztus volt a részéről, főleg Arthur Evans, a minószi Kréta felfedezőjéhez képest, aki számos leletet megtartott magának, abban a reményben, hogy ő lesz majd az első megfejtője a feliratoknak.

Ezen a ponton a nyomvonal kettéválik. Két sémikutató lecsapott Virolleaud tanulmányára. Egyikük egy Jeruzsálemben élő francia, Édouard Dhorme; a másik egy halai német, Hans Bauer. Mindkettejük kiválóan képzett kódfejtő, hiszen az első világháborúban mindketten kriptográfusként teljesítettek szolgálatot. A háborúban egymás ellen dolgoztak – jóllehet egyik se tudott a másikról –, most viszont, titkos versengés helyett, egymást segítették az előrehaladásban.

Először nézzük Bauert, a keleti nyelvek ötvenegy éves professzorát. Amellett, hogy kódfejtő volt a háború idején, szaktudását a sínai feliratok tanulmányozásával szerezte. Virolleaud másolatai alapján Bauer arra következtetett, hogy a nyelv sémi eredetű lehet, ugyanis azok az írásrendszerek, melyek a modern arabbal és héberrel rokon nyelveket őriznek, elhagyják a magánhangzókat, és így rövidebb szavakkal dolgoznak, mint az európai nyelvek ábécéi. A héberben és a vele rokon nyelvekben a „-hoz, -hez, -höz” a „la”. A kezdő jel tehát lehet egy „l”. Bauer ezután listákat látott, melyek neveket tartalmazhattak, sok közülük három szócsoporthoz álló név volt. A középső jel mindig ugyanaz. Ha ez az írásmód a szokásos sémi mintát követte, ami gyakori a bibliai neveknél, akkor ez a szó a *ben* lehet, vagyis „valakinek a fia”, így tehát megvolt a *b*, az *n* és az *l*. És mivel az *n* és a *t* ragokban és előképzőkben egyforma gyakorisággal fordult elő, Bauer az *ns* mellőzésével azonosította a *t* betűt. Ezekkel a hipotézisekkel sikerült eljutnia a *b^c-l-t*-hez – Baálathoz, azaz Baál istennek a női megfelelőjéhez, vagyis pontosan ahhoz a kombinációhoz, amelyet Gardiner 1916-ban azonosított a protosínaiban. Bauer számos ilyen mintát feltételezett, és ilyen módon újabb betűkhöz jutott el. Összességében tizenkét mássalhangzót azonosított, továbbá az a betű három verzióját, ami persze nem a mi a betűnk, hanem egy glottális (hangszalag) zárhang. Mindössze egy hét kellett neki, máris levezette következtetéseit, s ezeket nyomban le is írta Dussaud-nak egy Párizsba küldött levélben és egy helyi újságban közzétett cikkben.

Mindeközben Dhorme hasonló utat járt be. Egész nyáron izgatott hangú publikációkban javígtatták egymás tévedéseit, de mindketten elismerték a másik munkáját. Virolleaud-hoz közben újabb táblák érkeztek. Hamarosan talált három betűt, melyből összeállhatott a „király” szó, vagyis sémi nyelveken az *m-l-k*. Októberre a titok lényeg-

gében feltárult. Egy új írásrendszer került a nyilvánosság elé, ami egyben azt is jelentette, hogy a rég elfeledett föníciai-kánaánita kultúra a feltámadás küszöbére érkezett.

Na de milyen kultúráról van itt szó voltaképpen? 1931-ben, az ásatások második évében Schaeffer maga talált rá a *g-r-t* szóra. Három magánhangzó hozzáadásával kikövetkeztette, hogy alighanem az egyiptomi forrásokból ismert titokzatos állam, ugarit fővárosának fennmaradt leleteivel van dolga. És igaza volt. A több ezer ékírásos tábla – szerződések, levelek, irodalmi művek, leltári listák –, melyek most felszínre kerültek, azt mutatták, hogy a Rász-Samra-domb egy föníciai városállam közepén helyezkedett el. A gyökerek 6000 évre nyúlnak vissza, és a városállam templomaival, palotáival, szentélyeivel Kr. e. 1500-1200 között érte el aranykorát. Hivatalos történelme azonban a mai napig sincs, mert a jelentések homályosak, az időpontok ellentmondásosak, és az összefüggéseket sok esetben lehetetlen tisztázni. De a közbeeső években megnyitottak egy városrészt, és ma már turisták sétálhatnak az utcákon és a derékmagasságú falakon. Mivel ugarit állam annak idején úgy döntött, hogy feljegyzéseit inkább agyagra, s nem papiruszra írja, így elegendő részlet áll rendelkezésünkre, hogy ezt a rég letűnt kultúrát életre keltsük.

Ugarit mintegy 1300 négyzetmérföldön, azaz 3400 négyzetkilométeren feküdt, nagyjából akkora területen, mint a mai Kent tartomány. Kicsivel nagyobb volt, mint Rodosz szigete, és virágzása csúcsán, a Kr. e. második évezred végén minden irányban 32-32 kilométernyire nyúlt a szárazföldre. Mintegy kétszáz falu szóródott szét a területén, egyenként száz fő körüli lakossal. Palotájának kilencven terme volt, köztük egy tornácos kert, egy scriptorium (másolóhelyiség) és egy „sütőház”, ahol az agyagtáblákat gyártották. A mintegy tízezer négyzetméteres, keresztben százméteres palota a Közel-Kelet egyik legnagyobb építménye volt. Kikötője, a mára javarészt elnéptelenedett Fehér Kikötő révén a nemzetközi kereskedelem gócpontjává vált, s görögök, egyiptomiak és ciprusiak között teremtett kapcsolatot. Kézművesei a Ciprusból importált bronz megmunkálásával váltak híressé.

Ugarit a szárazföldön egy sor birodalommal és királysággal üzletelt, északon és keleten egyaránt. Kozmopolita jellegéről hét különböző írásrendszer négy nyelven tanúskodik. Diplomáciailag ingatag szerepet játszott; ütközőállam volt, két rivális birodalom – északon a hettita (Hattum), délen az egyiptomi – közé ékelődve. Ügyes stratégiával egyensúlyozott a kisebb, helyi királyságok és törzsek követelései között. Ebben a nagy diplomáciai játszmában, mely leginkább a tizenkilencedik századi angol-orosz ázsiai diplomáciára emlékeztet, ugarit – ebben az összevetésben – Perzsia vagy Afganisztán szerepét játszotta. Túlélését külpolitikájának és kereskedelmének köszönhette, házasságok révén hercegnőket és más, előkelő származású hölgyeket kaparintott meg, követeket cserélt, szerződéseket kötött és újított meg, egyszer szövetségre lépett, másszor gyarmatosított, olykor pedig független királyságként cselekedett.

Diplomáciája Kr. e. 1340-ben vallott kudarcot, amikor ugarit szomszédságában egy hettitaellenes szövetség arra ösztönözte a hettita uralkodót, hogy testvéri „segítséget” ajánljon II. Nikmaddu uralkodónak. A palota elszenesedett romjaiból arra lehet következtetni, hogy a szövetségből megelőző csapás lett, s a diplomáciai bonyodalom palotaleégésbe és hettita retorzióba torkollott. Mindenesetre ugarit államot hettita karámba terelték, miközben Egyiptom és Hattum egy Kr. e. 1258-ban kötött

szereződéssel újra létrehozta a hajdani birodalmi egyensúlyt, ugarit viszont – habár még mindig hettita uralom alatt – a két birodalom közötti kereskedelem központjává vált, és soha nem látott virágzásnak indult. Tizennégy hajóval rendelkezett, s ezek egyaránt szolgáltak kereskedelmi és katonai célokat – jöllehet hatókörüket figyelő hettita szemek ellenőrizték. A flottával egyik irányba gabonát, vázákat, szobrokat szállítottak, majd ásványi anyagokkal, olajjal, borral és rabszolgákkal megrakodva tértek vissza.

A gazdagság persze gondokkal is járt. ugarit külső térségeiben a határok elmosódtak, és folyamatos összetűzések tárgyát képezték: kormányok civódtak rajtuk, banditák és emberrablók tekintették vadászterületüknek. Ez derül ki a nemzetközi szerződésekből és a helyben hozott bírósági ítéletekből, melyek meggyilkolt kereskedők után fizetendő kompenzációkról rendelkeztek. Egyik esetben például egy Talimmu nevű kereskedő beperelte az északi határnál fekvő Apsuna városát, miután kereskedőtársát bűnözők meggyilkolták. Talimmu megnyerte a pert: a város egy ezüsttalentumot fizetett neki kárpótlásul.

Ugarit a keleti mediterrán keresztutak kellős közepén feküdt, így nem csoda, hogy sok ezer vésett táblája gazdag intellektuális életet tár fel előttünk, méghozzá egy saját írásrendszerben. A város írnoikai folyékonyan írtak akkádul, mely ugyan létfontosságú volt a nemzetközi kapcsolatokban, ennek ellenére a saját írásrendszerüket választották. Nyilvánvalóan azok után, hogy fontolóra vették a két különböző tradíciót. Az elsőre szolgáltat bizonyítékot egy 1933-ban Bét-Semesben talált kis agyagtábla, mely az arab ábécé ékírásos verziójának tűnik, és ezzel kezdődik: *h-l-h-m*. Bét-Semes 400 kilométernyire délre, az ugarit határon túl fekszik; ám 1988-ban egy szíriai-francia expedíció hasonló táblát talált Délkelet-Ugaritban, mely láncszemet kínál az ugarit és a dél-arábiai ábécé huszonkét betűje között. Úgy fest, az ugaritok északi migrációjuk kezdetekor tettek szert az ábécére, de az még nem volt annyira kidolgozott állapotban, hogy adoptálni lehessen.

Később, amikor már az ábécé gondolata gyökeret eresztett a központi ugarit térségben, valaki rájött, hogy a rendszer jobban illene a nyelvhez, ha nyolc újabb betűt hozzátennének, és a betűrendet a kánaánita minta szerint alakítanák. A rendszer nyomaira 1949-ben bukkantak rá, amikor is találtak egy olyan táblát, amelyen sorrendben szerepel a teljes harmincbetűs ugarit ábécé. Egyenértékű volt ez egy iskolai gyakorlókönyvvel. Az ugariti iskolákban a gyerekek az ábécéjük ékírásos verzióját

Föníciai és héber ábécék

Betű neve	Fonetikai érték	Föníciai	Modern héber
'Aleph	'A	𐤀	א
Beth	B	𐤁	ב
Gimel	G	𐤂	ג
Daleth	D	𐤃	ד
He	H	𐤄	ה
Waw	V	𐤅	ו
Zayin	Z	𐤆	ז
Heth	CH	𐤇	ח
Teth	T	𐤈	ט
Yodh	Y	𐤉	י
Kaph	K	𐤊	כ
Lamadh	L	𐤋	ל
Mem	M	𐤌	מ
Nun	N	𐤍	נ
Samekh	S	𐤎	ס
'Ayin	A	𐤏	ע
Pe	P	𐤐	פ
Sadé	TS	𐤑	צ
Qoph	Q	𐤒	ק
Res	R	𐤓	ר
Shin	SH	𐤔	ש
Taw	T	𐤕	ת

tanulták – és itt különös jelentősége van a sorrendnek, mivel a betűk zöme igencsak hajaz a mi betűkészletünkre. Eltekintve a betűk ugarit hangzásától, a római írásrendszerre átírt betűrend nagyjából így festett: a b d h j k l m n o p q r s t v.

Íme, egy kultúra, mely teljesen eltűnt a történelem süllyesztőjében, pedig olyan írásrendszerrel rendelkezett, melyet egyesek még ma is el tudnak olvasni, és amelyről kiderült, hogy sajátosan ismerős vonásokat tartalmaz.

És ilyen sajátosan ismerős nyomok szép számmal akadnak még, az ugarit irodalom ugyanis lendületet adott annak a népnek, ahonnan az ábécé ötlete, sőt, talán maga a formája is származhat. Onnan tudjuk ezt, hogy bizonyos szövegek papi írások munkái révén ránk maradtak. Közöttük volt egy „Ilmilku, az áldozópap” nevű, aki egy Baál-mondakör végére kanyarította ezt a nevet. A művet ma Keret eposzáként ismerjük. Ilmilku és kollégái feltárják előttünk, hogy az alfabetikusán megalapozott ugarit irodalom ekkor már a közös irodalmi hagyomány részét képezte, majd három-négyszáz évvel később végső soron megtermékenyítően hatott a héberek hagyományvilágára. Talán nem is kellene ezen meglepődnünk, hiszen az ugarit és a héber nyelv közötti rokonság eléggé nyilvánvaló, mégis akadnak, akik idegenkedve fogadják, hogy az Ótestamentum gyökerei egy rivális kultúrához vezetnek, méghozzá egy olyan tolakodóan pogány kultúrához, amelyet az ugarit képvisel.

Íme, egy verses példa; egy szent házassági himnusz, mely arról ad érzékletes leírást, ahogy a kánaánita istenek istene, El – aki nem más, mint Ábrahám istene, mielőtt átalakul Jahvévé –, házaseletet folytat két nő társaságában. A költemény szemléletes képei Salamon énekére emlékeztetnek, míg a költemény másik részében a már említett sivatagi vándorlások kerülnek szóba, és végkifejletükben olyan képet villantanak fel, melyről akár az ígéret Földje is eszünkbe juthat.

*El hímtagja hosszú, mint a tenger,
Óh, igen, El hímtagja akár az óceán.
El megragadta a két tüzeset...
És a két asszony felkiáltott
„Óh, férjurunk! Óh, férjurunk! Leeresztve a pálcád,
Vessződ lekonyulva kezedben!”
El pedig lehajolt: megcsókolta ajkukat.
Óh, milyen édes ajkak ezek,
Édesek, mint a gránátalma.
A csókból nemzés lett,
Az ölelésből fogantatás.*

És akkor lássuk a második részt, melyben El a fiait buzdítja, akik éppen az előbbi frigyből születtek:

*Állítsatok baldachint a szent sivatagban,
Ott üssétek fel sátraitokat
A kövek és fák között.
Hét teljes éven át...
A kegyes istenek ide-oda jártak a pusztán.
A sivatag szegélyén bolyongtak,
És találkoztak a termékeny föld őrzőjével,
És kiáltottak a termékeny föld őrzőjének:
„Óh, őrző! Óh, Őrző! Nyiss kaput!”
És ő kaput nyitott előttük,
És ők beléptek.*

A témakör kutatói sok más példát is kimutatnak a Bibliában fellelhető ugarit befollyásra. A 29. zsoltár például dicsőséges hálaéneket zeng Istenhez, mint a természet erejéhez: „Az Úr szava a vizek fölött; az Úr a hatalmas vizek fölött”, mely cédrusokat tördel, és „Libanont ugráltatja, mint valami borjút, Szirjont pedig mint fiatal bikát”. Mindezt ugarit kultúrába áthelyezve csakis a vihar istenének, Baálnak a portréjáról lehet szó. úgy fest, mintha a héber poétát ugarit forrás ihlette volna, sőt, talán éppen egy ilyen forrást plagizált. A 104. zsoltár hasonló összefüggéseket kínál. Isten attribútumai – a Teremtő, aki „a felhőket fogatként használod”,⁴ akinek szolgálói a szelek és a perzselő tüzek, akinek szava mennydörgés – ugyancsak ráillenek Baálra. A héber költő célja kettős lehetett: bizonyítani a különbséget a héber isten és a pogány Baál között, ugyanakkor hatást kiváltani és bizonyosságot kínálni, hogy az új vízió felöleli a régit is.

A legizgalmasabb láncszem talán a legkülönösebb zsidó étrendi szabállyal kapcsolatos, miszerint „ne főzz kecskegidát anyja tejében”. Ez a meglehetősen bizarr parancs kétszer is szerepel (A Kivonulás könyve 23:19 és A Második Törvénykönyv 14:21), és kezdettől fogva kihívást jelent a bibliamagyarázók számára. Ki a csudának jut eszébe ilyesmit művelni? Egyáltalán: mennyi tej kellene ahhoz, hogy egy kecskegidát megfőzzenek? Egyesek higiéniai magyarázatot próbáltak kreálni, mások azt gyanítják, hogy a dolog valami végletes kegyetlenséget példáz. A tizenkettedik századi nagy tudós, Maimonides *A tévelygők útmutatója* című könyvében azt sugallja, hogy ez valószínűleg egy bizonyos bálványimádási gyakorlat tiltása lehetett. Egy ugarit tábla őt erősíti, mert valóban arról rendelkezik, hogy egy bizonyos szertartás részeként tejben meg kell főzni a kecskegidát. úgy tűnik, Mózes öt könyve azért tiltja meg a gyakorlatot, mert a pogányok valóban éltek ezzel Baál imádásakor – a héber vallásos identitás pedig étrendi szabályozás keretében fejezi ki a tiltást.

Ugarit aranykora Kr. e. 1200 körül hirtelen véget ért, s ennek több oka volt. A Hat-tummal való kapcsolat megromlott, talán mert ekkortájt mind a két országban éhín-

Görög ábécé

Név	Kr. e. 800–600	Nagybetű	Kisbetű	Átirat
alpha	Α Α Α	Α	α	a
beta	Β Β Β	Β	β	b
gamma	Γ Γ Γ	Γ	γ	g
delta	Δ Δ Δ	Δ	δ	d
e psilon	Ε Ε Ε	Ε	ε	e
digamma	Ϝ Ϝ Ϝ			
zéta	Ζ Ζ Ζ	Ζ	ζ	z
éta	Η Η Η	Η	η	e, ē
théta	Θ Θ Θ	Θ	θ	th
ióta	Ι Ι Ι	Ι	ι	i
kappa	Κ Κ Κ	Κ	κ	k
lambda	Λ Λ Λ	Λ	λ	l
mu	Μ Μ Μ	Μ	μ	m
nu	Ν Ν Ν	Ν	ν	n
ksi	Ξ Ξ Ξ	Ξ	ξ	x
o mikron	Ο Ο Ο	Ο	ο	o
pi	Π Π Π	Π	π	p
san	Ϻ Ϻ Ϻ			
qoppa	Ϙ Ϙ Ϙ			
rho	Ρ Ρ Ρ	Ρ	ρ	r
sigma	Σ Σ Σ	Σ	σ, σ'	s
tau	Τ Τ Τ	Τ	τ	t
u psilon	Υ Υ Υ	Υ	υ	y
phi	Φ Φ Φ	Φ	φ	ph
chi	Χ Χ Χ	Χ	χ	ch, kh
psi	Ψ Ψ Ψ	Ψ	ψ	ps
omega	Ω Ω Ω	Ω	ω	o, ō

⁴A fordítás a következő kiadást követi: *Biblia*. Sajtó alá rendezte: Rózsa Huba. Szent István Társulat, Budapest, 2008.

ség tört ki. Mindkettőnek egyiptomi gabonaszállítványokra volt szüksége, és az egyik behozatali kikötő alighanem ugarit volt. Mindenesetre az ugarit király, Ammurapi próbálta helyreállítani a régi kapcsolatot Egyiptommal, mire a fáraó luxusjavakból küldött gazdag szállítványt. Hattum felháborodott ezen a nyilvánvaló közeledési kísérleten, mely a szatrapa kijátszására irányult. Levélben utasította Ugarit uralkodóját, hogy küldjön gabonát, mert ez „élet és halál kérdése”.

Ám az ugarit koporsóba az utolsó szöveget mégiscsak az úgynevezett tengeri népek ütötték be, akiket az ugarit feljegyzések *szikillaként* emlegetnek, vagyis olyanokként, akik „hajókon élnek”. Eredetük homályos, de alighanem görög földekről áramlottak ki, Kr. e. 1300-tól kezdődően. Kr. e. 1200 körül a mükénéi nagy görög kultúra lehatárolt. A tengeri népek déli és keleti irányba szóródtak szét, anarchiát és rombolást hozva magukkal, miközben persze megcélozták Egyiptom kincsestárát. „Az ellenség hajói megérkeztek” – jelenti egy levél az ugarit iratok között. „Felperzselik városainkat, kárt okoznak országunknak.” A fenyegetettségnek valójában az összes szárazföldi hatalom ki volt téve, Egyiptomot is beleértve. Bizonyos értelemben egy tengeri és szárazföldi invázió mind Ugaritot, mind Hattumot fenyegette. Hattum ismét segítséget követelt. Újabb levélben kért 15 hajót – hatalmas flotta ez, amekkorát Ugarit soha nem tudott volna kiállítani. Ugarit elutasította a kérést. Egy haderő déli irányba menetel, és a tábornok segítségért esedezik: hogyan tartóztathatná fel az ellenséget, pusztán a feleségével és a gyerekeivel? A város azonban csak a maga érdekeit nézi, mivel ott is a végső összeomlás fenyeget. Egy munkafelügyelő panaszkodik urának: „Éhség tört ki házadban, éhen fogunk pusztulni. Ha nem siet ide [az úr], éhen halunk. Egy élő lelket nem fog találni ezen a tájon.” Valaki így ír az előljárójának: „Mire a hírvivője megérkezett, a hadsereget megalázták, a várost kifosztották. Élelmünket szérűskertjeinkben felégették, szőlőinket ugyancsak tönkretették. Városunkat kifosztották! Tudnia kell! Tudnia kell!”

És aztán csend, nagy csend mindenütt. A föld őrzi csak a nyomokat: pusztító tűz üszkös romjai, melyek két méter magasan tornyosulnak; nyílhegyek, titkos fegyverraktárak és szerszámok. De csontvázak sehol. Az embereknek nyilvánvalóan volt annyi idejük, hogy elmeneküljenek, de az értékeiket már nem tudták összekapkodni, amikor a várost felgyújtották. Ugarit soha többé nem állt talpra. A kereskedelem másfelé terelődött. Az utcákat lassan por lepte el, majd a porfelleg sodródott tovább a düledező falakon át, hogy végül Rász-Samra titkos dombjának cserjein és ánizskaporbokrain telepedjen meg.

Ugarit összeomlását délen kevésbé érzékelték. A többi föníciai város, legfőképpen Búblosz, Szidón és Türosz mind megtette a magáét, hogy felkészüljön a vészhelyzetre. Nem vitás, hogy nagy segítség volt számukra az egyiptomi győzelem a tengeri népek fölött Kr. e. 1175 körül, de azért még így is számolniuk kellett egy új hatalommal a térségben, egy tengerparton megtelepedett törzzsel, amely filiszteusként vált ismertté. Északról és délről a tengeri népektől fenyegettetve, a szárazföldön a kánaánita törzsek között szétszóródott izraelitákkal körülvéve a föníciaiak egyszer csak azt látták, hogy hatalmuk a töredékére zsugorodott. Nem volt más választásuk, a tenger felé kellett fordulniuk, jóval több energiával, mint korábban, piacok után kutatva a mediterrán térségben és azon túl: Nyugat-Afrikában, Bretagne-ban, talán még Britanniában is.

Kr. e. 1000-re már mindenütt jelen voltak; valahogy mégis homályban maradtak. Talán azért, mert hiányzott a nemzeti identitásuk, nem nagyon vállaltak közösséget a szárazföldön élő kánaánita társaikkal. Ezek a rámenős individualisták a saját kultúrájukat illetően már kevésbé voltak rámenősek (kicsit hasonlítottak egyes mai polgármesterekre – vegyük csak Amerika egoistán független polgármestereit, mint La Guardia, Daley és Giuliani; kiskirályok ők mindenben, csak a nevük utal a származásukra). A föníciaiak nagyszerű kézművesek voltak: az általuk készített tárgyak, melyekkel kereskedtek, mindenütt jelen voltak az ókori világban, viszont hiányoztak a feljegyzéseik (hol is őrizhették volna ezeket?), és nem voltak történészeik, költőik, íróik – legalábbis mindmáig nem tudunk ilyenekről. Az egyik legnagyobb probléma a föníciaiak kapcsán, hogy papiruszra írtak, ami nem túl maradandó. A másik gond, hogy városaik, mivel remek a fekvésük, máig is városok maradtak, így aztán az ősi maradványokat maga alá temette az újabb kori téglá és beton. A bizonyítékok általában közvetettek, többnyire kereskedelmi árucikkekből állnak, melyek szerteszét szóródtak a mediterrán térségben, illetve más kultúrák hivatkozásai őrzik nyomaikat. A kutatóknak valóságos nyomozókká kell válniuk. Viszont van egy kicsiny lelet, egy számfűlő papirusz a moszkvai Szépművészeti Múzeumban, mely fényt vet egy bizonyos időszakra, egy helyre, két népre és a föníciaiak írásformáira. Most pedig a plasztikusság kedvéért kissé fokozom drámaiságot, de az eredeti történethez és a hieroglif eredetiből fordított idézetekhez továbbra is ragaszkodom.

Kr. e. 1100 körül, amikor Egyiptom a tengeri népek támadásától még mindig „fonnyadt nád” volt – ahogy Izajás próféta mondta –, egy egyiptomi felvásárló ügynök, bizonyos Ven-Ámon a karnaki Ámon-templomból Bübloszba jött, hogy libanoni cédrusfát vásároljon „Ámon-Ré, az Istenek Királyának hatalmas és fenséges bárkájához”. Ahogy Ven-Ámon saját feljegyzésében írja, „kemény megpróbáltatásokban” volt része. Hivatalos hajót nem kapott az utazáshoz. Egy Ámon-szobrot vitt magával talizmánként, és felkérérdzkedett egy szíriai hajóra. Útközben, egy filiszteus kikötőben az összes pénzét, ellopták. Némi filiszteus ezüstöt sikerült elcsennie, amolyan kompenzációként, és Bübloszba menekült, ahová lényegében szökevényként érkezett, hiszen se hajója nem volt, se pénze.

A királyt, Zakar-Baált elég nyomott hangulatban találta, s erre minden oka meg is volt a királynak. Filiszteusok és izraeliták szorongatták, egy kicsiny város túléléséért küzdött, s most ráadásul az ajtajánál egy hanyatló birodalom jelentéktelen hivatalnok kopogtat. „29 napot töltöttem itt – emlékszik vissza Ven-Ámon keserűen –, miközben a király nap mint nap azt hajtogatta: Tűnj el a kikötőmből!” Végül aztán a király megenyhült, és fogadta az ügynököt, igaz, elég távolságtartón, egy felső teremben, ahonnan pazar kilátás nyílt az óceánra. – Hol vannak az irataid? – követelte a király Ven-Ámontól. – És mit akarsz? Cédrusfát, mi? És miből gondolod, hogy bármi esélyed van, hogy innen fát vigyél?

– De hisz a király atyja annak idején... – dadogta Ven-Ámon.

Etruszk ábécé

Etruszk		Korai latin
a	𐌆	𐌆
b	𐌇	
c/g	𐌈	𐌇
d	𐌉	𐌈
e	𐌊	𐌊
v	𐌋	
z [ts]	𐌌	
h	𐌍	𐌍
th	𐌎	
i	𐌏	𐌏
k	𐌐	𐌐
l	𐌑	𐌑
m	𐌒	𐌒
n	𐌓	𐌓
g	𐌔	
o	𐌕	𐌕
p	𐌖	𐌖
s	𐌗	
q	𐌘	𐌘
r	𐌙	𐌙
s	𐌚	𐌚
t	𐌛	𐌛
u	𐌜	𐌜
ś, x	𐌝	𐌝
ph	𐌞	
ch	𐌟	
f		𐌠

- Annak idején, persze! Nos, ha fizetsz, tőlem is kapsz! De az apám csak az után állt szóba veletek, hogy a Fáraó - l.p.h. [gyorsírással a rituális imádság: *life, prosperity és health*, azaz élet, jólét és egészség] - elküldött hat hajórakományt egyiptomi árukkal... És te? Mit hoztál magaddal? - kérdezte a király, mert pontosan tudta, hogy Ven-Ámon teljesen le van gatyásodva. - Én nem vagyok a te szolgád, és annak se vagyok szolgája, aki küldött. Miféle eszement kalandra küldtek téged, akik küldtek?

Ven-Ámonnak időközben gondosan a tudomására hozták, hogy Zakar-Baálnak van egy hasonló nevű egyiptomi szolgája: Penamon. Nem nehéz tisztán látni Zakar-Baál burkolt üzenetét: ha hazatérsz, már ha egyáltalán ép bőrrel megúszod a dolgot, akkor megmondhatod az uradnak, hogy én lakájoknak használok az egyiptomiakat.

Ven-Ámon persze védekezett, ahogy tudott. Nem így van!

Ez egyáltalán nem eszement kaland! A királynak tudnia kell, hogy Ámon hatalmas, a tenger Ámoné, és Ámon volt az ura Zakar-Baál atyjainak, „és te... te is Ámon szolgája vagy”. És ő, Ven-Ámon most éppen a Nagy Ámon ügyében jár el, és Zakar-Baál arra kényszerítette Ámont - és az Utak Ámonját, vagyis a szobrot, melyet magával hozott -, hogy huszonkilenc napot töltsön a kikötőben. Pedig ha Zakar-Baál gondoskodna egy hírvivőről, Ven-Ámon elküldhetné a javaért, melyek az üzletkötéshez szükségesek.

Nocsak, töprengett el Zakar-Baál. Ez így kissé más-ként hangzik. Végére is az üzlet az üzlet. Máris előkerült egy hírvivő, Ven-Ámon elküldhette üzenetét, és hamarosan meg is érkezett az utánpótlás, méghozzá elég bőkezű kiszerezésben: aranyat, ezüstöt, tíz vég vásznat, ötszáz papirusztekercset, ötszáz marhabőrt, ötszáz kötelet, húsz zsák lencsét, öt kosár halat hozott az egyiptomi hajó. Az üzlet megkötetett. Zakar-Baál kirendelt háromszáz embert a fakivágásra, a fát kiszáríttatta és a tengerpartra vitette.

- Most pedig - mondta Zakar-Baál a következő audiencián -, legjobb lesz, ha távozol, hacsak nem óhajtasz egyes egyiptomi hírvivők sorsára jutni, akik tizenhét évet töltöttek itt, majd szépen meghaltak. - És hogy nyomatékot adjon szavainak, Penamonhoz, egyiptomi lakájához fordult:

- Vidd, és mutasd meg neki a sírjukat!

- Nem, nem - mondta Ven-Ámon -, semmi szükség rá. Már itt se vagyok. De ha nem veszed rossz néven - tette hozzá (képzeld el, amint kifelé hátrál az óceánra

néző tereméből, s ahogy mondani szokás: tizenkilencre lapot húz) –, mi lenne, ha vésetnél egy sztélét, és felállíttatnád? Ez a sztélé emlékeztetne mindenkit arra a nagyszerű eseményre, hogy Ámon-Ré elküldte hírvivőjét, Ven-Ámont, a nagy Zakar-Baál pedig fát vágattatott Nagy Ámon pompás és fenséges bárkájához. A nagy Zakar-Baál hajóra rakatta a kivágott fát, és gondoskodott róla, hogy elérje Egyiptom partjait, ez a jó-cselekedete pedig elég okot ad rá, hogy újabb ötven életévet kérhessen, és aztán majd ha újabb hírvivő érkezik, az megpillantja a sztélét, és tudni fogja, milyen nagy ember is vagy te igazából.

Némi csönd állt be, hajói sejtjük. Hm! Nem is olyan rossz fickó ez a Ven-Ámon, ha belegondolunk, tűnődött Zakar-Baál. Megegyeztek, és azt kell mondanunk, hogy szinte már barátságban váltak el egymástól. Ven-Ámonnak nem maradt más dolga, mint hogy lemenjen a kikötőbe, és ellenőrizze a faanyag berakodását...

...ám ebben a pillanatban tizenegy filiszteus hajó tűnik fel a horizonton. Ven-Ámon tudja, miért jöttek – hogy letartóztassák, és elkobozzák a „kompenzációját”. Ez volt az utolsó csepp a pohárban. „Leroskadtam, és sírtam”, jegyezte fel naplójában. De nem maradt együttérzés nélkül. A király írnoke ebben az állapotában talált rá, és nyomban kifaggatta, mi a baj. Ven-Ámon, aki évek óta távol élt hazájától, honvágytól gyötörtén, könnyáztatta szemmel felnézett az égre, s a dél felé vonuló madárrajok röptét követte.

– Nézd csak őket – mondta az írnoknak. – Miként húznak a hideg sarkvidék felé! De én vajon mikor távozhatok innét?

Az írnoke beszámolt a jelenetről Zakar-Baálnak, és Zakar-Baál szíve megesett a szerencsétlenül. Visszaküldte az írnokát két kancsó borral, egy kossal meg egy üzenettel: „Egyél és igyál! Ne hagyd, hogy a szívedet bánat gyötörje!”

De egy dolog a száanalom, és más dolog a politika. Zakar-Baál senkit nem akart magára haragítani. A legjobb, ha mindkét felet mielőbb Búbloszon kívül tudja, mielőtt még valami komoly baj történik. Közölte a filiszteusokkal, ő nem tartóztathat le egy királyi és papi hírvivőt. Másfelől viszont Ven-Ámon kiszabadításáért sem fog harcolni, ha éppenséggel úgy adódna... Hamisítatlan machiavellista megoldást

választott: parancsot adott embereinek, hogy Ven-Ámont és hajóját kísérik ki szépen a kikötőből, míg a filiszteusokkal közölte: Ő kell nektek? Fogjátok el! Ami a nyílt tengeren történik, azért én már mosom kezemet.

A parancsnak megfelelően a búbloszi legénység Ven-Ámont biztonsággal kihajóztatta, az már más kérdés, hogy éppen ellenkező széllel, azaz egy újabb slamasztika felé. Cipruson kötöttek ki, ahol a helyiek elfogták őket. Ven-Ámon azonban meglépett, és a királyi palotába menekült, ahol a sziget uralkodójánál, Heteb hercegnőnél keresett menedéket. Megint előadta – tolmács útján – az Ámon hírvivője mesét, és világosan rámutatott: Hetebnek mind az egyiptomiakkal, mind a búblosziakkal meggyűlhet a baja, ha nem gondoskodik róla, illetve a búbloszi legénységről. Heteb megértette a dolgot.

– Töltsd itt az éjszakát, jó hírvivő – mondta, és...

...és ennél a szívfájdító pontnál a papirusz sajnos megszakad, és kínzó kételyek között hagy minket a tekintetben, hogy miként töltötte Ven-Ámon az éjszakáját, majd pedig a továbbiakban hogyan sikerült hazavergődnie, hogy végre megpihenhessen, és megírhasssa értékes beszámolóját.

Ennek az életteli történetnek van egy kulcseleme, amely elvezet minket a föníciai íráshoz, illetve az írásos bizonyítékok hiányának magyarázatához. A kulcselem a papirusz, melynek elnevezése az egyiptomi papirusz jó hírű értékesítőinek nevében, tehát magában a Búblosz névben köszön vissza. Olyannyira, hogy a görög „könyv” szó is innen ered, mi több, az ókori világ első nagy könyvének is ezt a nevet adták. A búblosziak természetesen saját maguk is használták a szót. Visszakanyarodva még egy pillanatig Ven-Ámon búbloszi napjaihoz: amíg Zakar-Baál a makacs egyiptomival bajlódott, előkerestette a korábbi faüzletek nyilvántartását, hogy ellenőrizze a hivatkozott feltételeket. Vagyis a korábbi királyi feljegyzéseket, melyeket papirusztekercseken őriztek. A papirusz nem nehéz anyag, könnyű szállítani, könnyű írni rá, tehát ideális eszköz utazó üzletemberek számára. Másfelől azonban mulandó, hacsak nem csontszáraz helyen tartják, így történhetett meg, hogy a föníciai életre vonatkozó föníciai feljegyzések – köztük azok is, amelyeket a Ven-Ámon által rendelt mintegy ötszáz tekercsnyi papiruszra írtak – sajnos egytől egyig a férgek vagy a tűz martalékává váltak.

Mégis bizonyosak lehetünk a papiruszon rögzített írás létezése felől, melyet Zakar-Baál lobogtatott Ven-Ámon nyugtalan tekintete előtt, és afelől sincsenek kétségeink, hogy ez a papirusz ugyanaz az írás lehetett, mely aztán felkerült a Ven-Ámon által javasolt sztélére, már amennyiben Zakar-Baál tényleg komolyan vette a javaslatot. Arról az írásról van szó, mely hangsúlyozta Búblosz eltökéltségét arra nézve, hogy nem óhajt többé hajbókolni egyetlen nagyhatalom előtt sem, a kisebbeket pedig óva intette attól, hogy Búbloszt afféle lebecsülendő városnak tekintsék. Tudnunk kell, hogy a föníciaiaknak nem kellettek az égetett agyagtáblák, mint ahogy a mezopotámiai ékírást meg a pár száz kilométerre északra levő ugaritok írásmódját is elutasították. A papirusz par excellence egyiptomi íráseszköz volt, de a föníciaiak nem akartak semmit se kezdeni az egyiptomi írással. Alighanem a saját hieroglif verziójukat kívánták folytatni; más kérdés, hogy ezzel is meggyűlt a bajuk. Hiszen aki ismerte mind az egyiptomi, mind a sémi írást, az minden bizonnyal megdöbben a torzításokon. Nekik egy olyan írásra volt szükségük, amely működésben tartja a kézművesipart, továbbá a bankok, az import és az export mechanizmusát, és alkalmas a szerződések, a polgári törvények és a bírósági ügyek garmadájának nyilvántartására.

Kr. e. 1300 környékére már egy jóval egyszerűbb elképzelés kezdett kibontakozni: a „jelet hanghoz” rendszer, melyet az ugaritok használtak északon, valamint azok az „ázsiaiak” éltek vele, akik Egyiptom földjeiről Kánaánba vándoroltak. Minden írástudó ember, aki a Kr. e. 1200. évi birodalmi összeomlás előtt ugaritokkal kereskedett, tudhatta, hogy az ugarit írnokok lecsaptak az ábécé ötletére, és hamar át is vették azt. A déli városokban az ugarit módszer nem működhetett, mivel ott agyagtáblákat és ékírást nem használtak. A megoldást a kánaánita rendszer átvétele jelentette, amely mellékesen nagyjából megőrizte ugyanazt a betűrendet. Mem sok idő kellett ezek után, hogy a búbloszi pszeudohieroglifák eltűnjenek a megfejtetlen írások lomtárában, és máig is arra várjanak, hogy egy kétnyelvű forrás alapján felfedezzék őket.

Az írásokat, nem kétséges, papiruszon rögzítették, melyek hamar elporladtak. A legkorábbi ismert föníciai szövegek nyílhegyekre, edényekre, cseréptöredékekre rajzolt betűk formájában maradtak fenn, keletkezésük dátuma ismeretlen. Néhány szót azonban rávéstek Zakar-Baál utódjának, a Kr. e. 1000 körül élt Ahiramnak hatalmas kőszarkofágjára. A felirathoz jól láthatóan olyan betűformákat másoltak át, amelye-

ket a papiruszírás már kellően megalapozott. A feliratot Ahiram fia, Ittobaál vésette be, „midőn [apja] az öröklét házába költözött”. Ittobaál hozzátett egy átkot is, megfenyegetve minden uralkodót, aki a sírboltot felnyitni merészné: „Legyen uralkodásának jogara szétszaggatva, forgassák fel királyságának trónját, és meneküljön el a

Szláv ábécé

Óegyházi szláv			
Cirill	Glagolita	Modern orosz	Átírat
а	ⲁ	А	a
б	ⲃ	Б	b
в	Ⲅ	В	v
г	ⲅ	Г	g
д	Ⲇ	Д	d
е	ⲇ	Е (Ѣ)	ē
ж	Ⲉ	Ж	zh
ѕ	ⲉ		ž
з	Ⲇ	З	z
и	ⲇ	И	i
і/ї	Ⲉ/ⲉ	Й	ī
ѣ	Ⲇ		ě
к	ⲇ	К	k
л	Ⲉ	Л	l
м	ⲉ	М	m
н	Ⲇ	Н	n
о	ⲇ	О	o
п	Ⲉ	П	p
р	ⲉ	Р	r
с	Ⲇ	С	s
т	ⲇ	Т	t
оу/ѹ	Ⲉ	У	u/ū
ф	ⲉ	Ф	f
х	Ⲇ	Х	kh
ѡ/Ѡ	ⲇ		ō
ц	Ⲉ	Ц	ts
ч	ⲉ	Ч	ch
ш	Ⲇ	Ш	sh
щ	ⲇ		shch
ѣ	Ⲉ/ⲉ	ѣ	(Kemény hang)
ѣ/ѣи	Ⲉ/ⲉ/ⲉи	ѣ	y
ѣ	ⲉ	ѣ	(Lágy hang)
ѣ		ѣ	ē
ю	Ⲇ	Ю	iu
ѡ		ѡ	ia
ѣ		ѣ	ie
ѣ	ⲉ		ē
ѣ	Ⲇ		ie
ѣ	ⲇ		ō
ѣ	Ⲉ		ī
ѣ	ⲉ		ks
ѣ	Ⲇ		ps
ѣ	ⲇ		f
ѣ	Ⲉ		v

békesség Búbloszból!” A figyelmeztetés minden bizonnyal a kőfaragóra is hatással volt, mivel a sírknában látható egy felirat az esetleges sírrablóknak címezve: „Vigyázz! Tudd, hogy odalent vesztedbe rohansz!”

Bárhogy történt is, a huszonzét betűből álló, jobbról balra írt föníciai ábécé működőképesnek bizonyult. Számos kultúra, mely nem tartozott olyan birodalom fennhatósága alá, ahol ékírással vagy hieroglifával írtak, előnyét látta az új írásrendszernek. A föníciai nyelv presztízsnnyelvvé vált, akárcsak a föníciai írás. Kr. e. 900-ra fél tucat szomszédos nép használta már ugyanezt a rendszert, saját nyelvére alkalmazva. Az arámi és a héber teljes egészében átvette ezt az írásrendszert, annak ellenére, hogy olyan külön mássalhangzóik voltak, melyek a föníciaiban nem léteztek. A föníciai gyarmatosítók révén Nyugat felé is terjedt a nyelv, elérte Nyugat-Afrikát, ahol Karthágó írásrendszerévé vált, és túlélte a város pusztulását is Kr. e. 146-ban. A földközi-tengeri térség minden szegletében találunk föníciai feliratokat, messze lenn, a Nílus alsó folyásánál is, időben mintegy egy évezredet lefedve. Szabadfolyásos formái egyértelműen kézirásos módból származnak. A rendszer végül csak a Kr. u. harmadik században halt ki.

Korai kiindulási pont volt ez abban az erőteljes expanziós folyamatban, melynek egyes ügyes görög kereskedők

látták hasznát. A romlás időszaka után bekövetkezett újjáéledés feltárta a föníciai rendszer előnyeit, és így bekövetkezhett az ábécé újabb nagy ugrása előre.

HETEDIK FEJEZET

Az önző ábécé

Kutatásomnak ennél a pontjánál elkezdtem azon tűnődni, mi is történt valójában. Valami elszabadult, és terjedni kezdett. Az egész olyannak tűnt számomra, mint valami járvány, már amennyiben el tudunk képzelni jótékony hatású fertőzést. Mintha az emberiség egyetlen élő organizmus lenne, és beoltották volna valami lassan ható agyi serkentővel, mely fokozza a teljesítményét. Jóval eredményesebb munka kezdődött, jöllehet ehhez el kellett érni egy bizonyos hatékonysági szintet, máshogy fogalmazva: az agysejtek bizonyos számbeli növekedését. Valahogy úgy zajlott ez, ahogy az új elektronikus termékek – fax, mobiltelefon, személyi számítógép – előidéztek a robbanásszerű változást: először egy hatalmas befektetés kellett hozzá, meglehetősen drága, státuszszimbólumnak számító eszközök, lassú terjedés, növekvő elfogadottság, majd egy hirtelen árszuhanás, és zsupsz! Mindannyian meg vagyunk fertőzve!

Mondhatom, nem kis erőfeszítembe került, amíg erre rájöttem. Három különböző analógiával próbálkoztam – járvány, drog, informatikai termék –, hogy megértsem az új találmányt és terjedését.

Amire feltétlenül szükségem volt: egy Hagy Egyesített Kultúraelmélet, mely magyarázatul szolgál kreativitásra, emberi kölcsönhatásra és haladásra, és általában tisztázza számomra e fogalmak jelentéstartalmát. Ezen töprengve játszodozni kezdtem egy másik ötlettel, mely ugyancsak kezdett bontakozni.

Ha a tisztelt olvasót csak a történet érdekli, és bosszantja az elméletek gyártása, akkor javaslom, ugorja át ezt a fejezetet. Ám, ha mégis velem tart, akkor most vizsgáljuk meg az ábécét közelebbről, mégpedig magának az ábécének az oldaláról!

Amióta Darwin az evolúciót egy évszázaddal ezelőtt a biológiai fejlődéstörténet csúcsára helyezte, történészek előszeretettel végeznek összehasonlítást a biológiai evolúció és a kulturális evolúció között. (Valójában maga Darwin is megtette ezt, azon tűnődve, vajon a nyelvek felbukkanása és eltűnése tekinthető-e a természetes szelekció egyfajta változatának.) A kétféle evolúció felületesen hasonlít egymásra, amennyiben mindkettő a komplexitás egyre magasabb szintjére törekszik.

A „hardver” tekintetében természetesen nincs hasonlóság – a szülők nem fizikailag közvetítenek mentális információt a gyerekeiknek. A kicsik csak tanítás útján sajátítják el a szülők által kifejlesztett kulturális komplexitást, tudatosan vagy ösztönösen, amit aztán vagy továbbadnak gyermekeiknek, vagy nem. A biológiai evolúciót – a maga előre nem látható konzekvenciáival – részint *véletlen* újraegyesülések és mutációk vezérlik, míg a kulturális evolúcióban a rekombinációk és mutációk *célzatosak*, hasonlóképp kiszámíthatatlan következményekkel. Célzatosak, amennyiben hiszünk a társadalom rejtett erőitől elvonatkoztatott saját szabadságunkban és a saját tudat-

alattinkban, ám ez már egy másik könyvet tölthetne meg. Valamennyien a saját elődeink vállán állunk, és nem pusztán megismételjük a fejlődésüket.

Egy másik különbség a biológiai és kulturális evolúció között: a biológia szülőről utódra öröklődően halad előre az időben, szorosan kötött okozati láncolatban, mely időfüggő. A kultúra minden irányban hat – előre, természetesen, szülőről gyermekekre; de oldalirányba, sőt hátrafelé is, amennyiben a szülők „örökölnék” bizonyos kulturális információkat gyermekeiktől (akik „okosabbak” nagymamájuknál, ha, mondjuk, egy laptop vásárlásáról van szó). Ez a folyamat nem feltétlenül időfüggő. Egy kézirat vagy egy adott információ, egy műtárgy számos alkalommal forradalmasított egy kultúrát, pusztán a felbukkanása tényével; manapság a hírek azonnal megfertőzik a világot.

Mégis, a biológia és a kulturális evolúció közötti összehasonlítás megtévesztő. Az emberek közötti mentális információáramlásnak van egy folyama, melynek komplexitása nemzedékről nemzedékre növekszik. Ha összehasonlítást keresünk: kell lennie valamiféle információs egységnek, ami a gén mentális megfelelője, ahogy Richard Dawkins pedzegeti pajkosan az 1976-ban megjelent *Az önző gén* című bestsellerében. Az egységet a szerző *mém*-nek nevezte el, a görög eredetű *mimézis* (utánzás) szót adaptálva olyan módon, hogy a szó hangzása hasonlítson a *gén*-re.

Váratott már magára ez az ötlet: a világ ki volt éhezve az evolúciós analógiákra. Akadémikusok csaptak le a kifejezésre, és be is dobták a rivaldafénybe. Amikor Dawkins vagy húsz évvel később az interneten utánanézett művének, több, mint ötezer hivatkozást talált. Számos könyv kutatta a „memetika” fogalmát, sőt, azóta már saját webújságja is van az elméletnek. 1997-ben a szoftverem még megkérdőjelezte a „mém” érvényességét; most 260 millió hivatkozást találok a Google-on. Az *Oxford English Dictionary* legújabb kiadása már hivatalosan is szentesíteni fogja a mémet, ezzel a meghatározással: „A kultúra egy eleme, melyet egyes felfogások szerint nem genetikai eszközökkel adnak tovább, főleg utánzással.”

Az *utánzás* a kulcsszó. Az utánzás speciálisan emberi tevékenység, mivel csak az ember utánoz új dolgokat. (Állatok általában nem, habár ez a kérdés etológiai körökben meglehetősen vitatott.) De többről is szó van itt. A pusztá utánzás a gyakorlatiaságra és a technikára fókuszálhat, s így a tartalom kárára mehet. Ha egy sor ember lerajzolja a Szent Pál-székesegyházat, s mindegyikük az előző rajzról dolgozik, az utolsó ábrázolás már nemigen fog hasonlítani a katedrálisra. De ha rögtön az elején van egy általános útmutatás, hogy „templomot” vagy „épületet” kell lemásolni, úgy a gondolat túlélheti az átadási folyamatot. Vegyünk egy másik példát, a teniszoktatást. Csak kevesen lennének képesek megtanulni ezt a sportot, ha csupán az ütésekre tanítanák őket. A *teniszmém* helyes elsajátításához a tanítványnak végig kell járnia az utasítások hierarchiáját: lengesd az ütőt így és így; üsd meg a labdát; üsd meg a labdát úgy, hogy átmenjen a háló fölött; üsd át a labdát a háló fölött, jó *keményen*; itt elérkezünk a belső játszamához: *pörgetve*, és lehetőleg ne oda, ahol az ellenfeled áll; és legfőképpen győzzél, amit csak úgy tudsz elérni, ha nem másolod az ellenfeled stratégiáját. Susan Blackmore pszichológus szavaival *A mémgépezet* című könyvéből: a termék lemásolása nem a leghatékonyabb módja a „memetikussá” válásnak. Egy jó minőségű *mém* csak általános instrukciók mentén másolható.

A mémek elmélete azon a gondolaton alapszik, hogy minden rendszer fejlődik, feltéve hogy három tényező jelen van: átöröklés, változás és kiválasztás. A gondola-

tok meghódítják az elmét, mely így a környezetükké válik. Az elme megjegyezhető gondolatokat másol, és ezek szerint cselekszik. A viselkedés nem más, mint a gondolatok túlélése, továbbadása (nem vérségi kapcsolatokon át, hanem pusztán információáramlással, osztályteremben, beszélgetések vagy a média révén). Olykor hibák történnek. Ha a gondolatot továbbfejlesztik, messzebbre és gyorsabban terjed, bővülő kultúrák táplálják, majd amikor ezek a kultúrák elérik határaikat, a gondolat velük együtt elhal, vagy átugrik egy új vendéglátó gazdához.

Mém verseng mémmel, azokkal, amelyek jóval sikeresebben biztosítják saját terjedésüket (mint ahogy az ábécé terjedése felülmúlta a kínai írásrendszer terjedését Kína határain kívül). A gén-gén rivalizálással szemben a mémalapú

versengés nem szexuális természetű. A mérnek egy hipertérben termelődnek újra – a fülek között, könyvekben, beszélgetésben, az interneten.

És mindez úgy, hogy ember nincs, aki pontosan megmondaná, voltaképpen mi is az a mém! Első hallásra mintha bármit mögé lehetne képzelni, hiszen olyan tág a definíciója, hogy szinte már jelentés nélküli. De emlékezzünk a változóképességre és a kiválasztódásra, mint előfeltételre. Egy mémnek tartalmaznia kell olyan mennyiségű információt, amely alkalmas arra, hogy valamilyen módon viselkedést módosítson. A gyerekek által használt játékos szavak nem jöhetnek számításba. Egy könyvtár túl nagy ehhez. De egy új szó, mely hasznosnak bizonyul, mint történetesen a „mém”, már rendben van; akár csak egy könyv; vagy Beethoven Ötödik szimfóniájának első négy hangjegye, melyet a BBC szignálja különösen emlékezetessé tett a háború idején; vagy maga a teljes szimfónia. A kerék, a nyílak és nyílvevesszők ugyancsak nyilvánvaló jelöltséget élvezhetnek a „mémségre”, de idesorolhatjuk a nagy eszméket, mint a monoteizmus vagy a kereszténység, melyek kötegnyi mémet egyesítenek egyetlenegy „mémplex”-be.

De ha még mindig bosszantóan homályosnak találjuk mindezt, gondoljunk arra, hogy a forradalmi eszmék a tudományban nem szükségszerűen kezdődnek egy mechanizmus ismeretével, vagy akár csak egy koherens elmélettel.

Newtonnak fogalma sem volt arról, miként működik a gravitáció; mindössze annyit tett, hogy leírta a hatásait. Alfred Wegener nem tudta, hogyan vándoroltak a kontinensek, amikor 1912-ben megfogalmazta elméletét; újabb fél évszázad kellett

Koreai ábécé

Hangul	Yale-átírás	Hangul	Yale-átírás
ㄱ	k	오	o
ㄲ	kk	요	yo
ㄴ	n	와	wa
ㄷ	t	왜	way
ㄸ	tt	외	oy
ㄹ	l	우	wu
ㅁ	m	위	we
ㅂ	p	웨	wey
ㅃ	pp	위	wi
ㅅ	s	유	yu
ㅆ	ss	으	u
ㅇ	-ng	의	uy
ㅏ	a	이	i
ㅑ	ay	스	c
ㅓ	ya	ㅆ	cc
ㅕ	yay	ㅈ	ch
ㅗ	e	ㅋ	kh
ㅛ	ey	ㅌ	th
ㅜ	ye	ㅍ	ph
ㅠ	yey	ㅎ	h

hozzá, hogy kiderüljön a mechanizmus, mely magyarázatot ad megfigyelésére. Az evolúció gondolata jóval megelőzte Darwin elméletét, és csak hetven évvel később született meg a genetika „kemény” tudománya, mely még mindig tele van titokkal. A teljes emberi génállomány feltérképezése csak a kezdő lépés a sokkal összetettebb folyamatokhoz, amelyekben a gének kölcsönhatásba kerülnek egymással. Egy DNS-szekvenciától, mely létrehoz egy proteint, amitől valakinek kék lesz a szeme, igen hosszú út vezet addig a kék szempárig, melyet nem tudsz kivenni a fejedből, amióta megpillantottad egy zsúfolt teremben a kedd esti házibulin. Ha a darwinizmusnak megvan a maga fejlődési útja, akkor a mém gondolata jelenleg a predarwini gyermekkorát éli. Az, hogy a fogalmat nem tudjuk pontosan rögzíteni, egyáltalán nem meglepő.

Mellesleg a mémhez fűződnek bizonyos kevésbé észlelt hallgatólagos következtetések is, már amennyiben a mérnek ugyanolyan önzők, amilyenek a Dawkins-féle gének. Eszerint a gének olyan módon építik fel a testeket, hogy másolni tudják magukat, és átöröklődnek az utódokra. (Nem mintha a géneket foglalkoztatná egyik vagy másik módszer: működésükben nincs semmi szándékosság, ugyanúgy működnek, ahogy a gázballon „akar” vagy „próbál” felemelkedni.) Az emberek jelentik a humán gének eszköztárát saját túlélésük, reprodukciójuk biztosításához. Hol van akkor a mi egyéniségünk? Daniell Dennett szavaival a *Consciousness Explained* című könyvéből:

„Maga az emberi elme egy készítmény, mely akkor keletkezik, amikor a mérnek újrastrukturálnak egy emberi agyat, abból a célból, hogy jobb környezetet hozzanak létre a mémeknek.”

Ez az elmélet azt sugallja, hogy létezésünk mélyén semmi egyebek nem vagyunk, mint egy halom hit és viselkedési minta, melyet önző mérnek erőltetnek ránk. Hol van akkor itt a „szabad akarat”? Vagy a „szabad akarat” is csupán egy újabb mém, mely arra csábít, hogy továbbörökítsük?

Mindez persze lehet, hogy pusztán elmélet, genetikai analógiára alapozott hamis hivatkozással. Sok bíráló az egész gondolatot sületlenségnek, félrevezető metaforának bélyegezte, mely úgy akarja megérteni a kulturális változást, hogy annak a valóságban semmi alapja nincs. Az is lehet, hogy a mém a flogisztton sorsára jut, azon „elemére”, amellyel a tizennyolcadik században az égés folyamatát próbálták magyarázni, és amely aztán elpárolgott a változó időben.

Bizonyos újszerűségek mégis meggyőzően úgy láttatják, hogy itt egyfajta mentális génekről van szó. Úgy tűnik nekem, hogy az ábécé elsőrendű jelölt a „mémségre”, ahogyan a korai ábécé rövid története is mutatja.

Létfontosságú változás történik az egyiptomi hieroglifát formáló mémkészlet részeként. Új környezet jelentkezik: egy ellenséges érzületű, független kultúra, mely készen áll a hódításra. Technikailag az írásba foglalás feladata megoldható lenne ékírással, hieroglifával vagy éppen kínai írásmóddal is. Csakhogy egy meghonosodott írásrendszer meghonosodott kultúrát feltételez, és éppen ez az, amire egy „ábécémémnek” nincs szüksége. Ez a mém egy kis peremtársadalmat keres magának, egy cikány jellegű, emlősszerű kultúrát, mely alattomosan settenkedik a dinoszauruszóriások között, és ösztönösen várja az alkalmas pillanatot. Az ázsiaiak egyik csoportjában a mém alkalmas vendéglátó gazdára lel. Kultúrákra veti magát. Biztosítja, hogy ver-

sengő klánok összeforrasztásával fellendülést hozzon, és szimbiózisban él együtt a második memkészlettel – ezt nevezzük manapság monoteizmusnak –, alátámasztva egy hitrendszert, mely fölerősíti a növekvő identitásérzést és a magabiztosságot. Vendéglátó gazdája révén az ábécének hamarosan új földrajzi bázisa keletkezik, ahol biztonságosan reprodukálhatja önmagát. Időközben érzékeli más, lehetséges vendéglátó gazdák jelenlétét, és vírusszerűen terjed, elkülönül a szimbiotikus társaktól, elősködik egy olyan társadalmon, mely erős irodalmi készségeket fejleszt ki – a görögökről van szó, akikről a következő fejezetben szólok. (Később, amikor a „monoteista mém” felismeri, hogy a jövője behatárolt, mégpedig ugyanazon társadalom által, mely segített a létrejöttében, átszökell Krisztus irányába, Szent Pál és Mohamed felé, hogy más vendéglátó gazdákat hódítson meg, s mindezt egy folyamatos expanzió keretében, amely aztán újabb kétezzer év elteltével éri el a maga határait.)

Mindezt behelyezhetjük egy jóval általánosabb összefüggésrendszerbe, amely az ábécét még génszerűbbé teszi. Olyan eszméről van szó, mely elmenekült eredeti környezetéből, meghódított egy újat, elég pontosan sokszorosította magát, módosult, hogy jobban funkcionáljon, majd sokféle alfajával együtt berobbant az emberi társadalmakba, mígnem beleütközött a más társadalmak és más írásrendszerek által előidézett versengés korlátaiba.

Az ábécé sajátos rokonságot mutat a memmel, ami azt sugallja nekem, hogy itt mégiscsak memekről beszélhetünk. Mind a memelmélet, mind az ábécé voltaképpen „hipermémek”. (Az az érzésem, hogy e pillanatban feltaláltam egy új szakzsargont, de lefogadom, nem én vagyok az első.) Amikor ezek rátelepednek a személyek közötti információáramlás folyamatára (értsd: más memekre), valami kézzelfoghatóvá redukálják az egész folyamatot. És a mi kétségbeesett törekvéseinkben, hogy értelmet találjunk az életnek, az univerzumnak és mindennek, a kézzelfoghatóság érzete bizony nagyon sokat számít. Gyanítom, hogy a memteória egy napon hasznos eszközzé válhat a kulturális haladás értelmének megtalálásában, és hogy az ábécé jó bizonyíték lesz erre a hasznosságra: talán még katalizátorként is szolgálhat, és így segíteni fogja, hogy a memelmélet felvételt nyerjen a „kemény” tudományok sorába.

Hajdanán a görög regék csak az énekmondók fejében és ajkán léteztek, és alighanem elhaltak, dalnokaikkal együtt. De amikor az ábécé gondolata megfogant, akkor az Odüsszeiát lejegyezték, aztán Rieu lefordította, és a végén Mr. Marshall felolvasta nekem, hogy most erről beszélhessek, íme, egy apró következménye a nagy változásnak, mely a következő fejezet témája lesz. Arról fogok szólni, hogyan is történt, amikor az ábécé, egy igen éles csavarással, felgyorsította a kulturális evolúció spirálját.

NYOLCADIK FEJEZET

A nagy ugrás előre

A mükénéi időkben élénk kereskedelem folyt azon az 1300 kilométeres sávon, mely a görög szárazföldet és a kánaánita partokat elválasztotta, s ez a sáv, megannyi kereskedelmi útvonalával, egyiptomiakat, krétaiakat, hettitákat, asszírokat kapcsolt össze. A Kr. e. tizenharmadik és tizedik század között azonban, amikor már az Égei-tengertől Egyiptomig a tengeri népek veszélyeztették a partokat, ennek a kereskedelemnek befellegzett. De a Kr. e. 900-as évek végén a soha teljesen el nem halt kapcsolatok újjáéledtek. A kánaániták, akik ekkor föníciaiaként születtek újjá, ismét nyugat felé hajóztak, kelet felé tartó görög tengeri kereskedőkkel találkoztak; és akadtak közülük, akik az útvonal mindkét végén állomáshelyeket, majd saját otthonokat létesítettek.

És éppen ez a cserekereskedelem volt az, ami a görögöknek az ábécét adta, jóllehet ők a találmányt teljesen magukénak vallották. Egy történet, mely keveri az ábécét az ékírással, arról regél, hogy a betűk csupán visszatértek otthonukba, ugyanis Hermész, az istenek gyors lábú hírvivője volt az, aki elsőként ék alakban leírta a beszédhangokat. És hogy ezt a formációt mindmáig látjuk, amikor a darvak ősszel ék alakban délre szállnak. Ám ez csak mese. Mindenki tudta, hogy valójában Zeusz volt az, aki elkezdte az egészet, amikor beleszeretett Európába.

A legenda szerint Európé („széles arc”) a föníciai partoknál sétálgatott, Türosz közelében. Egy aranykosarat vitt magával, melyen egy tengerben fürdőző üsző képmása látható. Ez a kép múlt és jövő egyszerre, mivel az üsző Európé ük-anyját jelképezi, a hajdani ló hercegnőt, akit tehénne változva egy bögöly űzött a tengereken át – hogy a mediterrán térség egy része és ennek lakói, a jónok róla kaphassák nevüket –, míg végül Egyiptomba érkezve Zeusz visszaváltoztatta őt ifjú lánnyá, és magáévá tette. Ió gyermekei később Kánaánba költöztek, és ezért sétálgatott Európé a türoszi parton, s vitte a kosarat, mely arra emlékeztet minket (és neki is figyelmeztető jelként szolgálhatott volna), hogy a jövője egy bikához köti, éppen olyanhoz, mint amelyik épp gyengéden közeledett hozzá. Honnan is tudhatta volna, hogy a bika maga Zeusz, aki saját leszármazottjába szeretett bele? Az udvarló kicsiny, drágaköszörű szarvacskákkal kedveskedett neki. Virágokkal halmazta el. Felkínálta a hátát. Európé felmászott rá. A bika végigbandukolt a parton, majd hirtelen elragadta, hogy gyermekeket nemzzen vele. És persze azért is, hogy gondoskodjék a jövő számára az Ázsiával versengő kontinens nevééről. Európé apja, Agénór felháborodik a történeteken, és elküldi Európé fivéreit, hogy keressék meg a csábítót. Egyikük, Phoenix (általában „Bíbornak” fordítják, jóllehet „pálmafát” is jelenthet) Észak-Afrikába hajózik, megalapítja Karthágót, és nevet ad a punoknak, majd visszatér országába, melyet róla neveznek el Föníciának. A másik fivér, Kadmosz a görög szigetek felé veszi útját. Egy tehén el-

vezeti őt Boiótiába, ahol oltárt emel Athénének, és megalapítja Thébát (mely nem tévesztendő össze a másik, Nílus menti Thébával). Sok egyéb dolog is történik persze: leöl egy kígyót, sárkányfogakat vet el, polgárháborúba keveredik –, de ez már más lapra tartozik. Később Kadmosz feleségül veszi Harmóniát, Aphrodité istennő lányát, a fényes esküvőn az összes isten megjelenik. Az ifjú pár később kígyóvá változik, szelídekké, olyanokká, amilyenek a görög erdőkben találhatók.

Hérodotosz, aki Athénban élt a Kr. e. ötödik században, mindezt már fejben tartotta, amikor az ábécé eredetét megírta. Csakhogy ő igyekezett elválasztani a történelmet a mítosztól. Szerinte az ábécét az Euboea (újgörögül: Évia, a középkorban: Negroponte) szigetén élő föníciaiak hozták magukkal. Ez volt Kréta után a második legnagyobb sziget a Földközi-tenger keleti térségében. Euboeát egy keskeny csatorna választotta el a szárazföldtől, lakói részben jónok voltak, híres tengeri utazók, akik a tizedik századra szétszóródtak a szárazföldön, és ugyancsak közeli kapcsolatba kerültek a legnagyobb föníciai várossal, Türosszal. Ahogy a kereskedelem fejlődött, a föníciaiak székhelyet alapítottak egy euboeai kisvárosban, a mai Lefkandi helyén. Hérodotosz szerint Kadmosz innen vezette expedícióját nyugat felé, átkelt a boiótiai szoroson, és megalapította Théba városát. „Ezek a föníciaiak, akik Kadmoszal jöttek” – írta Hérodotosz – „hozták magukkal... sok egyéb tanulni való mellett az írásrendszerüket, amely, úgy gondolom, korábban ismeretlen volt a görögök számára.”

A történet széles körben elfogadott, hiszen kétségtelenül tartalmaz igazságelemeket, s erre nyomós érv, hogy euboeai leleteket találtak Türosz közelében, Lefkandinál pedig föníciai leletekre bukkantak. Később a görög betűket kadmoszinak vagy khalkiszinak is nevezték, Euboea fővárosa, Khalkisz után. Hogy mindez mikor történt, az újabb viták tárgyát képezi. Az ábécé bevezetése Hellaszban Kr. e. 1050 és 750 közé tehető. Csak a legutóbbi időkben vált lehetővé, hogy az időzítés és az átvételi mechanizmus valamiféle magyarázatot kapjon.

Okkal feltételezhetjük, hogy Kadmosz sohasem létezett. Ám a mítosz gyakran ad útmutatást az idő és az eltorzított népi emlékezet mögé rejtőző valósághoz. Ebben az esetben az egyik ilyen realitás, hogy a Kr. e. második évezredben a műkenéi görögök megszállták Krétát, ahol a minószi uralkodók idején a bikát bálványozták. Később, mint krétai görögök megtámadták Türoszt, és elrabolták asszonyaikat. Ha mítosz és történelem valaha is összetalálkozik, akkor itt talán az „elcsábul” szó a helyénvalóbb, mivel Európét nem teljesen akarata ellenére vitte magával egy isten. Arról nem beszélve, hogy mind a nyelv, mind a régészet azt sugallja: a görög-föníciai kapcsolat kölcsönös haszonnal járt. A válasz abban a tényben keresendő, hogy a thébaiakat gyakran nevezték „kadmeánusoknak”. A *kadm*- nem görög szótó, hanem sémi. Az ugaritban a *qdm* „keletet” jelenthet, és a *Qdmn* személynév a „Keleti” megfelelője. A Bibliában a *ben qedem* – „kelet fiai” – nomád törzseket jelölt a mai Jordánia és Irak területén. A görög nevekből úgy hangzik, mintha a föníciaiak – kadmeusok – települést hoztak volna létre Boiótiában, és ez a tény elegendő volt ahhoz, hogy egy teljesen mitikus felmenőt kreáljanak. Harmónia neve, azt a jelentést hordozva, hogy valami összekapcsolódik, a téglától kezdve a zenei hangjegyekig, könnyen lehet, hogy a héber „citadella” szó megfelelőjéből, az *armon*-ból ered. Lehetséges, hogy Kadmosz házassága, amikor elvette Harmóniát, voltaképpen egy mitikus metafora arra, hogy a föníciaiak „elvették” a thébai citadellát, amikor megérkeztek az új írásrendszerükkel?

Valami azonban tagadhatatlanul hiányzik innen. Ez az imént vázolt kapcsolat a görögök és a föníciaiak között valahogy mintha túl szépen cizellált lenne. Tudnunk kell, hogy az 1300 kilométeres, két hétig tartó tengeri utat nem lehetett egyvégtében megtenni. Voltak más szigetek is útközben, köztük a legnagyobb, Ciprus mindössze 130 kilométernyire feküdt Búblosztól, és nem sokkal messzebb Türosztól. Ciprus szigete az, melyre ma egyes kutatók reménykedve tekintenek, amikor azt a pontot és azt a pillanatot keresik, ahol és amikor a görögök átvették a föníciai ábécét.

Így aztán elképzelhető, hogy egy szép napon felbukkan egy újabb történet, mely egy bizonyos királyról regél, aki Cipruson élt, egy nagy palotában, Kr. e. 800 körül. A király görög, elődei két vagy három évszázaddal korábban a görög szárazföldről érkeztek Ciprusra, amikor idegenek elűzték őket hajdani hazájukból. Hellász, a testvér-kultúrájával, Krétával együtt a barbárságnak és a tudatlanságnak esett áldozatul. Cipruson azonban a régi nagy napok emlékei tovább éltek. A király (*wanax*, ahogy magát nevezte, megtartva az ősi címet) kedveli a dalokat, az ünnepségeket és a görögökről szóló – általunk műkénéiként ismert – történeteket. A legendák már akkor több száz évesek voltak, Achillesről, a ravasz Odüsszeuszról, Trója ostromáról regéltek; azokról az időkről, amikor az istenek még az emberek között éltek.

Itt azonban nem valamiféle túlzottan gyötrelmes száműzetésre kell gondolnunk. A ciprusi királyok nosztalgiázása igazából egy kényelmes élet felületes máza, melyhez a keleti mediterrán térség egészében zajló kereskedelem adott megélhetési forrásokat. Ciprus, igen közel lévén a mai Szíriához és Libanonhoz, jó helyen feküdt ahhoz, hogy összekösse a mai Szíriát, Törökországot és Görögországot. A *wanax* és görögül beszélő alattvalói erősen együttműködtek az idegenekkel, az újonnan érkezett föníciaiakkal, akik részint saját szárazföldi otthonaikra támaszkodtak, részint a kereskedői birodalomra, mely Egyiptomot, Itáliát, az égei-tengeri szigeteket, sőt még az észak-afrikai partokat is összekapcsolta. Kiépítve két fő bázisukat a keleti parton, Enkomit és Kitiont, a föníciaiak rendkívül sikeresnek bizonyultak, nem utolsósorban éppen azért, mert sajátos írásrendszerüknek köszönhetően jó nyilvántartásokat vezettek.

Tény, hogy a ciprióta görögök őriztek olyan feljegyzéseket, melyek helyi írással készültek, vagyis azzal az írásrendszerrel, amit nem sokkal a szigetre érkezésük után vettek át. Ezt jobbnak találták a saját, lineáris B-ként ismert rendszerüknél, vagyis a nyolcvanöt jelet és tucatnyi ideogrammat tartalmazó komplexumnál, melyet több évszázaddal a műkénéi kultúra összeomlása előtt használtak. Az ötvenöt szótagjelből álló ciprióta rendszer – ezt egy korábbi írásrendszerből vették át, mely mindmáig ellenáll a megfejtési kísérleteknek – alkalmazhatóbbnak bizonyult, mint a lineáris B, jóllehet még így is bizonyos kihívást jelentett egy tudományos tradícióval nem rendelkező kultúrának. Kevés föníciai vesződött azzal, hogy megtanulja. Mi a csudának? Kereskedők fel tudták jegyezni a leltáraikat egy darab cserépre, papirusztekercsre, viaszolt fatáblákra vagy bőrre, s ezeket magukkal vihették, vagy „könyvelőknél”, kincstárnokoknál tárolhatták. A görögöknek tudvalevően volt intelligenciájuk, kereskedelmi érzékük és gazdag termékkínálatuk – gondoljunk csak arra, hogy Ciprus a vörösréz lerakódásairól kapta nevét, s ez több mint ezer éven át létfontosságú része volt a térség gazdaságának –, ám a föníciaiakkal szemben mégiscsak hátrányban voltak.

De találunk egy másik okot is, ami miatt a ciprióták a föníciai írás felé fordultak. A gazdag emberek mindkét kultúrában szívesen hagytak maguk után különféle emlé-

keztetőket határköveken, épületeken és sírokon. Egy kőbe vésett név egy kellően hízélgő versikével alkalmasnak látszott arra, hogy halhatatlanná tegye a dicső tetteket. A föníciaiak könnyedén használták mássalhangzói írásrendszerüket, amely az olvasóra bízta a magánhangzók „kitöltését”. A görögök nyilván keresték a módot, hogy a föníciai betűket kölcsönvehessék és alkalmazhassák, olyan módon, hogy mindenki, még a föníciaiak is lássák, hogy egy adott épület, sír vagy szobor kihez tartozik.

A király, egy ügyes és ambiciózus fiatalember, megbízta legképzettebb tudósait, hogy adaptálják a föníciai írást úgy, hogy az görögül is használható legyen. Kutatók egyetértének abban, hogy az adaptáció – ahogy a Kadmosz-mítosz sugallja – egyetlen ember műve volt, azaz egyfajta ókori Szed-zsong-történet lehetett. A téma egyik szakértőjének, Barry Powellnek a szavaival: „Kétségen felül áll a következtetés, hogy az ábécét egyetlen ember alkotta, egyazon időszakban.” Talán felállítottak valami tudós bizottságot. El lehet képzelni a fontoskodást, a hosszú és izgatott tanácskozásokat a kétnyelvű tanácsadókkal, akik rámutatnak, hogy mind a föníciaiban, mind a görögben találhatók olyan hangok, amelyek a másik nyelvben nem léteznek. Nyilvánvaló tehát, érveltek, hogy a föníciai betűk pusztán átvétele nem fog működni, hiszen egyes föníciai betűk használhatatlanok lesznek, míg egyes görög hangok betűk nélkül maradnak. Miért kellene kidobni egy tökéletesen jó írásrendszert egy idegen találmány kedvéért?

Semmi gond, hangzott az ellenérv, ahol lehetséges, használjuk ugyanazokat a jeleket, és a megmaradókat adjuk a tipikusan görög hangokhoz. A verses ajánlások megkívánták az ilyenfajta adaptációt, mivel a görögben a magánhangzók sokkal fontosabbak, mint a föníciaiak sémi nyelvében. Ahhoz, hogy egy görög verset olvasni lehessen, pontosan tudni kell, milyen magánhangzót, hol és milyen hosszan kitartva kell használni. A föníciai betűk számos lehetőséget kínáltak. Vegyünk csak egyetlen példát: az első betű a föníciai ábécében a glottális (hangszalag) zárhang, az *alep*. A görögöknek nem volt meg ez a hangjuk. Voltak viszont magánhangzóik, amiket a föníciaiak egyáltalán nem jelenítettek meg. A magánhangzókat persze nehéz rögzíteni, és nehéz hosszabb ideig lekötve tartani, csakhogy, érvelhettek a mi jóval pedánsabb görögjeink, egyetlen nyelv sem létezhet nélkülük, még a nem írott nyelvek sem. Itt volt tehát az esély, hogy javítsanak a föníciai eredetin. Például, itt van az egyik görög magánhangzó, az „a”. Miért ne lehetne a kettőt egyszerűen összelapátolni, mármint a föníciai *alep* jelet és a görög a hangot? Így történt tehát, hogy a ciprióta görögök megtartották a föníciai rendszer első betűjét, a föníciai névvel együtt, ami zagyaságnak tűnt ugyan görögül, de hát egy név az csak név, és az egyik olyan, mint a másik. Mindenesetre az *alep* még Föníciában is réges-rég elveszítette minden nyilvánvaló kapcsolatát akrofonikus eredetével. Képzeljük el, amint valaki felteszi a kérdést a mi átalakítónknak: „Miért hívják ezt *alep*-nek?” Mire a türelmetlen válasz: „Nem tudom. Miért hívják a hajót hajónak? Ez a neve, és kész!” A második betű a *b*, a maga bayit emlékeztetőjével, változatlanul maradhatott, mivel a görögök, hozzánk hasonlóan, osztoztak a *b* hangon a föníciaival. Tizenöt betű a továbbiakban feledésbe ment, a nevek fennmaradtak, de a görög *-a* végű toldalékkal kiegészítve, így lett az *alep*-ből *alfa*, a *beyit*-ből *béta*.

Más, „felesleges” föníciai mássalhangzók – *he*, *yod* és *ayin* – átalakultak görög *e*, *i* és *o* betűkké, míg a föníciai *wau* kettéhasadt, hogy egy mássalhangzót és egy ötödik magánhangzót, az *u*-t képezzen. Más újdonságok is akadtak, mint például az új *f*

hang, a *phi*. Az átalakító nem lehetett túl biztos a betűk orientációját illetően, mivel számosat megforgatott vagy megfordított. És a négy főníciai rokon hang és betű összeszedéséhez – durván a *z*, *s*, *ts* és *sh* megfelelőihez – az átalakító szabadon cserélgett hangot, nevet, betűt, formát és betűrendet. Összefoglaljuk, mi történhetett volna, ha az átalakító a leglogikusabb megoldásokat választja, összevetve azzal, ami valójában történt:

Főníciai	Lehetett volna	A valóságban ez lett
Zai/z	San/s	Zeta/dz vagy sd vagy zd
Semek/s	Sigma/s	Xei/sh, később ks
Sade/ts	Zeta/dz	San/s
Sin/sh	Xei/sh	Sigma/s

Hogy ezek a változások miért így történtek, az már jóval bonyolultabb kutatást követel, melyet aligha tudnának nyomon követni azok, akik az arcado-ciprióta labioveláris palatalizációban (ajak-hátsó szájpaddlásos mássalhangzóképzés) kevésbé járatosak. Néhány részlet mégis érdekelhet minket. Miért lett például a főníciaiak által ismert, a görögöknél azonban nem létező *sh* (*s*) hangból *ks*? A *ks* kombinációt tökéletesen lehetne így betűzni: *k* + *s*. Miért kell két külön betű? Az egyik lehetséges válasz, hogy a cipriótáknak a szótagábécéjük részeként eredetileg lehetett egy *ks*-ük. Hasonló magyarázata lehet a *ps* és *zd* szimbólumok átvételének (egyes filológusok szerint a Zeuszt inkább „Zday-us”-nak kell ejteni, hogy a magamfajta laikusok még jobban megzavarodjanak). Ezek a bizonyítéktöredékek hozzájárulnak annak megokolásához, hogy a kezdeti átalakítót, akit Barry Powell „génusznak és jótevőnek” nevezett, valóban Ciprus szigetére képzeljük el.

Miután elkészült az adaptáció, a bizottság jelentette a végeredményt az ivanaxnak. Íme: főníciai betűk, főníciai elnevezések a betűknek, és görög hangok, némi módosításokkal. Az első teljes ábécé, magánhangzókkal és mindennel együtt. Vagyis lényegében készen állt a nyugati világ ábécéje!

Talán. De a kísérletünk, hogy a mesét történelembe fordítsuk, telis-tele van tudományos ellentmondással, megtévezve azzal a kétségbevonhatatlan ténnyel, hogy a görögök elkezdtek főníciai betűkkel írni. És ez igencsak meglepő és messzire mutató következményekkel járt. Jó lenne pontosan tudni, mikor és hol történt mindez.

Először is az időzítés! A hagyományos kronológia a bronzkorból a vaskorba való átmenet dátumától függött, amely, széles körben elfogadott nézet szerint, Kr. e. 1200 körül történt, és különféle párhuzamosságokat mutat a közel-keleti kultúrák között. Maradt itt azonban egy különös rés, amiről gyakorlatilag semmit se lehetett tudni. A főníciaiaknak már Kr. e. 1100 körül megvolt a maguk ábécéje, míg a görög verzió első bizonyítéka csak Kr. e. 800 körül jelenik meg. Mitől a háromszáz éves késés? Hagyományosan és általánosan elfogadott volt a magyarázat, hogy a görögök beléptek a barbárság és az írástudatlanság posztmükénéi sötét korába, és emiatt. Az utóbbi időben azonban ez a sötét kor-elmélet, úgy, ahogy van, alapos felülvizsgálatra szorult.

A kérdéskört Ciprusra fókuszálhatjuk. Az építészetből és a cserepekből ítélve nagyon úgy fest, hogy Ciprus történelme Kr. e. 1000 körül, nem kevesebb, mint két évszázadra, egy sötét verembe hullott. Még az olyan nagy kikötők is, mint Enkomi és Kition, szüneteltették működésüket, s csak a főníciaiak érkezésekor, Kr. e. 850 körül

térek magukhoz. Mégis, a korszak sírjai, melyek a Kr. e. 1000 körüli évekre datálhatók, folyamatos virágzást jeleznek. Íme, az erre utaló adalékok! Türosz királya állítólag ez idő tájt vert le egy lázadást Kitionban. Egy föníciai edényt találtak Kitionban, mely nagyjából ebből az időből származik (nyilvánvalóan valami vallási ceremóniához használták, az edény töredékei egy lényegtelen epizódra utalnak: „bökd meg a kutyát, hogy roskadjon össze Astarte előtt”). A ciprióta szótagábécé újra felbukkan a feltételezett sötét kor után. És még valami: a tizenegyedik-tizedik századi Palesztinában ciprióta cserepeket találnak. Akkor hát mitől volt ez úgynevezett sötét kor?

Inkább úgy fest, mintha ez az ellentmondások kora lett volna. Egy hontalan nép, mely elég gazdag ahhoz, hogy pompával temetkezzék; egy üres város, tele lázadó föníciaiakkal; írástudatlan lakosság, mely mégis emlékszik rá, hogyan kell olvasni; nincstelen emberek, aki agyagedényeket gyártanak exportra – lássuk be, mindennek így nincs sok értelme.

A probléma még élesebb megvilágításba került, amikor 1979-ben fölfedeztek egy szobrot Szíriában, Tell (vagy Tall) Halaf romjainak közelében, amely az ősi időkben arameus város volt, s a Bibliában Gázánként szerepel. A szobron kétnyelvű felirat látható, asszír ékírással és arameus ábécével. Az ékírásból világosan látszik, hogy a Kr. e. 850 körüli évekre datálható. Ám az arameus betűk gyanúsán hasonlítanak a protokánaánitákra, amelyek, ha emlékszünk még, háromszáz évvel korábbi eredetűek, ugyanis szépen beleillenek az egyiptomi kronológiába.

Ebből a kronológiából azonban hiányzik a szigorú precizitás. A témával foglalkozó történészek elfogadják, hogy az írásmaradványok a Kr. e. 1800 körüli évekből származnak, plusz-mínusz százéves „ráhagyással”. Sőt, egyes kutatók, még szélsőségesebben, akár háromszáz éves ráhagyást is elképzelhetőnek tartanak. Ez persze különösebben senkit nem zavart (és egyes kutatókat ma sem zavar), ugyanis a palesztin kronológia, sokáig úgy tűnt, szilárd alapokon nyugszik. Legújabbban azonban kiderült, hogy semmi biztos nincs a Kr. e. 800 előtt keletkezett leletek dátumozása körül, és vonatkozik ez az egész régióra. Ahhoz, hogy megpróbáljunk egyfajta kiegyensúlyozott megítélésre jutni, kénytelenek vagyunk bizonyos zsonglőrmutatványokat elvégezni vagy féltucatnyi különböző, egymással kölcsönhatásban álló kultúrával. Talán a végén ez a háromszáz éves rés szépen eltűnik, és a Földközi-tenger keleti térségének történelme a Kr. e. 800 körüli évekre koncentrálódik, az úgynevezett sötét kor pedig két-három generációra sűrűsödik, ami elég rövid időtartam ahhoz, hogy írásrendszerekkel és technikákkal át lehessen hidalni.

Ennek áttekintéséhez tisztáznunk kell három nagy rejtélyt az első alfabetikus művekkel, azaz Homérosz mesterműveivel, az *Iliásszal* és az *Odüsszeiával* kapcsolatban. Az első rejtély Homérosz kiléte, a második, hogy mikor élt a szerző, a harmadik pedig, hogy eposzait mikor foglalták írásba. A művek grandiózus volta nyilvánvalóan azt sugallja, hogy függetlenül az írásba foglalás időpontjától, a posztmükénéi társadalomnak egészen bizonyosan el kellett érnie egy bizonyos fejlettségi fokot, hogy mindezt lejegyezhesék. Ez látszólag szembemegy azzal a közkeletű vélekedéssel, hogy az írni-olvasni tudás az egyetlen szilárd alapja a kulturális komplexitásnak. Hogyan is beszélhetnénk gazdag kultúráról, ha a szellemi sötétségben élő szegény tökfilkók még írni-olvasni se tudnak? Egy „antikultúrából” hogyan is sarjadhatna ki egy teljesen kiforrott kultúra? Ez a kérdés megalapozta azt a tudományos vitát, mely 1795 óta tart, amikor is a német filológus, Friedrich Wolf azt az állítást fogalmazta

meg, hogy Homérosz írástudatlan volt. Az 1930-as években még nagyobb érdeklődéssel vizsgálódtak Homérosz körül: mikor adoptálták a görögök az ábécét, mikor élt Homérosz, mikor jegyezték le műveit. A vita ma is tart.

A régészeti tényanyag azt sugallja, hogy az ábécé bevezetése Kr. e. 800 és 750 közé tehető, tehát ekkor foglalhatták írásba Homérosz két eposzát, ugyanakkor a görög kultúra mélysége arra is utal, hogy az ábécé sokkal korábban is érkezhett, hiszen éppen ez adna egyfajta magyarázatot a homéroszi világ gazdagságára. De hol voltak az alfabetikus próza kezdeti megnyilvánulásai, amelyeknek meg kellett előzniük Homéroszt? Zseniális művek nem sarjadnak ki előzmények nélkül. Vagy talán a görögök visszatértek jóval ősből írásrendszerükhöz, elődeik, a mükénéiek lineáris B-jéhez? Ha így volt, akkor hol vannak a bizonyítékok? Az egyik feltevés úgy szólt, hogy a görögök mindent papiruszra írtak, és ezért veszett nyoma ennek a műnek is, akár csak az egész föníciai irodalomnak. De mégiscsak különös, hogy semmilyen bizonyíték ne maradjon fel ebből a periódusból, amikor korábbi időszakokból vannak leleteink. Röviden: létezett-e egyáltalán a sötét kor?

A paradoxonok közül néhányat feloldhatunk, ha a műveltség természete körüli hagyományos magatartásokat szemügyre vesszük. Egy adott kultúra mélységének a definiálása, az írni-olvasni tudás tükrében, négy feltételezést foglal magában:

- *az alfabetikus műveltségnek a társadalom legfelsőbb szintjétől lefelé haladva kell terjednie;*
- *az ábécét az életbe léptetésének pillanatától kezdve magasabb rendű szellemi teljesítménynek kell elismerni, s egyúttal az intelligencia és a kultúra alapjának kell tekinteni;*
- *az írásbeliséggel nem rendelkező kultúrák szükségszerűen primitívek és alsóbbrendűek;*
- *a költészet kifinomultabb, mint a próza, s ennek folytán szükségszerű, hogy későbbi időkben lépjen színre.*

A gond „csupán” az, hogy az írásbeliségen alapuló kultúrák természetrajza azt sugallja: mindezen feltevések hamisak, és mindegyik állítást éppen az ellenkezőjére kell kicserélnünk.

Először is, meglehetősen sekélyes megközelítés lenne a részünkről, ha az írásbeliség előtti görög társadalmat „alsóbbrendűként” definiálnánk. Ne felejtsük el, hogy az ötödik századra virágkorát elérő görög társadalom számos fontos alapelemét ötszáz évvel korábban rakták le. Kr. e. 1000-ben a görögök már vasat kovácsoltak, fatemplomokat építettek, melyek stílusa előrevetítette a későbbi kőtemplomokét. És ami különösen fontos: elszakadtak a törzsiségtől és a hatalmas hűbéruraktól (mint Agamemnon az *Iliászban*), hogy létrehozzák a független városállamot, a poliszt, mely ezer évre horgonyt vetett a görög társadalomnak. A poliszok, melyek a hegyláncoktól elkülönült apró síkságokat uralták, kicsi egységek voltak, nem nagyobbak, mint a mai értelemben vett kisvárosok. A polisz valószínűleg abból a szükségletből szerveződött, hogy a maga megerősített élettereivel és piacaival (az akropolisz „fellegvárát” jelent) szembeszegüljön a barbárokkal, mint ahogy később a kelták és a középkori angolok is ezt az utat választották. Hamarosan kiderült, hogy ez a településnagyság optimális az önrendelkezéshez egy olyan vidéken, ahol földek, gyümölcsösök és folyók terülnek szét minden oldalon (ellentétben Egyiptommal, ahol a Nílusra volt felfűzve minden, vagy Mezopotámiával, ahol kétfolyós civilizáció alakult ki). A szükségből a

görögök erényt kovácsoltak: *ami kicsi, az szép*. A negyedik században élő Arisztotelész mondta, hogy egy polisz népességének olyan kis létszámúnak kell lennie, hogy elég legyen egyetlen hírnök a fontos közlendők célba juttatásához. Az ideális felső határ az ötezer fő, s az összlétszám nőssel, gyerekekkel és rabszolgákkal együtt legfeljebb huszonötezerre egészülhetett ki. Arisztotelész korára persze túllépték ezt a határt, hiszen Athénban és környékén legalább negyvenezret számlált a férfilakosság, sőt, az összlétszám talán a kétszázezret is elérte. Nos, ha ez görög szemmel túl nagyknak tűnt, akkor nem csoda, hogy a Perzsa Birodalom Hellászból nézve valóban barbárnak látszott...

A prealfabetikus Hellász tehát a kultúra és a kereskedelem révén egyesült, kis csoportokból álló, írástudatlan társadalom volt, s mint ilyet, csakis azokkal a személyes kontaktusokkal lehetett összetartani, melyeket a közgyűlések által jóváhagyott hivatalos kinyilatkoztatások hitelesítettek. Az általános magatartást ilyen módon lehetett kodifikálni, átörököteni és módosítani. Egyszerűbb, kisebb csoportok kétségkívül létezhetnek formális összejövetel nélkül is – a hatszáz tagú törzs, a kelet-ecuadori waorani, amelyről korábban szóltam, alig féltucatnyi nomád közösségben él együtt, és nincs szüksége főnökökre, közgyűlésekre vagy hivatalos kinyilatkoztatásokra. De ahogy egy társadalom komplexebbé válik, úgy növekszik az igény az emlékezet, az identitás és a viselkedési szabályok rögzítésének hivatalos formáira.

És hogyan teremthető meg mindez kellő hatékonysággal? Nem a köznapi beszéd révén, mely természeténél fogva a pillanatnak szól, és nem ragad meg az emlékezetben. Az üzenetnek érzelmfelidézőnek kell lennie, erőteljesnek, amihez nyomatékot csak magvas kinyilatkoztatás, vers, hatásos elbeszélés, megzenésített szöveg vagy mindezek kombinációja adhat. Az ilyen technikák leszúrik a jelentéstartalmat, és meglepő szófordulatokkal, stilisztikai trükkökkel hangsúlyozzák a mondandót, miközben ritmusmintákban és egymásnak visszhangzó hangokban rögzítik a szavakat. Az üzenet, az előadó és a közönség összekapcsolásának kétségkívül ez a leghatásosabb módja.

Legkönnyebben a költészet ragad meg bennünk. Gyerekkoromban, egy kenti falucskában a fegyverek szerves részét képezték az életnek, sporteszközként és szükségletből egyaránt. Amikor apám belém mennydörögte intelmeit a fegyvertartás veszéyleiről, valami ilyesmit mondhatott: „Most pedig jól jegyezd meg: a fegyveredet soha, senkire ne fogd rá, még akkor se, ha nincs megtöltve!” Ha így mondta volna, elfelejtem. Csakhogy rögzült bennem egy kis versike, amit apám így idézett:

*Fegyveredet sohase
Szegezzed rá bárkire,
Akár töltve, akár nem;
Ez egy fontos intelem!*

Ezek a sorok felbecsülhetetlenül nagy szolgálatot tettek nekem, amikor tizenegy éves fejjel egy gyerekzsúrról elosonva belopóztam Stephen nagybácsikám irodájába. Az egyik sarokban véletlenül megláttam egy távcsővel felszerelt vadászpuskát, amivel nagybátyám nyulakra vadászott. Ilyen 22-es kaliberű mordály soha nem volt még a kezemben, legfeljebb légpisztoly. Kézbe vettem a fegyvert, visszaültem egy karosszékbe, és nyomban beleszerettem a simára dolgozott fa és a sötét fém súlyos remekművébe. Kiengedtem egy fogantyút, felhúztam, éreztem, ahogy az olajozott závár

viSSZacsúszik, majd a kallantyút visszanyomtam. Valami kattant, és a závár előreugrott. Lövésre kész, gondoltam, már persze, ha meg lenne töltve. Ebben a pillanatban ráébredtem, hogy fogalmam sincs, hogyan kell a závárt kioldani anélkül, hogy a ravaszt ne húznám meg, de hát felhúзва mégse hagyhatom itt a fegyvert. Stephen bácsikám rögtön rájönne, hogy valaki babrált vele. Egyetlen megoldás maradt, hogy a závárt kiengedjem: meg kell húznom a ravaszt. Stephen bácsikám gyakran használta a fegyverét. Az nem lehet, hogy töltve van, hiszen nincs az a felnőtt, aki otthagyna egy töltött puskát. Vagyis, a felnőttek fogalmai szerint, semmi veszély nem áll fenn. S közben persze égtem a kíváncsiságtól, hogy megtapasztaljam, milyen az, amikor a závár előreugrik. A fegyver e pillanatban az ajtóra szegeződött. Vékony faajtó volt, most is látom magam előtt: lemezeit fatábla sötét kerettel. Mögötte öt éves gyerkőcök hancúroztak, nevetgéltek. „Fegyveredet sohase...” – a sorok ugyanúgy lényem szerves részét képezték, mint a barna haj és a kék szemek, így hát fogtam a fegyvert, a sarok felé fordítottam, és meghúztam a ravaszt. Töltve volt! Azt hiszem, gyerekként ekkor kerültem a legközelebb a halálhoz. Nem a töltény miatt, mely lyukat ütött a gipszvakolatba, a tégláról visszapattant, és eltűnt valahol. Hanem a rémülettől! Megkövülve meredtem a falba ütött lyukra és a szálló porra, s a szívem úgy ugrált, mint egy meglőtt nyúl. Valami lehetetlenség történt; egy univerzális törvény szenvedett sérelmet, és én, a gyerek, megölhettem volna egy másik gyereket, ha nincs a fejemben az a négysoros klapancia.

Az 1920-as évekig Homéroszt – mint a nyugati irodalom két legalapvetőbb szövegkölteményének szerzőjét – a legtöbben a szó szoros értelmében írónak tekintették, jóllehet akadtak, akik az ellenkezőjét állították róla. Aztán egy ifjú amerikai, bizonyos Milman Parry finomított a korábban Wolf által kialakított állásponton, és meggyőződéssel állította, hogy az *Iliász* és az *Odüsszeia* eredetileg egyáltalán nem tekinthető írott műnek, hiszen ez „orális irodalom”. (Ez persze már az elnevezésében is ellentmondás, így nem csoda, hogy vajmi kevés támogatást kapott Berkeley-ben.) Miután Parry talált egy kiadót Franciaországban, a Harvardtól is támogatást nyert, és elment Szerbiába és Bosznia-Hercegovina mulatóhelyeire, hogy tesztelje elméletét, az orális költészetnek azt a formáját, melyet a hősköltemények írástudatlan dalnokai zengtek ekkoriban a Balkán e részein. Parry felfedezte, hogy ezek a dalnokok nemzedékről nemzedékre örökölték tovább az énekeket, még hozzá bámulatos tehetséggel. Nemcsak azt látta, hogy hatalmas mennyiségű szöveget memorizálnak és adnak elő, hanem hogy minden egyes előadást improvizációvá alakítanak át, melynek során saját magukat egyhúrú hegedűn kísérik. Az előadás során a dalnok minden dalt hagyományos témákra és formulákra alapozott – ez a szöveg 25-50 százaléka –, amit aztán újraserkesztett, lerövidített vagy meghosszabbított, a közönség reaklásától függően. A dalokat mindegyik előadó ugyanabba a verses formába öntötte (ebben az esetben egy tíz szótagból álló sorba, a negyedik szótag után sormetszetet alkalmazva), szünet nélkül, és kerülve, hogy túlzottan rábízsa magát a formális kifejezésekre, melyek a közönséget untatták volna.

A kutatás kemény feladatnak bizonyult, a dalnokok ugyanis soha nem jártak továbbképző tanfolyamra, és soha nem analizálták saját tevékenységüket. Ahogy a legtöbb írástudatlan nép, ők se tanultak „szavakat”, mivel nem tudták, hogy amit kiejtenek, az szavakra és sorokra bomlik szét. Röviden: fogalmuk se volt róla, hogyan csi-

nálják, amit csinálnak. A dalok egyszerűen a nyelvhasználatuk részét képezték. Az előadott hőskölteménynek vagy az alapul szolgáló történetnek nem volt elfogadott vagy hiteles verziója. Az emlékezőtehetség bámulatos remekléseit adták elő, spontán könnyedséggel.

Az egyik történet egy Avdo Mededovic nevű mesterdalnokhoz fűződik, akit Parry heteken át interjúvolt. Felbukkant egy másik énekes is, bizonyos Mumin, aki több ezer soros dalt adott elő, melyet Avdo nem ismert. Amikor Parry a véleményét kérdezte, Avdo dicsérte riválisát, de hozzátette, hogy ő szinte biztosan jobban adná elő ugyanezt, noha csak egyszer hallotta a dalt. És igaza volt:

„A dal hosszabb lett, a díszítések és a belső gazdagság halmozódott, és az emberi árnyalatok... olyan mély érzéseket közvetítettek, melyek hiányoztak Mumin előadásából.”

Az idézet *A mesék dalnoka* című dolgozatból való, melyet Albert Lord, Parry egyik diákja írt, aki átvette tőle a munkát, miután Parry 1935-ben egy autóbalesetben meghalt.

Parry munkássága új tudományágat teremtett: a szóbeliség kutatását, s egyúttal új szemléletmódot hozott az írni-olvasni tudás hatásának vizsgálatában. Ettől kezdve antropológusok kezdték jegyzetelni az orális költészetet, ahol csak lehetett, miközben irodalomtörténészek régi szövegek analizálásába fogtak – Biblia, Gilgames-eposz, skandináv eposzok –, hogy orális jegyeket fedezzenek fel.

Igen ám, de ha Homérosz hőskölteményeit szavalva és énekelve adták elő, vajon mi volt a céljuk? Nyilván többek voltak, mint vacsora utáni könnyű szórakoztatás. Génusz művei voltak ezek, melyek arról kívántak mesélni hallgatóságuknak, hogy hol keressék gyökereiket, és hogy mitől váltak olyanná, amilyenek. És ehhez hatalmas információtömegre volt szükség, olyannyira, hogy Eric Havelock egyenesen „törzsi enciklopédiáknak” nevezte a hőskölteményeket.

Vegyük elsőként az *Iliászt*, mely egy perpatvarral kezdődik: „Haragot, istennő zengd... És melyik égilakó uszította viszályra a kettőt?”⁵ A görögök Trójánál kirabolnak egy várost, és Agamemnón, a király harci zsákmányként elragadja Apolló papjának a lányát. Elutasítja a pap kérését, aki a lány visszaadásáért könyörög. Erre a feldühödött Apolló dögvészt és istencsapást küld rájuk, ami egy jós szerint csak akkor szűnik meg, ha visszaadják a lányt. Agamemnón dül-fül. Mégiscsak a zsákmányáról van szó. Kárpótlást követel. A nagy harcos, Akhilleusz azonban sajnálattal közli, hogy nincs több zsákmány. „Egyberakott heverő kincsekről nincs tudomásunk. / Mert mit a várakból hordtunk ide, szét van az osztva, / újra begyűjteni mind a seregtől mégse való már.” Agamemnón belátja a dolgot, de fájdalomdíjként elragadja Akhilleusz saját zsákmányát, egy másik leányt. A dühödt veszekedésben csaknem öltre mennek. Akhilleusz visszavonul a harcból. A csetepaté zaja az istenekig hallik, akik megvitatják a perpatvar jogosságát, a két vezér közötti küzdelmet és a görögök, illetve a trójaiak érdemeit. Az egész arra megy ki, hogy Zeusz akarátát kifürkésszék.

A nyitójelenetet számos társadalmi kérdés szövi át: zsákmányfelosztás, a szentségtörés mibenléte; hogyan kell a hatalmat szimbolizálni és a tekintélyt fenntartani, hogyan hoznak döntést a parancsnokok, miként cselekedjenek az uralkodók. A társadalmi keretet vallásos keret fogja át. Az isteneknek megvannak a maguk tulajdonsá-

⁵Itt és a következőkben a szöveget Devecseri Gábor fordításában idézzük.

gai, funkciói, imádatuk helyszínei, rituáléi és áldozati szertartásai. Szent és profán azonban nem válik ketté. Zeusz érkezésekor az isteni csarnokban „... fölálltak az istenek ott mind / székükről apjukkal szemben: senki se merte / őt a helyén megvárni, de mind indultak elébe.” Zeusz patriarcha, uralkodó és főisten egy személyben. Aztán ahogy a történet halad, egyre több gyakorlati részlet kerül elő: hogyan kell a hajókat kormányozni, vallásgyakorlatot végezni, állatokra vadászni, örökséget továbbadni, feleséget választani, háztartást vezetni, halottat temetni, hősöket siratni.

Ez a törvénytár és gyakorlat csak úgy rögzülhet a fejekben, ha a nagyszabású eseményeket, a hősi cselekedeteket megfelelő narratívával adják elő: stílusosan, versmértékbe szedve, emlékezetes formulákkal, ismétlésekkel verbális összhangba hozva. A felsorolt elemek keltik azt a fajta örömrészt, amelyet a gyermekek tapasztalnak, amikor a nyelv még új és a szavak csak játékszernek tűnnek. Előadni egy dalt, elszavalni egy verset, mantrát ismételni – mindezt együtt a görögök a *musziké* névvel illették, ami többet jelent a „zenénél”. Olyan művészet ez, mely egészen speciális módon egyesít szavakat, ritmust és dalt. Kilenc *múza* gyakorolja, akiket az Emlékezet Lányaiként ismerünk. Az írásbeliség előtti Hellaszban a költészet rejtett célja az volt, hogy szórakoztatva tanítson: ha a szórakoztatás nem ment, a tanítás is kudarcot vallott.

Bizonyítékot – érvel Havelock – a későbbi vélemények szolgáltatnak. Arisztophanész a *Békákban* a régi mesterpoétákat a „hasznosság költőinek” nevezte:

*Miként dicső Homér egykoron
Szerezte magának isteni hírét
egyszerű szókkal ajánlva jó csatarendet
ádáz ütközetek harcos hőseinek.*

Homéroszt egyesek gyakorlatiasnak tekintették. Emiatt az iránta való tiszteletbe mély gyanakvás vegyült. Hérakleitosz maró gúnnyal ír róla: „Homérosz nem érdemel mást: hajítsd ki őt az ablakon!” Platón *Ión-jában* nevetségessé tesznek egy dalnokot, mert azt állítja, hogy mindent tud, mivel ismeri Homéroszt. Amikor Platón előállt egy nevelési reformjavaslattal, Homéroszt a „képzeltérek komponistájaként” szapulta. Vajon ha tanítványok nyüzsögtek volna körülötte, ahogy egy nagy tanárhoz illik – több lett volna ettől? Nem, ő nem volt mintaszerű oktatási modell. Zseni volt, természetesen, és éppen emiatt látták őt veszélyesnek. Tulajdonképpen be kellett tiltani ahhoz, hogy a modern korhoz illő rendelkezések jobban érvényre juthassanak.

Platón egy írni-olvasni tudó társadalom szemszögéből ítélte meg Homéroszt. Homérosz jelentősége azonban ugyanúgy érvényes az írásbeliség előtti korban, mint az írni-olvasni tudás korában. Eposzai masszív hidat vernek a két világ közé, és írott művekként is megőrzik egyedülállóságukat és orális eredetüket. A hagyomány dalnokként beszél róla, nem íróként. Az írásra Homérosz egyetlenegyszer hivatkozik csak; az *Iliász* hatodik énekében, amikor Bellerophontészt „elküldötte viszont vészes jellel Lükiaiba / táblájába beírt sok lélekölő üzenettel”, hogy Lukie fejedelmével, Proitoszal eltessen láb alól a hőst. A „táblájába beírt” kifejezés arra utal, hogy Homérosz és közönsége tudott már valamit az írásról, noha azt nem tudták, hogyan kell írni, mivel a betű drámai eszközként szerepel, akárcsak a sumer mondakörben és Dávid bibliai történetében. Hogy a dalnok hogyan vált szerzővé, azt nem tudjuk, mivel sen-

ki nem jegyezte fel magának a feljegyzés készítésének műveletét. Homérosz – Ilmilkutól eltérően – soha nem jelölte meg a saját munkáit. Lehetséges, hogy azért nem, mert, ahogyan a hagyomány állítja, Homérosz vak volt; de az is lehet, hogy a lejegyzés munkáját nem maga végezte. Mondhatunk-e ezek után bármit is arról, hogyan jelent meg e két hatalmas mű az alfabetikus írásrendszerben?

Csak úgy, ha indirekt és másodlagos bizonyítékokat keresünk, mégpedig az archeológia és a nyelvészeti analízisek segítségével.

Függetlenül attól, hogy Ciprusból, Euboeából vagy közvetlenül Föníciából jött-e, tény, hogy az ábécé a szárazföldre érkezett, és egy olyan társadalomhoz kapcsolódott, mely fejlődésének sorsdöntő szakaszához ért. Egy fiatal kultúrát képzeljünk el, mely eléggé elkülönült egységekből áll ahhoz, hogy jó értelemben vett versenyt hozzon létre a riválisok között, anélkül hogy anarchiává torzulna, biztosítja magát az idegen támadásoktól, gazdaságilag életképes, elég összetett és elég stabil ahhoz, hogy egyfajta identitást építsen több évszázadon át, és nincs nyilvánvaló elkötelezettsége semmilyen megalapozott írásrendszerhez. Kr. e. 800-ra ez a kultúra megérett az irodalmi forradalomra.

A görög írásbeliség legkorábbi bizonyítékát egy vázán találták a Dipylon-kapu közelében, Athénban, 1871-ben. Illegálisan ásták ki, amikor még a régészek nem sokban különböztek a sírrablóktól, így a vele együtt talált többi leletből a keltezésre nem lehetett következtetni. Stílusából ítélve a késői geometrikus korból, tehát legkorábban a Kr. e. 750 körüli évekből származhat. Sok látnivaló nincs rajta, mégis híres, méghozzá a ráírt szövegnek köszönhetően – a föníciai betűkkel írt mondat így hangzik: „Az összes táncos közt ki a legvígabban ropja, kapja...”. Egysoros vers ez (egy hexameter), és egy másik sor részlete, mely macskakaparásba megy át.

Mi a csudát jelent ez?

Képzeljük el egy táncverseny végét, a győztes visszaidézi a verseny kikiáltójának nyitó felhívását, és szeretne valami emlékeztetőt a családjának vagy a patrónusának arról, hogy voltaképpen mire is kapta a vázát. A közönség felé kiált:

– Van itt valaki, aki ismeri a föníciai írást?

Buzgón jelentkezik valaki: egy építő, egy kereskedő vagy egy idelátogató föníciai.

– Mit kellene írnom?

– Amit a kikiáltó mondott: „Az összes táncos közt ki a legvígabban ropja, kapja jutalmul e vázát”.

A jelentkező éles kővel betűket karcol a fekete festékrétegre.

– Na, nézd csak, a váza beszél!

Majd amikor a hős kikapja a kezéből, utána szól:

– Várj, nem fejeztem be!

De már késő; a győztes elrobogott a vázával, s mutogatja a nyereményét. Később aztán rájön, vagy valaki közli vele, hogy a mondat nincs befejezve. Nagy nehezen hozzárajzol egy betűt vagy kettőt, aztán föladja.

De lehet, hogy nem így volt. Lehet, hogy a váza évekig állt a táncverseny győztesének házában. Öregkorában eszébe jut a hajdani dicsőség, és elmeséli az unokáinak.

– Gyerkcökök, ha tudnátok... Ha ez a váza mesélni tudna, mi mindenről mesélhetne!

Egy kamasz fiú felfigyel. Inasként dolgozik egy fazekasnál, aki gyakran díszíti feliratokkal az edényeit.

- De nagypapa, hiszen a vázák tudnak beszélni!
- Hogy érted ezt, gyermek?
- Add ide nekem! Majd én szóra bírom! Mondd még egyszer, mit mondott a kikiáltó!

Így aztán, vagy ötven évvel az után, hogy a „föníciai írás” Hellász-szerte terjedni kezdett, egy kamaszkéz ráfirkantja az üzenetet a vázára, hogy megörökítse a halványuló emlékezetet.

Ennek a képzeletbeli srácnak tulajdonképpen igaza volt a beszélő cserépárukat illetően, utaztak ezek akkoriban mindenfelé. Egyet találtak például a ma Ischiaként ismert szigeten, ugyanabból az időből, Nápolytól nyolc kilométernyire a tengeren. Nem volt ez éppenséggel paradicsomi sziget, hiszen időnként a hatalmas óriás, Tájfún rázta meg a földet, ahogy megpróbált kitömi vulkán alatti börtönéből, ám a sziget ásványokban gazdag talaja alkalmas volt szőlőművelésre, és az északnyugati partszakasz, két természetes kikötőjével, mintegy öt-tízezer görögnek vált az otthonává. Ma pedig a sziget részét képezi a Lacco Ameno nevű *comune*-nak. A görögök Pithekousszainak hívták a helyet, senki nem tudja, miért. Talán a majmoknak (pithekosz) lehetett valami közük hozzá, vagy az agyagedényeknek (pithoi), vagy valami helyi elnevezést ferdítettek göröggé, ahogy az első világháborúban a brit katonák az Ypres-ből, rossz kiejtéssel, „Wipers” („szivacsok”) szót kreáltak. Sok sírt tártak fel itt 1950-től kezdődően, közöttük egy tízéves fiúcskáét, aki Kr. e. 725 körül halt meg. Volt a leletek között egy eléggé furcsa tárgy, mely sehogy sem illik egy kisfiú túlvilágra távozásához: egy kétfogantyús ivókupa, melyet valószínűleg Rodoszon készítettek. A karimáján sérült felirat fut körbe, mely szó szerinti fordításban ezt üzeni: „Nesztor jól meghúzott ivókupája vagyok én”, utalás ez talán a bölcs, öreg Nesztorra, a homokos fővenyű Pülosz királyára Homérosz eposzából, akinek akkora aranyserlege volt, hogy azt közönséges ember felemelni se bírta, „ám az aggastyán könnyen megemelte”. De az is lehet, hogy a büszke tulajdonos saját magát nevezte Nesztornak. A felirat egy hexameterrel folytatódik:

*Bárki is issza borát e kupából
Feltüzesíti a vágyát szép koronájú
Aphrodité
(Erdélyi András fordítása)*

Egy kép villan fel előttünk. Nesztor jó módú férfiú, szívesen költi a pénzét jó borra és serlegekre, melyek legendás névrokonára emlékeztetik. Társaságkedvelő ember, hajdani hellászi értelemben, vagyis rendszeres látogatója a szimpóziumoknak, melyeket nem a mai értelemben vett rideg intellektuális találkozók formájában kell elképzelni, hanem a görög felsőbb osztálybeli férfiak oldott hangulatú tivornyázásaként. A Kr. e. hatodik században alkotó Xenophanész elég pontosan leírta, hogyan is néztek ki az efféle összejövetelek. Kimosakodott, felcicomázott, illatosított résztvevők kortyolják italukat, és dalokat zengnek hősökről, nagy cselekedetéről, istenekről és szerelemről, mely ez esetben szépséges fiatal fiúk szerelmét jelenti. De ahogy Margaret Williamson a *Sappho's Immortal Daughters* (Szapphó halhatatlan lányai) című művében érvel, a görög homoszexualitás merőben különbözött a maitól. Egy meglett férfi dalban dicsekedhetett azzal, hogy elcsábított egy fiatal fiút, s ezzel saját státuszát kívánta igazolni, mint az arisztokrata társadalom aktív, meghatározó tagja, és mint

ifjabb férfitársainak mentora. A fiú, akiből hamarosan felnőtt férfi lesz, alkalmazkodik, mert a kapcsolat társadalmilag és politikailag egyaránt hasznára válhat. Egyiküknek se kell feltétlenül „melegnek” lennie, a szó mai értelmében.

Ez a Nesztorról alkotott kép, amint a meglett férfi kelyhet kínál egy csinos kamasz fiúnak, kissé furán fest a serleg végső nyughelyén. Nesztor jöhetett éppenséggel Rodoszból, a serlegével együtt; de vásárolhatta helyben is, és itt is rávésethette a szöveget – Pithekoussaiban kétségtelenül voltak szimpóziumok –, de vajon miért kellett ezt a víg üzenettel ellátott serleget egy gyerek mellé temetni? Ha valaki elmondhatná, minden bizonnyal szomorú történet kerekedne ki belőle.

Ez a két agyagedény, az Athénból és a Pithekoussaiból való, bizonyíték arra, hogy az ábécé megérkezett a szárazföldre és a görög kolóniákra, mégpedig valamikor a nyolcadik század vége táján. Mindkét lelet magas társadalmi ranggal társítja az ábécét. Csakhogy a föníciai betűs írásrendszer nem elsősorban és nem feltétlenül az előkelő származásúak műve. A Kr. e. nyolcadik-hatodik századi Hellaszban semmi sincs, ami az egyiptomi fáraók vagy az asszír uralkodók felirataira emlékeztetne. Éppen ellenkezőleg! úgy tűnik, az írás, ahelyett hogy fentről lefelé terjedne, inkább fordított irányban halad, vagyis nem tudósok, hanem inkább mesteremberek terjesztik. Egy orális társadalomban az „irodalmi” világ szereplőinek megfelelői (dalnokok, papok, vezetők) saját koruk konzervatívai lehettek, akik a személyes kapcsolatok mellett kötelezték el magukat a kormányzat magasabb üzleti ügyeiben és az elittársadalom szórakoztatásában. Az alacsonyabb státuszúaknál nem volt efféle korlátozás.

Athén központjában, az Akropolisztól egy kilométerre északnyugatra helyezkedett el az Agora. A szó eredetileg gyűlést jelentett, de aztán kibővült a jelentéstartalma: így nevezték a város társadalmi-politikai központját, illetve a piacteret is. Az athéni Agora, egészen addig, amíg a perzsa háborúk után, a Kr. e. ötödik században mértani stílusban újjá nem építették, egy nagy, nyitott tér volt, melyet oszlopsoros épületek zúrzavara vett körül. Itt zajlott minden nyilvános esemény. Papok, politikusok, jogászok forgolódtak itt kereskedőkkel, iparosokkal és szolgákkal. Közülük a kézművesek érdekelnek minket leginkább, ugyanis ők voltak azok, akik túl azon, hogy ismerték a föníciai betűket, buzgón használták is azokat, ahogy a cseréptöredékeken és a falakon megmaradt feliratok tanúskodnak róla. Epigráfusok mind a tíz ujjukat megnyalják ezek láttán. Természetes leletanyag ez, melyet átlagemberek hagytak maguk után, történelmi hírnévre fittyet hányva, csakis a pillanatra összpontosítva. Rögtönzött feljegyzéseik jól mutatják az ábécé formálódásának folyamatát, ahogy a „felhasználók” különböző formákat és stílusokat próbálgatnak. Másutt talált töredékes leletekből még arra is lehetőség adódik, hogy a különféle szerzők származási helyét azonosítsuk. A sorok balról jobbra, jobbról balra haladnak, olykor tükörírással – úgynevezett *busztrofedon*-nal, másként kifejezve: „ahogy az ökör szántja a mezőt” –, a sor végén ugyanis a betűk *tnázs rökö za ygoha tnim kanludrofgem*, jóllehet senki nem volt biztos benne, hogy közben a betűknek is meg kell *kuinludrof*, vagy akár fejtetőre kell állítanunk.

Az Agorán fazekasok, kőművesek és asztalosok köveket és cserépdarabokat használva kicsi ábécéfeladatokat karcolgattak maguknak emlékeztetőül, hogy gyakorolják a föníciai betűrendet. Odavésték a nevüket, ahogy turisták szokták: „Itt járt X. Y.” Tulajdöntárgyaikra is utalásokat tettek: „Én vagyok Tharriosz serlege”. Sértéseket is címezgettek egymásnak: „Ez a fickó züllött” vagy „Sikela egy kéjenc”. Egy csiszolat-

lan edényen valaki a sportversenyek győzteseinek adományozott amforák szövegeit parodizálta: „Titász, az olimpiai bajnok egy züllött fajankó”. Vajon ez valóban egy bajnokot támadó rágalmazás akart lenni, vagy egy fazekas feleségét érintő csípős megjegyzés, utalással némi hálósobai testgyakorlatokra? Üzeneteket is küldözgettek egymásnak: „Eumelisz, gyere, ahogy csak tudsz! Abreszimosz”. Vagy egy másik: „Fiú, vigyél új heverőket Phalantosznak!”. Listákat is írtak bevásárlásokhoz, sütés-főzéshez: „Dagasztás, 20 hosszú kenyér, 4 közepes méretű tányér...”

Egy rövid kis hétköznapi üzenetből kerek történet olvasható ki. Egy aknában találják, két vázával együtt, melyből az egyiket egy bizonyos Thamneosz jelölte a kézjeggyével. A helyzet a következő: ez a Thamneosz kölcsönkér egy fűrész a barátjától, aki eredetileg Megarából érkezett, 32 kilométernyire nyugatról. Mindketten iparosok, akik gyakran használnak föníciai betűket, hogy üzeneteket hagyjanak egymásnak. A megarai ember éppen Athén felől érkezik. Talán egyik öccse jött érte, hogy hazahívja, mert az édesanyjuk beteg. Útközben valószínűleg hirtelen eszébe jut a fűrész. Visszaadná, de a megarai éppen nincs otthon, hogy átvegye. Mi legyen? Emlékszik rá, hogy van egy biztonságos hely, ahol le lehet tenni a fűrész; egy kis vízelvezető csatorna a kerti kő alatt, csak értesíteni kellene valahogyan Thamneoszt. Körbenéz, meglát egy törött cserepet az út mellett, leveri a festékmázát, felkap egy követ, és vésni kezdi üzenetét. Majd szól az öccsének, hogy szaladjon vissza Thamneosz házához, és hagyja ott a cserepet, az majd meg fogja érteni. Thamneosz megtalálja az üzenetet, elolvassa barátja betűit, melyek kissé furcsán kacskaringóznak, afféle megarai stílusban: „Tedd a fűrész a kertkapu küszöbe alá.” Rendben. Úgy tesz, ahogy barátja kéri, majd eldobja az üzenetet, a két törött agyagedényével együtt, hogy aztán a kis csereprakást 2500 évvel később valaki megtalálja.

A folyamat részeként, mely az ábécé elterjedéséhez vezetett, valaki vagy valakik az orális meséket eposzokká formálták. Ezt a munkát tulajdonítják ma Homérosznak. Ez volt az átírásnak az a nagyszabású művelete, melynek révén az alfabetikus irodalom valósággal berobbant a nyugati világba. Hogy ez hogyan és mikor történt, azt nem tudjuk, és valószínűleg soha nem is fogjuk megtudni, hacsak egy archeológiai csoda folytán fel nem bukkannak korabeli írásvázlatok. Az ötödik században Hérodotosz azt állította, hogy Homérosz négy évszázaddal az ő ideje előtt élt – Kr. e. 825 körül. Tény, hogy Kr. e. 750 és 550 között az orális irodalom írott irodalomká alakult át. Eljött a pillanat, ezen időkereten belül, amikor Homérosz dalnokból szerzővé vált. Előtte Homérosz parttalanul áramlott, vagyis minden egyes újramesélésnél ki volt téve a szakadatlan változtatásnak. E pillanattól kezdve azonban rögzült, mintha szárnyalás közben hirtelen megfagyott volna. Így váltak művei az átírás folytán szövegtestté (jóllehet az írott változatok később is változtak, egészen a Kr. e. a második században felbukkant hitelesített változatig).

Talán nem is az átírás a megfelelő szó ide. Képzeljük el, hogy a trójai háborút követő négy vagy öt évszázad során, a görög városállamok felemelkedése idején, kialakul a dalnokok céhe; énekeseké, versmondóké, akik értenek a régi történetek improvizatív előadásához. Felépítenek egy regegyűjteményt. Régi gyökerű hagyomány alapján sajátos versformát alkalmaznak, melyben minden sor hexameterben szól; hat „lábból” álló, 13-17 szótagú sorokban, a rövid és hosszú magánhangzók számától függően. A történetek közül jó néhány önállóan is megállná a helyét, mint például

Odüsszeusz és a Küklpszok története. Egyes egységek, melyek most már messze el-
különülnek, együtt is szerepelhetnek: példának okáért az *Iliász* nyitóéneke (a perleke-
dés) végzetes következményekre figyelmeztető jóslattal zárul, mely aztán a nyolca-
dik énekben be is következik. Lehetséges, hogy az énekmondók csak azokban a törté-
netekben vonatkoztathattak el az eredeti változattól, amelyekben istenek is szerepel-
tek, tehát egyfajta olümposzi szappanoperát adtak elő. Lehet, hogy eredetileg nem is
volt bevezetés és befejezés, hanem csupán egy ciklus létezett, melybe bárhol be lehe-
tett lépni.

Fokozatosan kialakul egy egységesítő narratíva. Az énekmondók kiemelik az el-
lentmondásos részeket, vélhetően azért, mert már nem túl érdekesek egy fejlődő tár-
sadalom számára, vagy talán amiatt, mert nincs erős vonalvezetése a témának, vagy
mert a történet nem illeszthető bele a kronológiába. Egyesek kezdenek hozzászokni,
hogy cserépdarabokra, papiruszra, pergamenre jegyeznek fel kezdő sorokat, vagy
másik történethez átkötéseket írnak, pusztán saját maguk emlékeztetésére, sőt, oly-
kor jegyzeteket cserélnek, hogy megoldásaikat összevevessék. Homérosz nagysága ta-
lán éppen abban rejlik, hogy ezt az egész komplex feladatot kézben tartotta; eldöntöt-
te például az elbeszéléseket összekötő ötletek és magyarázatok sorrendjét. De az is le-
het, hogy kicsivel többet tett annál, hogy pusztán végső simításokat végzett volna a
nemzedékeken átöröklődő folyamaton.

Bárhogy is történt, valamivel azt követően, hogy az ábécé közkeletűvé válik, elér-
kezik egy fontos pillanat. Albert Lord tanulmánya alapján, melyet Parry balkáni dal-
nokokkal kapcsolatos munkájáról írt, el tudjuk képzelni, nagyjából mi történhetett
2500 évvel ezelőtt:

Valaki megkeresi az énekmondót, és megkéri, hogy mondja el neki a dalt úgy,
hogy a szavakat le lehessen jegyezni. Az énekes számára bizonyos szempontból nem
több ez, mint egy előadás a sok közül. Mégis ez lesz a legkülönösebb előadás, amire
valaha vállalkozott. Nincs zene, nincs hang, semmi nincs, ami az ütemet diktálná, ki-
véve a korábbi dalok visszhangja és a szokás, melyet magában kialakított. A kísére-
tek nélkül nem könnyű összerakni a szavakat úgy, ahogy máskor. A dal komponálá-
sának a tempója is más lesz. Normális esetben az énekmondó gyorsan haladhat előre:
ötletről ötletre, témáról témára. Most azonban gyakran meg kell állnia, hogy a jegy-
zetelő leírassa a szavakat, minden sor vagy töredéksor után. Elég nehéz ez így, hi-
szen a gondolatai már jóval előbbre járnak. De hozzászoktatja magát az új előadás-
módhoz, és a dal végül megszületik.

Elő dolgot sikerül megragadni, mégis meghal egy világ, hogy egy másik születhes-
sek.

Az ilyenfajta előadás egyedülálló produkció lehetett, mint ahogy az összes előadás
a maga módján az. Csakhogy Homérosz átírata más értelemben egyedülálló. Számos
eposzt átírtak azóta, hogy Parry és Lord az 1930-as években a Balkánon gyűjtött, de
ezeket az átírásokat minden esetben kívülállók végezték, akik nem az adott nyelvi
közegben vagy kultúrában nőttek fel. Homérosz műveinek lejegyzése volt az egyet-
len olyan ismert precedens, amikor saját történeteik lejegyzését ugyanazok végezték,
akik magát az írásmódot feltalálták.

Ilyen módon Homérosz orális kultúrájának lejegyzése valami olyan teljességet és
nagyszerűséget adott, amivel még Mezopotámia vagy Egyiptom orális kultúrái (fel-

téve persze, hogy ezek valóban léteztek) sem versenghettek. Még az ábécé mássalhangzós verziójának átiratában rögzített Biblia is nélkülözi azt a teljes körű rezonanciát, amely Homérosz műveinek sajátja. Az előbb említett szövegek szertartásosak és leegyszerűsítettek, szigorú és méltóságot sugallnak, de hiányzik belőlük az a gazdagság, melyet csak egy egyéni alkotó kölcsönözhet a műnek, és az a fajta spontaneitás, mely egykoron az énekből áradt.

A szóbeliségről az írásbeliségre történő átváltás lassan ment végbe, mivel le kellett győzni egy konvenciót: az orális hagyományt, melyet az énekmondók őriztek. A költészet még mindig uralkodott. Ha a költők leírták műveiket, azt csak azért tették, hogy legyen egy segédeszközük a szavalathoz, mely a közönségnek szólt, és nem az olvasóknak. Az első vers, melyet leírtak, tudomásunk szerint Pároszi Arkhilokhosz nevéhez fűződik, Kr. e. 650 tájékáról. Szolón törvényeit, melyek Kr. e. 600 körül keletkeztek, valószínűleg fába vésték, de vers formájában hozták nyilvánosságra. Felíratot temérdekét gyártottak a hatodik századtól kezdődően, de ezek nem jelentenek több bizonyítékot az írásbeliségre, mint a masszív törvényi szövegek, melyek az asszír uralkodó, Hammurápi törvényeit tartalmazzák. Közben a szóbeli készség semmit sem veszített erejéből, és akik ezt gyakorolták, továbbra is nagy elismertségnek örvendtek.

Az ötödik század elején az athéni polgároknak mindannyiszor lehetőségük adódott az írásra, amikor voksolniuk kellett, hogy egy hírhedt, veszélyes embert száműzzenek-e vagy sem. Úgy lehetett szavazni, hogy a nevet egy cserépdarabra vésték (osztrakiszmosz), és ez a cserépdarab szavazócédulaként működött. Akit ezzel az eljárással a városból kiszavaztak, azt „osztracizálták”, azaz száműzték. Az osztracizmus léte azt sugallja, hogy Athénban mindenki tudott írni, de ha közelebbről szemügyre vesszük az amúgy csekély bizonyítékokat, élnünk kell a gyanúperrel, hogy ez mégsem volt egészen így. Egy példa a nagy hadvezér, Themisztoklész személyéhez fűződik, aki 480 körül megszervezte az athéni hadiflottát, békét kötött Spártával, és Kr. e. 479-ben legyőzte a perzsákat. Később, amikor amellet kardoskodott, hogy Athén és Spárta nem maradhatnak szövetségben, az. athéniaiak ellene fordultak, és cserépszavazással száműzték. 190 darab osztraka (szavazócserép) maradt fenn, és a rajtuk levő kézírás valami egészen különös dologról tanúskodik. Nem 190 különböző ember kéznyoma látható a cserepeken. Csupán tizennégy kezet lehet azonosítani. Két dolog képzelhető el. Vagy valami nagyszabású választási csalás történt, vagy – és ez a valószínűbb – a tizenegy kézjegy azt sugallja, hogy Kr. e. 473-ban, azaz háromszáz évvel az ábécé bevezetése után az athéni polgároknak kevesebb mint 10 százaléka tudta csak leírni a saját nevét.

További megerősítést kap ez a feltételezés egy vörösalakos váza révén, mely egy athéni iskolát ábrázol a Kr. e. 480 körüli évekből. A képen egy tanár látható, amint homéroszi szöveget mutat diákjainak, egy másik pedagógus pedig mintha dolgozatot javítana – megszokott ábrázolása ez az írás-olvasás leckéknek, illetve annak, hogy a műveltség fontos eleme volt az ötödik századi athéni oktatásnak. De elképzelhető egy másik magyarázat is. A tanítványok mindkét esetben a tanároktól távol állnak, és nem asztalnál ülnek, mint a sumer iskolás gyerekek. Ez úgy is értelmezhető, hogy az athéni diákokat nem olvasásra, hanem egyfajta előadásmódra oktatják éppen a tanáraik. Már mindannyian tudnak írni-olvasni, de ez még mindig kissé alantas foglala-

tosság, melyet főleg iparosok űznek, nem annyira a gazdag polgárok csemetéi. Fontosabb ennél, hogy ezek az ifjú arisztokraták megtanulják, hogyan kell előadni. A homéroszi szövegek a rajzon nem pontosak, inkább emlékeztetők, semmint idézetek. Ráadásul két másik jeleneten a diákokat lantra és fuvolára tanítják. Zene, költészet, szavalat: ezekben kell otthon lennie egy felsőbb osztálybeli, ötödik századi athéni ifjúnak, nem az olvasásban és írásban.

Újabb egy vagy két generációnak kellett felnőnie, hogy ez az arisztokratikus alapállás elmozduljon az írás felé. Platón *Phaidrosz* című művében dialógus olvasható Szókratész és Phaidrosz között, melyben Platón Szókratész szájába adja, amint az egyiptomi fáraó bírálja az írás feltalálójának, Thot istennek a művét:

„Mert éppen feledést fog oltani [az írás] azok lelkébe, akik megtanulják, mert nem gyakorolják emlékezőtehetségüket – az írásban bizakodva ugyanis kívülről, idegen jelek segítségével, nem pedig belülről, a maguk erejéből fognak visszaemlékezni.”⁶

Ez elég nehezen fogadható el igazi bölcslektént, inkább csak a látszata annak. Szókratész azonban tovább beszél Phaidrosznak az írott szavakkal kapcsolatos anomáliákról:

„S a tudásnak is csak a látszatát, nem pedig a valóságát nyújtod tanítványaidnak, mert sok mindenről hallva igazi tanítás nélkül azt hiszik majd, hogy sokat tudnak, pedig a valóságban általában tudatlanok és nehéz felfogásúak, hiszen bölcsnek helyett látszólagos bölcsnek lettek.”

És még egy ellenérv: ha az ember leír valamit, soha nem tudhatja, kinek a kezébe kerül az írás. Szóval a valódi bölcsességhez emberi kölcsönhatásra – dialógusra – van szükség a megfelelő emberekkel, a tudás szerelmeseivel, olyanokkal, mint Szókratész. És természetesen, mondani se kell, olyan személlyel, mint Platón maga.

Csak idő kérdése volt azonban, hogy ez a felfogás elitistának minősüljön. Az ötödik század végére, úgy tűnik, a legtöbb athéni polgár, de legalábbis a férfi lakosok zöme már tud írni és olvasni. Platón utalást tesz a „bibliára” – szimplán összehajtott papiruszlapokra –, melyet egy drachmáért lehetett vásárolni. A cserépszavazás gyakorlata időközben kihalt, talán éppen azért, mert az írásbeliség használhatóbb eszközöket hozott a gondolatok megörökítéséhez. Arisztophanész *Békák* című darabjában az egyik szereplő futó megjegyzése lesz az, amely az első kifejezett hivatkozás az írni-olvasni tudásra: „Ahogy a fedélzeten ültem, Androméda [Euripidészről] sorait olvastam magamnak...” Az új alfabetikus írás – már a magánhangzók széles skálájával – végre létrehozta önmagát.

Két vagy három évszázadon át, amíg az átállás zajlott, a görög irodalom egyszerre tekintett hátra, a múltba és előre, a jövő irodalmába. Kr. e. 550 körül egy csodálatos dolog – az emlékezetben tartás és a rögtönzés ösztöne – szép lassan elveszett a kultúrából. A görögök kollektív emlékezetét már alig tartották fejben, és lehanyaglott az énekmondók mestersége, akik mindaddig narratív formába öltöztettek történelmet, zenét, erkölcsiséget és számos praktikus ismeretet.

Csak hogy ezzel egy időben másféle csodák tűntek fel a színen. Az úgynevezett kulturális specialitások ettől kezdve egyre inkább elkülönültek egymástól, és függet-

⁶Kövendi Dénes fordítása.

len művészeti ágakként önállósultak. A zene elkülönült a szavaktól, majd kialakította a saját hagyományait. Megszabadulva a narratíva követelményeitől, más diszciplínák is elnyerték önállóságukat. Arisztotelész bámulatosan széles érdeklődési köre összegzi mindezt: logika, fizika, csillagászat, pszichológia, metafizika, teológia, etika, politika, retorika, költészet, biológia. Korábban a történelem beágyazódott Homérosz elbeszélő művészetébe. Ettől kezdve Hérodotosz és Thuküdidész vált az első két „modern” történésszé, s mindketten objektív bizonyítással igyekeztek rögzíteni és magyarázni az eseményeket. Az igazságszolgáltatás, mely hajdanán viselkedési norma, státusz, vallás és vágy között balanszírozott, ettől kezdve a bíróságok ügyévé vált, melyek írott törvények és precedensek alapján ítéleztek. Az, hogy ma mindnyájan demokraták vagyunk, az athéniaknak köszönhetjük. (Vannak, akik erre azt mondják, a görögök nem voltak igazi demokraták, mert a nőket, az idegeneket és a rabszolgákat kizárták a demokrácia gyakorlásából. De nem árt tudni, hogy ami az athéniaknál hiányzott az elméletből, az megvalósult a gyakorlatban. Másfél évszázadon keresztül a demokrácia kötelesség volt náluk és szenvedély, mely az athéni népesség olyan magas hányadát ragadta magával, hogy az bőven kitenné egy mai túlmeretezett és apatikus választókerület lakosságát.)

Új gondolkodásmód vált lehetségessé, de legalábbis sokszorosan könnyebbé. A gondolkodóknak először nyílt lehetőségük a céltudatos általánosításra. Amikor valaki egy elbeszélést fabrikál, vagy hallgat, bizony nem könnyű az általánosságokat hosszú időn át észben tartani. Az elbeszélőnek igencsak észben kellett tartania az ilyesmit, ha nem akart belezavarni a történet menetébe, vagy éppenséggel ébren akarta tartani a hallgatósága részeg kábulatban bóbiskoló részét. Mostantól azonban az írók a szereplőktől és a cselekménytől függetlenül is megfogalmazhattak állításokat, és nem kellett hozzá feltétlenül lehorgonyozniuk Agamemnónnál, Akhilleusznál, vagy az istenek vitájánál. Lássuk csak Arisztotelész egyik leghíresebb általánosítását, miszerint „az ember, természeténél fogva, egy politizáló állat”. Az ehhez az állításhoz fűzhető összes megjegyzés közül jelen pillanatban kettő lehet fontos számunkra. Először is Hollywood nem tartozik az említett körbe. Az ugyanis nem az elbeszélőművészet alapanyaga. Most a tiszta gondolat birodalmában időzünk, és az emberi lények nagy igazságain tűnődünk. Másodszor: az állítás a kézzelfoghatóság és a logika terméke, mely, ahogy közelítünk hozzá, végeláthatatlan vitára csábít minket. („Politizáló állat?” Jó; de vajon Arisztotelész ezzel csupán a saját életvitelére utal, vagyis olyan emberére, aki poliszban él – tehát úgynevezett „urbánus lény” –, vagy esetleg arra gondolt, hogy ilyenné kell válnunk? És ha igen, akkor hol maradnak a törzsi népek, a falun élők és a birodalmak polgárai?) Igen nehéz lehet észben tartani az efféle nem narratív konklúziókat, a maguk logikai láncolataival együtt, főként akkor, ha nem kapunk támaszt mindehhez egy könnyen hozzáférhető és megtanulható írásrendszerből.

Az általánosnak, a tényszerűnek és az analitikusnak ez a bővülete rendkívül hatékony intellektuális eszközt teremtett, mely aztán nagy horderejű gyakorlati konzekvenciákban köszönt vissza. Bámulatos ugrás következett be a sumer és egyiptomi gyakorlati dolgoktól, a vízelvezető csatornáktól, a babiloni lépcsős templomoktól és a piramisoktól kezdve a formák nem fizikai minőségéig, melyek a „való” világban nem léteznek. Amikor Arkhimédész megpróbálta megragadni a π -t, vagy Pitagorasz rájött a derékszögű háromszögek rejtett tulajdonságára, a formák nem fizikaiak voltak, hi-

szen bármely való életbéli kör vagy háromszög túl durva és megbízhatatlan lenyomata a „*valóságosnak*”, vagyis a mentális konstrukciónak.

Az ábécé segítségével tudást tudásra lehetett halmozni, olyan méretekben, ahogy addig még sohasem, és olyan technikával, ahogyan egyik láncszem kapcsolódik a másikba. Arisztotelész továbbadta híres iskoláját, a Líceumot utódjának, Theophrasztosznak. Mindketten tanították Nagy Sándort, aki ezrével gyűjtötte a könyveket. Nagy Sándor Egyiptomban megalapította Alexandriát (a legnagyobbat a potom ötven Alexandriából), és elrendelte, hogy nagy könyvtárat kell létrehozni, a nagy uralkodók hagyománya szerint. Amikor híres hadvezére, Ptolemaiosz Alexandriát Egyiptom fővárosává tette, megbízta Démétrioszt, egy korábbi athéni uralkodót – szintén Arisztotelész-tanítvány –, hogy a város fő arculati elemeként hozza létre a könyvtárat. Ebből lett az ókori világ legnagyobb ilyen jellegű intézménye; egy nagyszabású kutatóközpont, ahová beözönlött minden valaha írott anyag, akár eredeti, akár másolati formájában. Könyvtár, múzeum és szentély volt ez egyszerre, ahol matematikáról, filozófiáról, kormányzatról, történelemről és művészetekről gyűltek a művek. A mesés komplexumnak volt kertje, állatkertje és külön obszervatóriuma. Tudósai játékokat, fesztiválokat, irodalmi versenyeket szerveztek. Kerengőiben és oszlopos csarnokaiban – jóllehet senki nem tudja pontosan, hogyan is nézett ki az épület – száz kutató dolgozhatott egyszerre. Itt dolgozott Arkhimédész a róla elnevezett csavaron, a geográfus Eratoszthenész itt állt elő az ötletével, hogy Indiát Hispánián át is meg lehet közelíteni, és Arisztarkhosz itt jelentette ki, hogy a Föld a Nap körül forog. Írnokok hieroglif és ékírásos szövegeket fordítottak. Hajók érkeztek, fedélzetükön hivatalnokokkal, akik minden könyvre lecsaptak, hogy a fedélzetre vihessék másolni. A könyvtár, legalábbis így mondták, félmillió tekercset és kódexet őrzött. A történelem azonban lassan túllépett Alexandrián. A könyvtár hírneve megfakult. Az épület a Kr. u. harmadik században leégett, és ami megmaradt, az három évszázaddal később, a 641. évi invázió során az arabok kezére került. A hódító Amr Ibn al-Ász tudta, mi a dolga: ha a kevés fennmaradt tekercs összefér a Korán tanításaival, akkor a muszlimoknak nincs rá szükségük, ha nem fér össze, akkor pedig nem szükséges megőrizni azokat. „Menjetek – mondta – és semmisítsétek meg őket!”

Am szerencsére eddigre már a görög irodalom alkotásai a világ szellemi örökségének részét képezték. És ezt nem másnak, mint képzeletbeli tudósunknak, az ábécé átdolgozójának köszönhetjük. Az írásrendszereket megalapozó nyughatatlan gondolat már jóval a nagy könyvtár létrejötte előtt új országokat és új népeket keresett magának. Nyitott szellemmel és olyan lendülettel haladt, hogy versenyre kelhetett az ókori görögök szenvedélyével.

KILENCEDIK FEJEZET

Miért nem etruszkul írunk?

Közép-Itália a Kr. e. nyolcadik században maga volt a gyarmatosítói álmom; egy föld, tele nádtetős házakkal, vaskori földművelőkkel, sehol egy védett város palotákkal, fellegrákkal, templomokkal vagy bármiféle kőépülettel, legalábbis ha hinni lehet a régészeknek. A föníciaiak, miközben nyugat felé nyomultak, csekély érdeklődést mutattak Itália iránt; sokkal inkább azzal törődtek, hogy kikötőket, kereskedelmi támaszpontokat állítsanak fel. Ilyen volt Karthágó és Utica az észak-afrikai partokon, míg velük szemben, a 160 kilométeres szoroson túl, a szicíliai bázisok helyezkedtek el.

Ám a görögöknek, amikor a nyolcszázas évek elején elkezdtek kifelé terjeszkedni, másféle elképzeléseik voltak. Nekik föld kellett. Miután az Égei-tengert és a szárazföldet elfoglalták, szembe találták magukat azzal a ténnyel, hogy a keleti terjeszkedésnek útját állták a föníciaiak és az asszírok. Nyugati irányban Itália feküdt, egy olyan terület, amely tökéletesen megérett a kifosztásra. Kr. e. 770 körül euboeai telepesek megvetették a lábukat a Nápoly melletti Pithekoussaiban, azon a szigeten, ahol a Nesztór-serleg megtalálta végső nyughelyét. Ami azt illeti, nem volt túlzottan ideális bázishely – egy megbízhatatlan vulkán és pár ott tartózkodó föníciai telepesszomszédságában. A görögök hamarosan szét is szóródtak a partok mentén, a Cumae környéki jóval termékenyebb földeken, majd rengeteg újabb bázist hoztak létre a szicíliai partoknál és Dél-Itáliában. A föníciaiak túl későn vették észre, mi forog kockán, ám mindenesetre kijelölték a maguk új telepeit Szardíniában és a Baleár-szigeteken, elindítva ezzel egy hosszú távú versengést a kereskedelmi posztokért, a bázisokért és a nyersanyagokért.

E lassan kibontakozó küzdelem közepette fölemelkedett egy harmadik nép, mely teljesen különbözött a másik két szereplőtől; egy nép, amely meglepően nagy hatást gyakorolt az anyaországra. Az etruszkokról van szó, akik Itália első városlakóivá váltak, művészettel, építészettel, társadalmi struktúrával és egy ábécével felvértezve, mely a görögökével versenyképes irodalmat tudott adni számukra. Városállamokból felépülő birodalmuk megteremtésekor a Tiberistől délre, a barbár Latium felé terjeszkedtek, és létrehoztak egy újabb, nagyobb várost. Balszerencsájukra a város latin polgárai olyannyira magukévá tették az etruszk kultúrát, az ábécét és mindent, ami ezzel összefüggött, hogy végül mítoszvilágba temették az alapítók emlékét, a nyelvükkel együtt. Ettől kezdve Etruria már csak a helynevekben visszhangzott, és masszív kőfaragványokon, sok tízezernyi sírban maradt fenn.

Rómát nem Romulus alapította, és Európa jövőő uralkodóit nem Róma lakói avatták be az ábécébe, hanem a rég elveszett etruszkok voltak, akiknek az újjáéledése azonban mindmáig tart.

Thomas Dempster, a tudós és kalandor neve elég mélyen feledésbe merült. A legújabb Britannica már említésre sem méltatja őt. Ám ahogy visszafelé nézünk, azt látjuk, hogy hírneve és hírhedettsége egyre növekszik. Az 1911. évi *Britannica* még egy teljes oldalt szán neki. Saját idejében, mely egybeesett Shakespeare korával, ezt a sziporkázóan szellemes, nagyképű és összeférhetetlen skótot Nyugat-Európa-szerte csodálták és ócsárolták. Itáliában bekövetkezett haláláig hét, rendkívüli tudást hordozó kötetet alkotott, melyek indokoltá teszik, hogy foglalkozzunk a személyével. Ezek a művek ugyanis minden addigi ismeretet összefoglaltak a rejtélyes etruszkokról, akik révén az ábécé Hellászból elindulva időközben Rómába érkezett. Dempstert tehát alighanem okkal nevezhetjük az etruszkológia atyjának.

Saját értékelése szerint Dempster születése (1579) pillanatától kezdve rendkívüli lénynek számított. Huszonkilenc testvér közül ő volt a huszonnegyedik, és ráadásul hármas ikerként jött a világra. Ami azonban ennél is lélegzetelállítóbb teljesítmény: az ábécét egyetlen óra leforgása alatt tanulta meg, hároméves korában – már amennyiben hinni lehet szavainak. Otthoni életük tele volt a macbethi időkre emlékeztető erőszakkal. Egyik bátyja, James az apjuk szeretőjét vette el, amiből rút családi viszály kerekedett, úgyhogy a fiúnak menekülnie kellett. Meg sem állt Hollandiáig. Ott végezték ki, miután csúnyán összeverekedett egy tiszttel. Kegyetlen halállal lakolt: négy lóhoz kötözték, a lovakat négy különböző irányba meglódították, és a testét csatákra tépték.

Thomas már kamasz fiúként feltűnő jelenség volt, akin nem lehetett csak úgy keresztülnézni. Daliás fiatalember, hollófekete hajjal, „testi megjelenése mindent összevetve királyhoz méltó; ereje és bátorsága bármely katonáéval felér”. Kihasználva a skót katolikusok korántsem veszélytelen kapcsolatait Franciaországgal, Párizsba költözött, majd Rómában és Douai-ban tanult, ahol olyan ordenáré támadást intézett I. Erzsébet ellen, melynek nyomán az angol diákok föllázadtak. Ez volt Dempster első kinyilatkoztatása – zabolátlanság és éleselméjűség, bombasztikusság és tanultság lázító erejű vegyülete –, mely aztán ádáz csaták és kétségbeesett menekülések sorozatává tette egész életét. Még mindig tizenéves fejjel Tournai-ban tanult, Párizsban elvégezte a jogot, majd Toulouse-ban tanított, egészen addig, amíg ki nem dobták egy újabb csetepaté után. Hímesben a retorika professzori posztjáért vívott elkeseredett küzdelmet, majd rágalmazásért beperelték, és újfent menekülnie kellett. Spanyolországban lett házitanító, de ez a kaland is ugyanúgy végződött. Skóciába visszatérve a klérussal keveredett vitába, úgyhogy visszatoloncolták Franciaországba. Beauvaisban számos tanári állás követte egymást, és itt került sor addigi legbotrányosabb összetűzésére. Egy ifjú tiszttel vívott párbaja után megfogta a férfit, levetkőztette, és „egy buja fickóval” nyilvánosan megerőszakoltatta. Amikor az áldozat három barátja – a királyi lovas gárda három tagja, tehát nem akármik! – revansot követeltek, Dempster a kollégiumi csapat vezetőjeként egyszerűen becsukatta a tiszteket egy harangtoronyba, és napokig ott tartotta őket. Ezzel azonban beauvais-i napjai is véget értek.

Hogyan csinálta, nem tudjuk, de a tanítás és a folytonos verekedés mellett még írásra is maradt ideje. 1615-ben egy 1. Jakabnak ajánlott könyve nyomán meghívást kapott az angol királyi udvarba, ahol persze az anglikán klérusnak sehogy sem tetszett, hogy a király pártfogásába vesz egy ilyen bakafántoskodó katolikust. Úgyhogy innen is mennie kellett. Mielőtt azonban visszatért Párizsba, megházasodott. Har-

minchat éves volt, még mindig ereje teljében. Elnyerte a bámulatos, mondhatni provokatív szépségű Susanna Valeria kegyeit, aki valósággal lázba hozta a párizsiakat. Egy Pierre Bayle nevű, a század végén alkotó enciklopédista így írta le a pár megjelesét a párizsi utcán:

„A legelbűvölőbb öltözékben tette közszemlére [Susanna] nyakát és keblét, mely a legtisztább hónál is fehérebb, és akkora bábosz tömeg sereglett köréjük, hogy menekülniük kellett a legközelebbi házba, máskülönben nagy valószínűséggel halálra préselték volna őket.”

Sürgősen elköltöztek, ezúttal Rómába, ahol Dempster a pápától nyert támogatást, akinek a javaslatára Cosimo toszkán nagyherceg kinevezte Dempstert a Pisai Egyetem polgári jogi tanszékének professzorává. És itt írta meg 1616–19 között azt a könyvet, amely az etruszkológia alapművének számít. A *De Etruria Regali Libri Septem* (Hét könyv az etruszk királyságról) gyakorlatilag mindent összefoglalt, amit az idő szerint tudni lehetett az etruszkok eredetéről, szokásairól, történelméről, hódításairól és kormányzati szakértelméről. Miután a kézirattal Dempster megajándékozta mecénását, Cosimót, VIII. Orbán pápa kegydíjban részesítette a szerzőt. A legjobb értelemben vett hírnévre tett szert; ám a botrányoktól továbbra sem szabadult. Susanna, aki valószínűleg elunta, hogy férje napi tizennégy órán át bújja a könyveket, megszökött egy angol diákkal. Dempster örülden eredt a nyomukba. Nyár volt, és Toszkánában ilyenkor malária tombolt. Dempster elkapta a fertőzést, és szeptember 6-án Bolognában elvitte őt a láz.

Cosimo semmit se kezdett Dempster etruszkokról szóló kéziratával. De amikor egy évszázaddal később, 1723-ban mégis publikálták az anyagot, igen nagy felhajtás támadt körülötte. Először nemzeti, majd nemzetközi hímvévre tett szert, és divatba jött minden, ami etruszk: freskók, bronzok, szobrok, cserépedények, feliratok, melyeket amúgy senki se tudott megfejtetni. Az efféle divat, amikor még régészet nem létezett, inkább csak afféle hóbort volt, mely azonban jelentős hasznot hajtott az adott terület tulajdonosának, munkát adott a helybeli parasztoknak, irigyelt kollekcióval ajándékozta meg azokat, akiknek volt rá pénzük, és persze pusztulást hozott mindarra a kincsleletre, ami megmaradt a felbecsülhetetlen értékű örökségből. Az egyik földbirtokos Lucien Bonaparte volt, Napóleon fivére, aki kétezer etruszk műalkotást értékesített. Ezeket mind az ő birtokán ásták ki, egy négyhektárnyi területen, az 1820-as években. Tízezrével szaggattak fel és ürítettek ki sírokat. Az egyik ásatásnál, Vulcinél, 1843-ban a brit etruszkológus, George Dennis tehetetlenül nézte, amint egy munkafelügyelő utasítást adott, hogy zúzzanak szét minden olyan tárgyat, amit az antik piacon nem lehet eladni. „A munkások lábbal tapostak szét mindent, ami úgy mond olcsóbb, mint a tengeri moszat. Hiába könyörögtünk, hogy legalább egy-két tárgyat megmenthessünk a pusztulástól, azt mondták rá: *roba di sciocchezza* [bolond dolog].” A sírt ezután betemették és felszántották. Az ilyen fosztogatásokból összeállt privát kollekciókból építették fel aztán a nagy múzeumok a maguk gyűjteményeit. És ezek a gyűjtemények csupán a töredékei mindannak, ami egykoron létezett; részmaradványai egy gazdag, civilizált és vonzó nép kultúrájának, melynek a rómaiak és az európaiak sokkal többet köszönhettek, mint amennyit utóbb hajlandók voltak elismerni.

A leletek nagy tömege ellenére az etruszk nyelv ugyanolyan titokzatos maradt, mint a nép eredete. A feliratok rövidek voltak, beleértve a kezdetleges kétnyelvű szövegeket is. Így még az első, kiterjedtebb szöveget se tudták megfejteni, valódi eredetére csak véletlenül jöttek rá, jóval a felfedezése után.

A tizenkilencedik század közepén az európai kereslet virágoztatta fel az egyiptomi koporsókból és a fáraók sírkamráiból ellopott múmiák és a mellettük talált kincsek komoly hasznot hajtó kereskedelmét. A turistákat rendszeresen csőbe húzták a jó pénzekért árult, rongyokba kötözött fűrészporral és állati csontokkal. Viszont 1848-ban az Osztrák–Magyar Monarchia alexandriai kancelláriájának horvát hivatalnoka, bizonyos Michael Baric, aki egyébiránt amatőr egyiptológus volt, vásárolt egy szarkofagot, melyről kiderült, hogy egy valódi múmiát tartalmaz. Baric hazavitte a múmiát, és tíz éven át a társalgója sarkában tartotta, minden látogatójának azt mesélve, hogy az Magyarország államalapító királyának, Szent István király húgának bebalzsamozott teste. Amikor Baric meghalt, a testvére a Zágrábi Múzeumnak adta az értékes leletet, ahol a bandázst lefejtették. A személyzet elképedésére a lenvászonsíkon egy különös írás tárult fel „egy ismeretlen, és mindeddig megfejtetlen nyelven”. Egy kiváló német egyiptológus, Heinrich Brugsch vizsgálta meg a szöveget, és enyhén szólva zavarba jött.

Az ügyet egy darabig nem bolygatták, mígnem egy kalandor-felfedező és könyvszerző, Richard Burton 1877-ben Egyiptomban össze nem találkozott Brugschsal. Burton a maga módján élő legenda volt a Nílus forrásával kapcsolatos felfedezése után kirobbant, nekikeseredett vitának köszönhetően. Később brit konzullá nevezték ki Triesztben. Sok egyéb tudományos tevékenysége mellett a rúnairásos betűket tanulmányozta, vagyis azt az észak-európai ábécét, mely 1500 éven át tartotta magát. Brugsch mesélt neki a zágrábi múmiáról: „Képzelteri a meghökkenésemet, amikor rájöttem, hogy a betűk nem hieroglifák, hanem részben görög-rómaiak, részben pedig rúnairásosak.” Burton lázba jött. Küldött egy feljegyzést a zágrábi brit alkonzulnak, és segítséget kért tőle.

Az alkonzul, Philip Cautley 1878 elején szólt a múzeum igazgatójának, s így az első között találkozhatott a két terjedelmes, etruszk szöveg egyikével. Persze nem ismerte fel. Még Burton se ismerte fel, jóllehet ő saját maga is írt etruszk műtárgyakra. És más se. Amikor Burton 1882-ben publikálta a kivonatot a *Transactions of The Royal Society of Literature*-ban, senki se törődött a felfedezéssel, egészen addig, amíg az 1890-es években maguknak a bandázsoknak a kutatása Bécsben fel nem tárta az írás valódi eredetét.

De vajon miért göngyöltek be egy egyiptomi múmiát etruszk szövegekkel teleírkált lenvászonsíkokba? Jákob Krall osztrák kutató nyomozni kezdett. Az írás a belső felületen volt, a múmia bőrére tapasztva, így nyilvánvalóan nem mutogatásra szánták. Emellett a síkokat taláломra tépdesték szét, és a vásznak teljesen össze voltak keverve. Röviden tehát: a múmia és a begöngyölés között nem volt szükségszerű kapcsolat. Persze elképzelhető egy olyan változat is, hogy a lány etruszk származású volt, akinek a családja a római hatalomátvétel után Egyiptomba menekült. Ebben az esetben azonban az írásnak jelentősége lett volna, és nem kezelik ilyen esetlegesen. Egyes szakértők hajlanak arra a feltételezésre, hogy a lány egyiptomi lehetett, és a bepólyálásokat etruszk menekültekkel végeztették, innen az esetlegesség.

A zágrábi múmia mindenesetre elkezdte feléleszteni az etruszkokat a hosszú feledésből. Az egész dologban azonban volt egy sajátos csavar. Általában véve egy halott nyelv attól érthetetlen, hogy nem lehet olvasni. Ha lehet olvasni, főleg, ha szoros kapcsolatban áll közeli kultúrákkal, akkor meg is lehet fejteni. Az etruszkkal azonban más a helyzet. Ez a nyelv teljességgel különbözik a térség összes többi nyelvcsaládjától; voltaképpen nincsenek rokonai. Márpedig ha nincs kapocs vagy bármiféle kétnyelvű szöveg, akkor a jelentéstartalom is hiányzik. Ám ez az ezerkétszáz szavas szöveg mintegy ötszáz különböző szóból áll, és mivel sok az ismétlés, elég könnyű olvasni, annál is inkább, mert a többi etruszk szöveghez hasonlóan könnyen elsajátítható görög-római betűket tartalmaz. Mintegy tizenháromezer felirat ismeretes jelenleg, többségük rövid szöveg, s legtöbbjükét sírokra, temetési urnákra és szarkofágokra vésték, méghozzá a föníciaiból és a görögből ismerős betűkkel. Rengeteg név szerepel rajta, némelyik nyilvánvalóan ismerős: Aplu (Apolló), Hercle (Herkules), Alexsantre (Alexander). És mindemellett görögök által írt rövid, kétnyelvű feliratok és utalások gondoskodnak egy nagyjából ezerszavas szótárról, igaz, ebből csupán száz szónak van meg az általánosan elfogadott jelentése, egyszerű nyelvtani utalások kíséretében.

A rejtély felhívás „keringőre”, és főleg a csodabogarak körében okozott izgalmat. A fordítási variációk szakadatlan dömpingje indult meg; a legtöbb „megfejtés” persze kategorikusan magabiztos, és olyan feltételezéseken alapul, hogy az etruszkot számtalan nyelvből eredeztetik, többek között baszkból, ónorvégből, keltából, tuaregből vagy malájból. Vegyünk példaként egy különös szövegrészt az úgynevezett *Zágrábi Múmia Könyvéből*, mely idéz a lenvászonra írt szövegből:

*Ceia hia
Etnam ciz vacl trin vale*

Egy francia fordító, egy kiváló professzor, aki úgy döntött, hogy a finn nyelv lesz a kulcs az etruszkhoz, határozottan állítja, hogy a kiragadott rész ezt jelenti: „Kiálts! Erősen! És most a válasz – nagyon hangosan, emeld a hangod! Figyelem!” Egy másik kutató meg van győződve róla, hogy az etruszknak egyiptomi gyökerei vannak, és így csöppet sem csodálkozhatunk, hogy egészen más változatot javasol: „A tűz csóvát vet, jer, és oszd szét az ételt!” Megint mások, hasonlóan bizarr, de ugyancsak magabiztos alapállással, egy északi ihletésű verzióval állnak elő: „Örjögve pattanj lóra, babonázd meg a lakomat, háromszor forgasd fel...”. És végül egy albán változat: „Hívd a poklot, hívd a poklot, apáidhoz, hogy újra éljenek...”

Ha az etruszkok megírták valaha is saját történelmüket, és két nyelven írták, akkor művük vagy elpusztult, vagy még mindig arra vár, hogy valaki rábukkanjon. Az etruszk eredetek kutatásakor a szakértőknek számos forrásból kell meríteniük: régészetből, művészettörténetből, mítoszból, továbbá görög és római szerzők utalásaiból.

Hérodotosz, aki a Kr. e. ötödik században élt, vagyis abban a korszakban, amikor etruszkok uralták Közép-Itáliát két évszázadon át, azt állítja, hogy ez a nép a nyugat-törökországi Lüdiából érkezett, mely fővárosáról, Szárdeiszról volt híres, és Krózoszról (Kroiszosz), közmondásosán gazdag királyáról vált nevezetessé. Hérodotosz szerint Lüdiát katasztrofális éhínség sújtotta, és a népesség fele arra kényszerült, hogy kivándoroljon. Egy legendás herceg, Türennosz vezette őket (innen ered a név: Etru-

ria, etruszk, Toszkána, toszkán, éppúgy, ahogy a Mediterráneum neve Nápolyra vezethető vissza). Nyugat felé vonultak, Szmirnába, ahol hajóflottát építettek, majd a görög szigeteken túlra hajóztak, hogy Itália földjén új hazát alapítsanak. Azok, akik ezt a történeti változatot részesítik előnyben (sok történész vitatja ezt), sajnos csak elég homályos bizonyítékokra támaszkodhatnak érvelésükben – a kockajátékra, melyet etruszkok és lüdek (lídek vagy lüdiaiak) egyaránt játszottak, a lüd és az etruszk sírok közötti hasonlóságokra, a fuvola közkedveltségére, valamint az istenek és istennők panteonjaiban fellelhető közös jellegzetességekre. Thuküdidész említi, hogy a türrének az égei-tengeri Lemnosz szigetéről jöttek, ahol egy sírsztélét találtak, melyen a felirat akár etruszk is lehet. Csakhogy a sztélé felirata, minden jel szerint, az etruszkok itáliai érkezése után keletkezhetett. Lehet persze, hogy etruszk utazók temették ide elhunyt társukat, és innen a történeti láncszem. A sírokból származó leletek alapján jelenleg az egyetlen bizonyosság, hogy az etruszkok Kr. e. 750 körül már Itáliában voltak. Ötven évvel később a sírboltok monumentális méreteket kezdtek ölteni, mintha az itt lakók évszázadokra rendezkedtek volna be – házméretű termek, kezdetleges boltívek, kör alakú sziklafalak, egész sírfalvak, és temérdek eltemetett tárgy, felidézve azt a kifinomultságot és gazdagságot, melyet a görögök már jól ismertek Homérosz eposzaiból.

Erre az időszakra az etruszkok felépítették első városállamaikat. Termőföldeket műveltek, erdőket ritkítottak, mocsarakat csapoltak le. Városok épültek, de egyelőre nem a később oly jellemző masszív kőfalakkal, hiszen ekkor még nem kellett ellenségektől tartani. Délen megalapították Caere és Veii városait a mai Róma közelében; északon Tarquiniit, melyet az etruszkok alapító városuknak tartottak, aztán jött Vetluna, Rusellae, Pupluna, Vaethri (a mai Volterra) és Camars, amit a rómaiak Clusiumnak neveztek, ma pedig az olaszok Chiusiként ismerik. Tovább már a szárazföld belseje következett: Arezzo, Perugia és Cortona, melyeknek feltornyosuló kőfalai ma is ismerősek lennének az etruszkoknak, ha feltámadnának.

A városokat kövezett utak kapcsolták össze. Kikötőikbe egymás után futottak be a hajók elefántcsonttal, szkarabeuszokkal, Afrikából származó osztrigával, arabiai tömjénnel, anatóliai üstökkel, olajjal, parfümökkel és Hellászból való cserépedényekkel megrakodva. A fazekasáruk között Egyiptomból, Mezopotámiából érkezett fényes fekete agyagkorsók csillogtak mitikus alakokkal díszítve. Az etruszkok szőlőműveléssel is foglalkoztak – az sincs kizárva, hogy ők vezették be –, és persze készítettek hozzá csodálatos juhtejből készült pecorinót (juhsajtot). Ismerték a víznyelőket, városaik el voltak látva vízzel, és pompás csatornákat építettek. Kiválóan értettek a fém megmunkálásához. Pupluna mellett hatalmas, rozsdás fémsalakhegyek maradtak utánuk, olyan gazdag vastartalommal, hogy az olaszok az első világháborúban innen olvasztottak vasat a tűzérségi gránátjaikhoz. Az etruszkok imádták a zenét: virtuóz zenészeik fuvolajátékukkal állítólag vadállatokat tudtak kelepcébe csalni, és a rómaiak etruszkoktól átvett harci kürtöket használtak később, ezt nevezték tubának. Görög stílusú freskók díszítették a gazdagok síremlékeit, a tetőket, a szarkofágokat életnagyságú szobrok ékesítették. Sajátos építészeti stílust honosítottak meg a bejárati csarnokok, más néven átriumok – az elnevezés az etruszk „bejárat” szóból ered. És van egy baljós örökség is, amit az etruszkok hagytak Európára: a királyi hatalom jelképe a fejszéhez kötözött vesszőnyaláb volt, melyet aztán átvettek a rómaiak, s így

lett belőle *fascēs* (fasciculus, azaz nyaláb), amit 2500 évvel később Mussolini ragadott kézbe, a fasizmus szimbólumaként és névadójaként.

És akkor itt van az ábécé. Egy nép, amely a mai Törökország felől, a homéroszi idők égei-tengeri térségén keresztül vándorolt nyugat felé, útközben elleshette a betűvetés tudományát a föníciaiaktól és a görögöktől. Egyesek fontosnak tartják, hogy a lüdiai és az etruszk ábécében egyaránt fellelhető egy új betű, az *f*, mely a 8-as számhoz hasonlít. Csakhogy a lüd ábécé, mely csupán nagyjából száz eset alapján ismert, későbbi eredetű, mint a legkorábbi etruszk: ez a tény és a hozzá tartozó *f/8* tehát éppen ellenkező irányba mutat. Ha van is bármi alapja a vándorlási történetnek, az már nem valószínű, hogy az írásbeliség korábban megfordult volna az etruszkok fejében. Előbb biztos bázist, városokat, gazdálkodást és kellő jómódot kellett teremteniük, és csak ezután jöhettek az emlékművek, a rájuk véshető feliratokkal. De függetlenül attól, hogy az etruszkok bevándorlók voltak-e vagy őslakosok, ez a fémekben gazdag kultúra a Kr. e. 700 körüli évekre – minden fiatalos ambíciójával és lendületével együtt, mely ösztönzést adhatott egy írásrendszer feltalálásához vagy átvételéhez – kétségkívül karnyújtásnyira volt az írásbeliség egy fontos forrásához. Euboeából érkezett görög telepesek ugyanis már két vagy három nemzedék óta éltek Ischia és Cumae szigetein. Ezek pedig mindössze 190 kilométerre feküdtek az etruszkok déli határaitól.

Orbetellótól 16 kilométernyire, a szárazföld belseje felé, egy nagy folyó mentén fekszik Marsiliana falu. Kellemes környék volt ez a Kr. e. hetedik században – hegyvidéki fennsík, mely természetes erődként szolgált az itt lakóknak, odalent pedig kiváló termőföldek között kanyargott egy hajózható folyó, az Albegna. Marsiliana jó kétszáz éven át virágzott. Módosságát jól tükrözi száznál is több, gazdag sírkamrája. Kavicsrétegbe vájták ezeket a *travertin*oként ismert, kiugró forrásvízi mészkövek alatt, és jó néhány hatalmas, travertinotáblával körülvett, kiárkolt sírhant tanúskodik a hajdani jómódról. Az egyik sírbolt „Elefántcsontok Köreként” vált ismertté, s a Kr. e. 625 körüli időkből való arany ékszerek, bronzok és elefántcsont tárgyak kerültek elő innen, garmadával. A leletek zöme messziről, például Mezopotámiából származhat ugyan, de akadnak kicsiny elefántcsont faragványok, melyeket valószínűleg itt, helyben készítettek. Legalábbis erre lehet következtetni a lobogó sörénnyel felruházott kutyaszerű állatokból, melyek egy helyi szobrász fantáziájának a szüleményei lehetnek, aki valódi oroszlánt alighanem soha nem látott, legfeljebb hallott róluk.

A tárgyak között akad egy, amely különös figyelmet érdemel. Egy parányi négyszögletű tábla, mindössze 8 centiméter hosszú, megemelt fedőlappal, és az egyik végén valami fogantyúfélével. Az ilyen formájú táblák eléggé gyakoriak voltak Hellaszban és Föníciában. Vékony viaszréteggel töltötték fel a felületüket, és hegyes íróveszővel karcoltak rájuk. Néhány cseppnyi új viasszal meg lehetett újítani a rajzfelületet. Ez a tárgy azonban túl kicsiny volt a gyakorlati alkalmazáshoz. Mégis, görög ábécé fut rajta végig, a tetejéről indulva, jobbról balra, lefelé haladva. Benn van a görög ábécének mind a huszonhat betűje. Mit keresett ez a sírban?

A legkézenfekvőbb magyarázat, hogy a tárgy egy gazdag és művelt emberé lehetett. Az illető ismerte az ábécét, és minden bizonnyal tudta használni a kis emlékeztetőt, ezért a nyakába akasztva hordta ezt a kis játék írótablát, hogy bármikor elővehető referenciaként igazolja tanultságát és a kifinomult Kelettel való kapcsolatát. Amikor a

derék ember meghalt (nem sokkal a város pusztulása előtt), ezt a kis dísz feltehetően vele együtt eltemették.

Más leletek is mutatják, milyen széles körben elterjedt a görög-föníciai ábécé. Temetkezési feliratok sok ezer nevet sorolnak. Kancsók örökítik meg tulajdonosaik nevét, s tintatartók, amolyan emlékeztető jegyzetömbként, őrzik az ábécé betűit. Egy, a Kr. e. 600 körüli évekből származó, kis kakast formázó edényen körbefutnak a betűk, hogy emlékeztessék a tulajdonosát a föníciai ábécé huszonhárom betűjére és a négy kiegészítő görög betűre.

A későbbiek folyamán az etruszkok elvetették a *b*, *d*, *g* és *o* betűket. A *ϛ* (*f*) szimbólum később jött, s így megmaradt a huszonhárom betűs, kidolgozott ábécé, mely a klasszikus görög formákon alapult, de amelynek különféle variánsait az euboeai szomszédok fejlesztették ki Ischia szigetén.

Hogyan vált ez az ábécé rómaivá? Ez már egy másik történet, mely kultúrák hanyatlásáról és újabb kultúrák felemelkedéséről szól.

A történelemtanítás elcsépelten közhelyszerű igazsága, hogy Rómát a rómaiak alapították. Iskolás gyerekek kívülről fújják a történetet, hogyan alapította Romulus az Örök Várost a Palatinus-dombon Kr. e. 753-ban, *ab urbe condita* (az alapítás évében), s mindezt a rómaiak saját történelmük alapvetéseként fogadják el. A dátumot a Kr. e. első században élt történész, Varró számolta ki, és magát a történetet Livius jegyezte le, egy generációval később. Livius azonban nem tett úgy, mintha szó szerinti igazságot közölne. A régi mesék, mondta, „több költészeti varázserőt sugároznak, mint egy hibátlan történelmi feljegyzés... Nincs okunk rá, úgy érzem, hogy kifogást emeljünk, amikor az antikvitas nem húz éles vonalat az emberi és a természetfölötti közé; ugyanis éppen ez ad méltóságot a múltnak.”

A legújabb régészeti kutatás azonban gondoskodott arról, amiről Livius nem tudhatott: egy leletről, amely Róma valódi eredetéről tanúskodik. Ám ez a történet nem a rómaiaknak, hanem az etruszkoknak ad méltóságot. Róma dombjai akkor népesültek be a következő évezredekre, amikor a nyolcadik században latin törzsi népek sárral tapasztott vessző-fonatból kunyhókat építettek a dombokon, és fokozatosan szétszóródtak a lenti védett völgyekben, lehetőleg ott, ahol a terület nem vált maláriás mocsárrá a Tiberis folyó áradásaikor. A Kr. e. 700 körüli években az etruszkokat egy gázló vonzotta ide, melyen át lehetett kelni az árvízmentes dombok védettségébe. Alkalmas hely volt ez a terjeszkedéshez: eléggé bent feküdt a szárazföldön ahhoz, hogy a folyón át lehessen kelni, mégis kellően közel a tengerparthoz s a tengerjáró hajókhoz. Egy törött cserépdarab őrzi a korszakra utaló betűket: „UQNUS”. Ez Róma legkorábbi felirata. Csakhogy ez nem római, hanem etruszk! A valamivel későbből való cserépmaradványok, melyeket a közeli Caerében és Veii-ben készítettek, mind etruszk eredetűek. Két fejedelmi sírkamra – 1855-ben és 1876-ban tárták fel mindkettőt Praenestében, Rómától néhány kilométerrel délkeletre – egyértelműen mutatja, hogy az etruszkok már a Kr. e. hetedik század elején behatoltak ebbe a vadabb régióba. Néhány generációval később, Kr. e. 625 körül megjelent az első kőművesmunka, és a latin kunyhókat, etruszkok irányításával, felváltották az első etruszk város kezdeményei. Rumlua volt a hely neve, és ebből lett később Romulus, valahogy úgy, ahogy Kadmosz és Türennosz később emberi formát öltött, hogy legendás ősekkel és hamis utódokkal legyen felruházva.

Róma első történelmi királya, Lucomo származása szerint nem volt római. Tarquiniiból jött, az etruszok legnagyobb városából. Feleségével együtt úgy döntöttek, hogy a határvidéken telepednek le, a szétszórta falvak és az írástudatlan törzsi népek között. A városalapítás után új nevet vett fel: Priscus Tarquinius lett, utalva szülővárosára. 607 körül került a trónra, s azzal biztosította pozícióját, hogy a szomszédos latin törzsek elleni védelemre helyezte a hangsúlyt. Róma első építészeként vonult be a történelembe. A nagyszabású építkezéseket a környékbeli törzsek elleni hadjáratokból szerzett zsákmány alapozta meg. Etruszk mérnökök vízelvezető csatornákat építettek, a Capitolium és a Palatinus-domb között lecsapolták a mocsarat, egy folyó-mellékágot betemettek, és napégette téglákkal szilárd alapokat építettek. Kr. e. 575 körül, ahogy egy archeológiai kőzetminta feltárta, földig rombolták a vályogkunyhókat, szalma- és nádtetőikkel együtt, és a területet kemény kavicsokkal szórták fel, hogy hatalmas, nyitott teret képezzenek a Palatinus lábánál: ez lett a Forum, vagyis a Római Birodalom későbbi központja.

Tarquinius sikere komoly kihívást is hozott magával. Egy bizonyos Mastarna nevű etruszk hadsereget toborzott, és elfoglalta Rómát, majd Servius Tullius néven magához ragadta a hatalmat. Negyvenéves uralkodása alatt sok mindent tett: megreformálta a társadalmat, adózást, ingatlan-nyilvántartást, cenzust és jogrendszert vezetett be, s mindezzel egy példátlan méretű és erejű hadsereg fenntartásának feltételeit teremtette meg. Róma voltaképpen egy polgári hadsereg által irányított városállammá vált; minden egyes polgárának hozzá kellett járulnia egy katonai század kiállításához – ez volt a *centuria*, melynek élén a parancsnok, a *centurio* állt.

Ezt a rendszert vette át zsarnoki elszántsággal Tarquinius unokája, Tarquinius Superbus, azaz Tarquinius, a Büszke. Az új város növekedett. Egy egy kilométeres völgyben, a Palatinus- és az Aventine-domb között, létrejött a Circus Maximus. Tarquinius pontosan tudta, mit akar: egy Tarquiniiben látható freskón etruszk temetési sportesemények láthatók, futókkal, bokszerolókkal, gerelyhajítókkal és szekérhajítókkal, versenyzés közben. A római szórakoztatás évezredének kezdetén Etruriából hozott lovak és sportolók gondoskodtak az első játékokról. A Capitoliumon emelkedett Tinia, az etruszk Jupiter nagy fatemploma, mely pompájával talán még az újjáépített jeruzsálemi Salamon-templomot is felülmúlta. A Nagy Csatorna – a Cloaca Maxima – 600 méteres hosszúságban kötötte össze a Forumot a Tiberisszel (ennek egyes részei még ma is láthatók). Tarquinius voltaképpen saját nagyapja víziójára épített; bíborba öltözött, ünnepi alkalmakkor aranykoronát viselt, Etruria tizenkét nagy városát szimbolizálva tizenkét lictor kísérte a ceremóniákon, mindegyikük fejszét és vesszőnyalábot tartott a kezében.

Róma Etruria egyik legfontosabb városává vált. Az etruszk uralom időközben dél felé terjeszkedett, Campanián át, és már a görög kolóniát, Cumaét fenyegette. Ilyen módon a földközi-tengeri kultúrákat összekapcsoló politika egyik főszereplőjévé vált. 600 körül görög telepesek bukkantak fel Dél-Franciaországban, Massalia (a mai Marseille) térségében. Perzsia felemelkedésekor üzték el őket a mai Törökország nyugati partjairól, Foca környékéről. Érkezésük szikra volt a lőporos hordóban; a görög telepesek ugyanis monopolizálták a Britanniából a Rhône-on leszállított ón kereskedelmét. A karthágói főníciaiaknak azonban ez nem tetszett, és az etruszoknak sem, akik fenyegetve látták a parti kereskedelmüket, továbbá a főníciaiakkal és az égei-tengeri népekkel kiépített kapcsolataikat. Amikor a görögök 545-ben elfoglalták

Korzikát, az etruszkok úgy látták, nekik is lépniük kell. Etruria szövetséget kötött Karthágóval, egy 120 hajóból álló tengeri flottát állított fel, s az egyik legkorábbi és legjelentősebb földközi-tengeri ütközetben legyőzték a görögöket a korzikai bázisukon, Alaliánál.

Ettől kezdve az etruszkok biztonságban érezték magukat, és tovább terjeszkedtek. Kr. e. 550-ig a mai Pisától Nápolyig egész Közép-Itáliát eluralták. Etruszk út kapaszkodott fel az ezer méter magas Passo della Colline magaslataira, Firenze irányába. Kr. e. 500 körül Bologna mellett, Marzobotto falu közelében felépítették Misa nevű városukat; rácshálózatos utcaserkezettel, házakkal, műhelyekkel, egy akropolisszal, valamint két, ma is látható templommal. Piacenza, Modena, Mantua, Ravenna: ezeket mind etruszkok alapították. Egyik városuknak, mely a Pó folyónál örködött – áradásos torkolatát etruszk hidraulikai szakemberek ellenőrizték –, az Atria nevet adták („bejárat”, vagyis ugyanaz a szó, ami az építészetben az *átrium*). És innen ered az Adria név is. Kereskedők egészen az Alpok lábáig, de azon túl is elmerészkedtek. Észak-Európa nyitva állt. Kelta törzsfőnökök etruszk bronzüstökből etruszk kancsókkal merítettek etruszk borokat.

És bármerre mentek, az ábécéjüket is vitték magukkal. Az Alpoktól északra tanyázó germán törzsek minden bizonnyal felfigyeltek rá. Egyes kutatók, igaz, hiányos bizonyítékokra hivatkozva, azt állítják, hogy át is vették az ábécét, és hogy egy vállalkozó szellemű germán volt az, aki létrehozta a később rúnáirásként ismertté vált rendszert, vagyis azt az ábécét, mely aztán a kereskedelmi útvonalak mentén észak felé terjedt, a Dunától egészen Skandináviáig és Angliáig. Mekkora lehetőséget hagyott ki Burton, amikor nem követte a zágrábi múmiával kapcsolatos megérzéseit! A rúnáábécének persze megvan a maga külön története. A római kultúra többi örököse számára ugyanis az etruszk ábécével szemben sokáig alternatívaként szolgált, igaz, egyre halványulva, hogy végül, a tizenhetedik században, valahol Svédország egy távoli szegletében csendesen kimúljon.

Föl kell tennünk azonban egy logikus kérdést! Ha az etruszkok ennyire sikeresek voltak, ha uralták a latin törzseket, ha saját írásrendszerrel rendelkeztek, akkor a római kultúra miért nem etruszk? És mi miért római betűkkel írunk, miért nem etruszkkal? Hogyan tudták a latinok visszajára fordítani a helyzetet, és hogyan söpörhették el Etruriát és az etruszkokat, hogyan kaparinthatták meg az írásrendszerüket? Hiszen annyira kézenfekvő lett volna, hogy a másik oldal kerekedjen felül, s Európaszerte – ezen keresztül az egész világon – egy etruszk birodalom, egy etruszk írásrendszer jöjjön létre.

A válasz ott keresendő, ahol a sors, a történelem és az istenek szembefordulnak hajdanvolt kedvenc gyermekeikkel.

Ahogy minden iskolás gyerek kívülről fújja, Rómában Kr. e. 509-ben kikiáltották a köztársaságot, és Tarquiniust elkergették. Egy felületes pillantás a római történelemre azt sugallja, hogy a latinoknál népi lázadás tört ki az etruszk tirannus uralma ellen. Valójában azonban a lázadást az etruszk arisztokraták szították, akik az új berendezkedés alatt is megtartották a két legmagasabb hivatalt, vagyis a konzuli tisztségeket. Az összes etruszk díszes kellék megmaradt: koronák, jogarok, elefántcsont trónok, bíborszegélyű díszköntösök, a lictorok vesszőnyalábjai. Az elűzött Tarquinius persze vissza akart térni a trónjára, és más etruszk városok élén hadba indult. A had-

sereg, melyet a clusiumi király, Lars Porsena vezetett, nem torpant meg, még attól sem, hogy Horatius elvágta előttük az egyetlen fahidat a Tiberisen – Macaulay drámai költeménye csak az egyik újkori feldolgozása a népszerű legendának. Porsena tulajdonképpen ostrommal győzött, de olyan keserű dühöt váltott ki, ami azzal fenyegetett, hogy Észak-Etruria elszakadhat a déli részekről.

Etruria ereje és bűvölete egyben a gyengesége is volt. Büszke és független városállamokból állt, melyek képtelenek voltak hosszú távon együttműködni. A birodalom nem annyira a katonai hódításra, inkább a kereskedelemre és a kultúrára épült. A kísérlet, hogy erőszakkal szerezzék vissza azt, amire egykor békés eszközökkel tettek szert, pusztuláshoz vezetett. Jóllehet az etruszk vezetők még további ötven éven át domináns szerepet játszottak Rómában, a rómaiak – a közemberek, akiket etruszk vállalkozók gyarmatosítottak – maguknak követelték új keletű felvirágzásukat és hatalmukat, méghozzá a legnagyobb etruszk szigorúsággal. Ha írtak vagy olvastak, csakis a saját nyelvükön tették, vagyis latinul. Kevésbé érdekelték őket az etruszk műtárgyak, kézműves termékek és árucikkek, és felháborodtak szomszédjaik fényűző mulatságain. Az etruszkoktól eltérően a rómaiak eltiltották a nőket a társas összejövetelektől és az ivástól. Plinius említi egy férj esetét, aki megölte a feleségét, amikor boriváson kapta, és a férfit utóbb felmentették a gyilkosság vádja alól. A legnagyobb lecke, amit a rómaiak megtanultak az etruszkoktól, éppen az volt, amire az első etruszk uralkodók tanították őket: a hadsereget meg kell fizetni! Róma egy nagy kaszárnyává alakult át, a fényűzést befagyasztották, leállították a görög behozatalt, háziszőttesekbe öltöztek, és zabkását ettek. Közkedvelt sportpályájuk, a Mars mezeje felvonulási tereppé változott.

És az események szélesebb értelemben is az etruszkok ellen fordultak. 482-ben egy görög tengerészeti támaszpont lezárta a Messina-szorost. 480-ban szövetségeseik, a karthágóiak megsemmisítő vereséget szenvedtek Himeránál – több száz hajó odaveszett, és harmincezer emberüket ölték meg –, amikor megpróbálták a görögöket kiűzni Szicíliából. Hat évvel később egy közös etruszk–karthágói támadás Cumae-nél katasztrófába fulladt, amikor Siracusából görögök érkeztek Cumae megsegítésére. A nagy vereséget ma egy etruszk sisak idézi a British Museumban. A görög vezérnek, Hieronnak adták győzelmi emlékül, aki Olümpia templomának ajánlotta fel a sisakot egy görögül belevéselt felirattal, mely így szól: „Hieron, Deinomenész fia és a siracusaiak ajánlják Zeusznak az etruszkoktól nyert hadizsákmányokért Cumae-nél”. Ennél is rosszabb volt azonban, hogy Hieron Ischiát is megkapta győzelmi díjként. Inentől kezdve egész Campania, az etruszk dél állandó fenyegetés alatt élt a tenger felől, míg az északi körzeteket a feldühödött latinok vágták el tőlük. 453-ban hatvan görög háromsorevezős gálya fésülte át az etruszk kikötőket. Campaniában latin törzsi emberek özönlöttek le a hegyekből. Pompeji és Capua erős falai semmit nem értek. A most már csak zsoldosokra hagyatkozó etruszk városok egymás után estek el. Kr. e. 425-re Campania minden ereje elfogyott. 415-ben, a peloponnészoszi háború, azaz a görögök 431-től 404-ig tartó nagy polgárháborúja közepette egy etruszk-athéni egyesített támadás Siracusa ellen újabb katasztrófához vezetett: ötvenhárom etruszk hajó veszett oda, és hétezer athénit hurcoltak el rabszolgának.

Rövidre fogva egy évszázad hanyatlását: Róma szembenállásából háború lett, amelyben a rómaiak könyörtelennek bizonyultak. Kr. e. 396-ban, egy évtizednyi hadviselés után a megmaradt fő etruszk város, Veii ellen vonultak. Az ostromlók az et-

ruszkok híres vízelvezető csövein és csatornáin keresztül szivárogtak be a városba, majd kitépték a városkapukat. „Félelmetes csatazaj támadt” – jegyezte fel Livius –, „győzelmi üvöltések, a rémület sikolyai és gyermekek szájalomra méltó sírása. Másnap a szabadnak született városi népet mind eladták rabszolgának.” A támadók a várost kirabolták, a templomokat kifosztották, Juno szobrát Rómába szállították. 354 és 351 között a rómaiak tönkretették Tarquiniit, felperzselték földjeit, népét leigázták és megtizedelték, öntözőberendezéseiket darabokra zúzták, műhelyeiket felégették. Kelták támadtak északról, görögök délről. Ezt követően még volt ugyan egy rövid lelki újjászületési időszak, de aztán Kr. e. 300-ra bekövetkezett a teljes összeomlás. Az etruszk sírboltok falain a halott már nem mosolygott többé, a táncosok helyét pedig démonok foglalták el. Amikor az utolsó független etruszk város, Volsinii 264-ben elesett, az épületeket szabályosan letarolták, minden házat és falat földig romboltak, és az egész hely mély feledésbe merült. Róma szabadon fordulhatott másik ősellensége, Karthágó ellen. A Kr. e. első századra az etruszk nyelv kihalt, s kérdéses, hogy valaha is képes lesz-e feltámadni.

A latinok hatalomra kerülésével megkezdődött a nagy elnyomás és a nagy tagadás kora. A rómaiak – régi, értékes tárgyak után kutatva – átfésülték a sírokat. D. H. Lawrence, aki az 1920-as években járt Etruriában, írói benyomásai alapján így foglalta össze, mi történhetett:

„Miután az arany-, ezüst- és rubinkincset az urnákból megdézsmálták... vázák és bronzok még mindig maradhattak. Ekkor a gazdag rómaiak elkezdtek vázákat gyűjteni – »görög« vázákat, festett jelenetekkel. Így a sírokból ezeket is ellopták. Aztán a kicsi bronzfigurák, szobrocskák, állatok és bronzhajók következtek, melyeket az etruszkok ezerszám temettek el sírjaikban, és ezek mind a római gyűjtők tombolásának áldozatául estek.”

Nem mindenki adta át magát a rablószenvedélynek. A Kr. e. első évszázadban Claudius császár, akinek az első felesége részben etruszk származású volt, íratott egy húszkötetes történelemkönyvet a császárnő hajdani népéről; de sajnos az egész mű eltűnt, balszerencse vagy tudatos elhallgatás folytán. A rómaiak a létezésüket köszönhették az etruszkoknak, de kitörölték őket emlékezetükből. Talán közönséges kapzsiságból, talán azért, hogy elrejtse az igazságot, melyet túl megalázónak találtak ahhoz, hogy beismerjék. Történeteikben, amikor a múltjukról regéltek, saját maguktól vagy a görögöktől eredeztették magukat. Etruria a római történelem függelékévé vált.

Harcászatban, közigazgatásban a rómaiak kiválóak voltak, s éppen ezért kellett nekik az írásrendszer. Az etruszk betűörökség kapóra jött – kisebb átalakításokkal, persze. Az egyik ilyen módosítás a *g*, *c* és *k* hangok és írott formáik újrendezése volt. Ezeknek a hangoknak és betűformáknak megvan a maguk külön története, de a legfőbb eredmény kétségkívül az etruszk *c* forma átalakítása volt *g*-vé. Más görög betűk: *th* (*θ*), *ks* (*ε*), *kh* (*χ*), *ps* (*ψ*) és a hosszú *o* nem szerepelnek a latinban. A rómaiak ejtették a görög *ph*-t (*ϕ*), de a tudós császár, Claudius javaslatára mégiscsak újra bevették a hangot a mi „*f*”-ünkként, egy helyi, ősi görög betű, a digamma alapján, mely további zavarokat okozott, mivel *tu*-ként lemondtak róla, még mielőtt kikopott a használatból. Végül pedig a rómaiak kiselejtezték az *y*-t és a *z*-t, majd újra visszaállí-

tották, s mindkettőt a sor végére helyezték. A végeredmény lényegében a mi ábécénk lett, kivéve a hiányzó *j*, *u* vagy *w* betűket.

Ez tehát a huszonhárom betű, amit a rómaiak összehoztak maguknak – és nekünk. A siker kulcsa a politikai hatalom volt, melyet jól tükröznek a római feliratokon a betűk formái. Mint nagy csodálói mindennek, ami görög, a rómaiak a vezérfonalat természetesen a görögöktől vették át, akik olyan betűformákat terveztek, melyek hatalmat és tekintélyt sugároznak. Ezt a hatást két egymással versengő tulajdonság kelti: egyszerűség és díszesség. Az egyszerűség a vékony, egyöntetű vonalakból és az uniformizált szögletességből adódik; a díszesség – diszkrét utalás az uralkodó művészi igényességére – a kezdetekkor azokban a kis „túlkapásokban” lelhető fel, melyek a vonalak végén láthatók, s amelyekből egy szép napon az úgynevezett betűtálpak keletkeztek. Aztán továbbvitték ezt a gondolatot azzal, hogy négyszögletű betűket és finom betűtálpakat alkottak a vonalak vastagságának különböző variációival. Kőbe vésve és jó erős napfénynek kitéve ezek a betűk éppen a kívánt hatást keltik.

Ahogy Stanley Morison, a betűképek történésze és a modern betűtípusok legkiválóbb tervezője írja, a legszebb római feliratok tervezői és a szobrászok értették a dolgot, „hogyan kell lenyűgözni a meghódított provinciák polgárait”. Bármit is közölt az adott felirat, bárhol is állították ki a szobrot, a rejtett üzenetet a római minőség szintjére emelt betűk szimbolizálták: *SPQR – Senatus Populusque Romanus*, azaz *A római szenátus és a római nép*. Magyarán: Róma uralkodik! És bizonyos értelemben még mindig ezt teszi, monumentális betűformái ugyanis, az itáliai reneszánsz által szentesítve, olyannyira lenyűgözték Morisont, hogy ezeket vette alapul, amikor az 1930-as években megtervezte a londoni *Times* betűmintáit. A *Times New Roman* a világ talán legnépszerűbb betűtípusa, és nem árt tudni, hogy egyenesen Augustus és Traianus felirataihoz nyúlik vissza. E két császár mesteremberei, Morison szavai szerint, „a kiválóság olyan magaslatára jutottak, hogy Nyugaton a latin ábécé felülmúlhatatlan tolmácsolóiként tettek szert általános elismerésre”.

Az írásbeliség e széles folyamának számtalan holtága és mellékfolyója létezik. A Római Birodalom korai történetétől kezdődően a nyugati ábécé története összekeveredik az írásrendszerek és az írásbeliség más speciális területeivel. A római betűvetés más formákat is hozott magával, különösen azok után, hogy Nagy Konstantin, az első keresztény császár szakított Róma keresztényellenes múltjával. Időközben különbséget tettek nagy- és kisbetűk, nagybetűs és kisbetűs szavak között. Írásmódok jöttek-mentek, tucatszám. De sem az alapgondolatot, sem az alapvető formákat nem kellett megváltoztatni, legfeljebb itt-ott korrigálni. Az ábécét csak később, a középkorban módosítják jelentősebben, amikor a *v* betűből létrejön az *u*, majd később a *w*, mely még mindig őrzi eredetét az angol nevében: „dupla u” és a franciában: „*dupla u*”. Végül, elég lassan, a tizennegyedik és a tizenhetedik század között, az *i* betű is kettéválik; a hosszabb, kezdő változatából lesz a mai angol *j* betű.

Voltaképpen röviddel azt követően, hogy Róma rómaivá vált, alapvető eszközként létrejött a *latin ábécé*, mellyel betérítették egész Európát. Megállapíthatjuk tehát, hogy ezek után csak keleten, vagyis a birodalom határain túl léteztek olyan távoli népek és barbárok, akik írásrendszer nélkül maradtak.

TIZEDIK FEJEZET

A növekedés határai

Ez a könyv azokat a pillanatokot próbálta kimerevíteni, amikor a kibontakozó ábécé egyik kultúráról a másikra „ugrott”, hogy az írott kommunikáció leghatékonyabb és legalkalmasabb formáját átörökítse. Ez idáig rendben is lenne, de ha a nyugati ábécé ilyen csodálatos, akkor miért nem használják még szélesebb körben? A meghonosodott rendszerek konzervativizmusa kínál egyfajta választ erre a kérdésre. De nem Európában! Itt a római ábécé elvileg nyugodtan elterjedhetett volna az atlanti partoktól az Urálig, és azon túl is, egészen a Csendes-óceánig. A valóságban azonban nem ez történt: a terjedést megakasztotta egy második írásrendszer kibontakozása, mely több mint ezer évvel ezelőtt kettéosztotta, és mind a mai napig megosztva tartja Európát. A hasadás sajnos a Balkánon következett be, ahol törzsek, régiók és nemzetek sodródtak az időben mint aszteroidák zuhatagai, megjósolhatatlan kölcsönhatásban rántva maguk után nagy bolygókat is – Rómát és Bizáncot, a kereszténységet és az ortodoxiát, a szovjet birodalmat és Nyugat-Európát, Törökországot és... Már a komplexitások felidézése is elég a gondolatok összekuszálásához.

Van azonban egy alkotóelem, amelyet visszakövethetünk a gyökerekig: annak az írásrendszernek a felbukkanása, amely versenyre kelt a római rendszerrel, s egyúttal határt is szabott neki. Ahogy az élő dolgok általában, ez a két ábécé, úgy tűnt, a határvidékek kultúráiban keres magának új „piacokat”. Napjainkban kibontakozott egy merőben új kultúra – az internet –, amelybe a latin írásrendszer minden jel szerint elég alaposan beásta magát. Lehetséges tehát, noha nem szükségszerű, hogy a latin ábécé univerzálissá váljon.

Ami a Római Birodalomból megmaradt, az is kezdett kettéválni a kilencedik században, mégpedig a nyugati rész – mely továbbra is Rómát tekintette erkölcsi mércének – és keleti megfelelője, Konstantinápoly között.

Mindkét birodalom az egyház és az állam kettős hatalmára épült, és mindkettő magának követelte a legfőbb keresztényi hatalom palástját. Róma Szent Péter városa lett. Konstantinápoly pedig annak az embernek a fővárosa, aki a kereszténységet elhozta a római Európának. A várost, a korábbi Bizáncot is róla keresztelték el: Constantine-polis-nak, azaz Konstantin városának. Mindketten, tehát a pápa és a császár is a keresztény igazság letéteményesének, Isten földi helytartójának hitte magát. Csakhogy ekkor már mindkét birodalom repedezett. Keleten az iszlám fenyegetett közvetlen támadással, eretnekek és szekták morzsálgatták az Örök Igazságot, és barbárok randalíroztak a végeken. Nyugaton Nagy Károly frank király Kr. u. 800-ban császárrá koronázta magát, és megalapított egy új Római Birodalmat – csakhogy ez a birodalom is megosztott volt a királyi örökösök és a pápa egymás elleni folytonos ri-

valizálása következtében. A kelet görög lett, a nyugat pedig latin. A politikai és társadalmi különbségek egy doktriner vitára összpontosítottak; az istenség természetét firtatták, de a kérdés végül megoldhatatlannak bizonyult. Mindkét oldal egységes kereszténységről álmódott, ennek ellenére a két birodalom 800-ra úgy tört ketté, akár egy sodródó jégtábla.

Határaikon a romboló megosztottság törésvonalakat rajzolt, különösen Bizánc északi, pogány régiójában és Nagy Károly birodalmának keleti részén, a mai Balkántól egészen a mai Oroszországig terjedően. Ez a hatalmas térség nomád törzsektől kavargott, melyek keletről és nyugatról özönlöttek be; türkök és szlávok különféle törzsei – avarok, bolgárok, besenyők, kazárok –, később pedig skandinávok csaptak le dél felé, a Baltikumhoz vezető folyami utakra. Róma és Bizánc egyaránt odafigyelt ezekre a szellemi sötétségben élő térségekre, főként azért, hogy saját határvidékeiket biztosítsák. Római misszionáriusok indultak északra és keletre, és hatoltak be Bohémiába. Bizánci misszionáriusok nyomultak Hellászon át a szláv területekre. Ennek következtében törzsek és királyságok tarka egyvelege jött létre, s ezek mind azon ügyeskedtek, hogy gazdagságra és befolyásra tegyenek szert – ami persze mindegyiküktől alkalmazkodást követelt a kereszténység egyik vagy másik formájához –, és mindegyikük kiszámíthatatlan módon reagált a két szuperhatalom beavatkozásaira. Kelet-Európa még alig kezdett konszolidálódni – a magyarok még meg sem jelentek a keleti horizonton –, de a két birodalom által kialakított végzetes törésvonalak már kirajzolódtak az írásrendszerekben, és ez a törés a mai napig is jelen van.

Az egyik fő szláv régió királysággá vált a kilencedik század elejére – Morvaországról van szó, a mai Cseh Köztársaság délkeleti részén. Az ország a mai Cseh Köztársaság és Szlovákia között kanyargó Morva folyóról kapta nevét, mely a Duna mellékfolyójaként éppen azért vált stratégiai fontosságúvá, mert a germán területekről a Fekete-tenger felé tartó folyami útvonal részét képezte. Selyem, elefántcsont, fűszer, valamint az északi kolostoroknak szánt tömjén haladt Morvaországon át töménytelen mennyiségben. A törzsfőnökök temérdek ékszerre, fazekasárura és kardra tettek szert – feltárt sírjaik elég jól tanúskodnak erről. Nagy Károly örökösei, amikor kelet felé terjeszkedtek, nem hagyhatták figyelmen kívül ezt az országot, s ez fordítva is igaz volt.

A folyami útvonal alsó szakaszán helyezkedett el Bulgária, ahová a szlávok a régóta megállapodott törökökön keresztül találtak utat. A kilencedik századra bolgárok uralták a térséget a Fekete-tengertől a Kárpátokig, déli irányban pedig egészen a görög határig. Volt egy bizánci kísérlet, hogy a bolgárokra erőszakolják akaratukat, de ez rossz véget ért, amikor Nicephorus császár ostrom közben életét vesztette, koponyáját az ellenség ezüstbe helyezte, és ivóserleget készített belőle. Mindeközben Bizáncot bekerítette a növekvő iszlám áradat, ezért a birodalom kénytelen volt tekintet és misszionáriusai figyelmét visszafordítani a Balkánra. Bizánc számára a bolgárok jelentették ugyanazt, amit a morvák Nagy Károly Szent Római Birodalmának.

A század közepére mind a morváknak, mind a bolgároknak saját királyuk volt, Raszisztzláv Morvaországban és Borisz Bulgáriában. Mindkettejüknek ugyanazzal a problémával kellett szembesülniük. A gazdagság megszerzéséhez kereskedni kell; a kereskedelem nagyhatalmakkal való kapcsolattartást követel; a kapcsolat viszont veszélyezteti a függetlenséget. Mindketten féltek nagy tekintélyű birodalmi szomszédjuktól, s mindketten dörgölöztek a nagy testvérhez. Morvaországban Raszisztzlávot a

nyugati birodalmi politika aggasztotta, mely két, egymással versengő misszionárius képében jelentkezett; az egyik német földről, a másik Itáliából érkezett. Borisz ugyanígy tartott a szomszédos Bizáncból.

A növekvő feszültség spirálján Borisz csavart egyet 862-ben. Nyugtalanította őt Raszisztzláv növekvő hatalma, és menekülni akart Bizánc kinyújtott csápjai elől, ezért találkozót szervezett Nagy Károly unokájával, Germán Lajossal, Bajorország királyával. Lajosnak megvolt a maga különutas diplomáciája, amibe nem fértek bele névleges hűbérurak, sem a császár, sem a pápa. Raszisztzláv veszélyt szimatolt – germánok balról, germánok jobbról, és Morvaországnak máris vége... A válaszlépése tehát az volt, hogy küldöttséget menesztett III. Mihályhoz Konstantinápolyba, azzal a sürgető kéréssel, hogy küldjenek Morvaországba „egy tanárt, aki útbaigazít minket az igaz hitben, a mi saját nyelvünkön”.

A kérés sorsdöntő pillanatban érkezett Mihályhoz. Két évvel korábban az oroszok csaptak le rájuk. (Igazából svédek voltak, akiket Kijevbe telepítettek, és finn nevük alapján „ruszként” ismerték őket.) A jövevények először kereskedni próbáltak a „folyami utakon” az újonnan alakult iszlám birodalommal, a bizánciak számára azonban a kétszáz hajóból álló flotta derült égből villámcsapásként hatott. Mihálynak hirtelen új ellenséggel kellett számolnia a Fekete-tengertől északra, veszedelmesen közel egy Krímben található bizánci gyarmathoz. És mindeközben a bolgárok egy germán királlyal tárgyalnak, aki minden bizonnyal Róma előőrse. Mihály egy szövetséggel gazdagodhat a Boszporusztól északra: Raszisztzláv küldöttségét tehát a szó szoros értelmében az ég küldte!

Mihálynak azonban akadt egy kis gondja a morva kérést illetően. A szentségek kiszolgáltatásához mindössze három nyelv állt rendelkezésre: latin, görög és héber; azok a nyelvek, amelyeken Pilátus felrakatta az intést Krisztus feje fölé a kereszten. Na, de ez nem a finnyáskodások ideje! Mihály olyan üzenetet küldött, mely egyszerre szolgálta a saját érdekeit és Raszisztzlávét is: prédikáljanak szlávul!

A missziót egy testvérpár vezette, az akkor negyvenhét éves Metód és a nála tizenkét évvel fiatalabb Konstantin. Mindketten egyformán alkalmasak voltak a feladatra. Konstantint – ragadványneve „a Filozófus” – korának egyik legkiválóbb tudósaként tartották számon, Metód pedig egy szláv provinciának volt a kormányzója. Mindketten vezettek már missziót a török nyelvű kazárokhoz (más kérdés, hogy túl későn érkeztek, mivel a kazárok addigra már elkötelezték magukat a judaizmus mellett). És mindketten Thesszalonikiben, a Bizánci Birodalom és a szláv Dél-Makedónia közötti határvárosban nőttek fel. A város utcáin szlávul és görögül egyformán beszéltek. A fivérek tehát kétnyelvűek voltak.

Mielőtt Bizáncot elhagyták, Konstantin egyszer már megküzdött a feladattal, hogyan lehet szlávul tanítani a kereszténységet. E célból feltalált egy új ábécét, mely a *glagolita* nevet kapta, alighanem a szláv „szó” vagy „beszélni” kifejezés alapján. Lehetséges, hogy az elnevezést az inspirálta, hogy a szláv liturgiában gyakran használták a „mondotta” (*glagola*) kitételt, de az is lehet, hogy az eredet a Konstantin által elsőként szlávra fordított fejezetekben, jelesül János evangéliumának kezdőszavaiban keresendő: „Kezdetben vala az Ige.” Ha a glagolita ábécé teljes egészében Konstantin műve volt, akkor bámulatos intellektuális teljesítményt nyújtott, hiszen a rendszer nagyszerűen illeszkedett az ószláv nyelvhez. De számos kétség merül fel, hogy ő lett volna az egyedüli alkotó. Nagy valószínűséggel bátyja is részt vett a munkában, mint

ahogy számos szlávul beszélő szerzetes is, akik elkísérték őket Morvaországba. Mindenesetre a valószínűsíthető inspirációt a görög ábécé valamely írott formája adhatta, melyet Konstantin, akár saját maga, akár mint a munkacsoport vezetője, briliáns módon formált át negyven új betűvé. Igaz ugyan, hogy az új írásrendszer fölött a legtöbb szláv nyelvű térségben hamar eljárt az idő, de például a horvátoknál, ha omladozó bástyaként is, egészen a tizenkilencedik századig megmaradt, méghozzá éppen a római befolyás elleni harc eszközeként.

Az új ábécével rögzített nyelv ógyházi szlávként vált ismertté, és hamarosan minden szláv ajkú ember értette, Szerbiától Horvátországon át Bulgáriáig vagy Oroszorszáig. Ez az a nyelv, melyen az evangélium, Konstantin fordításában – az első nemzeti nyelvű Biblia-fordítás a Nyugaton? – megjelent. Ma is hallható az orosz ortodox egyház miséin.

Néhány éven át a misszió siker és kudarc között egyensúlyozott. II. Adorján pápa támogatta a fivéreket, mivel a befolyásuk valamelyest közömbösítette névleges alattvalóinak, a germánoknak az ambícióit. Egy római látogatáson 868-ban Konstantint és Metódot szláv liturgiával tisztelték meg. Konstantin azonban időközben megbetegedett. Halálos ágyán végrendelkezett, hogy szerzetesként kíván meghalni. Bizánci szokás szerint új nevet vett fel, ugyanazzal a kezdőbetűvel, és valóban szerzetesként halt meg, Cirill névre újrakeresztelve, mindössze ötvenkét évesen. Metódot pápai legátussá nevezték ki, s visszaküldték Morvaországba, hogy folytassa kiváló munkáját, de mire visszaérkezett, Rasziszlávot megbuktatta egy germánbarát frakció. A morvaországi germán klérus fel volt háborodva: ők hetvenöt éve latinul dolgoznak azon, hogy a szlávokat megtérítsék, és akkor megjelenik egy görög azzal, hogy bevezeti a görög misét *szlávul*! Metódot koholt vádakkal letartóztatták, és titokban csaknem három éven át börtönben tartották, mígnem a pápa megtudta a dolgot, és elrendelte a kiengedését. Mire Metód visszatért, a germán papság már teljesen nyeregben volt. Metód 885-ben meghalt, papjait hamarosan elűzték.

Ilyen dicstelenül ért véget az ortodoxia Morvaországban, és ez az oka annak, hogy a csehek és a szlovákok ma inkább Nyugat felé tekintenek, és persze latin ábécét használnak.

Visszaforgatva az idő kerekét csaknem húsz évvel korábbra, III. Mihály, akit igen csak felélénkített Borisz közeledése Germán Lajos királyhoz, hadsereget és tengeri flottát küldött Bulgária visszaszerzésére. A pápánál süket fülekre talált Borisz segélykérő szava. Borisznak tehát nem volt sok választása. 864-ben hagyta magát megkegyesztelni, Mihály keresztfiává vált, kiűzte a latin klérust, és behívta a bizánci papokat. Tizenöt éven át a török és szláv vegyes népesség ellenállt a hagyományos ellenségnek számító görögök befolyásának. De aztán a metodista papság kiűzése Morvaországból új életet lehel a bulgáriai ortodoxiába. A morvaországi papok hozták magukkal az ógyházi szláv nyelvben és a glagolita ábécében való jártasságukat. Az új iskolarendszerben 3500 tanítványt képeztek ki és küldtek szét az országban. Borisz fia és örököse, Simeon új palotát épített Preszlavban, amely aztán hamarosan a legnagyobb balkáni várossá fejlődött, számos kolostorral és egy tizenkét apszisú „Arany Templommal”, melynek romjai ma már csak néhány turistát látnak vendégül.

A jelek szerint a görög folyóírásban gyökerező glagolita ábécé a bolgárok számára kemény diónak bizonyult. De a bolgár tudósok ismerték a görög nagybetűket (uncia-

lis írást), és 893-ban megjelentek egy átdolgozott ábécével, melyet a szláv kereszténység atyja, a hajdani Konstantin, majd halála után Szent Cirill után neveztek el. Jóllehet a cirill írás Cirill emléke előtt tiszteleg, meg kell jegyeznünk, hogy magát az írásmódot nem ő találta fel, ahogy számtalan könyv állítja. Az ő találmánya lassan megfakult abban a versenyben, melyet éppen a nevét viselő ábécével szemben folytatott.

Így aztán Bulgáriában jött létre az első szláv nemzeti egyház, és ez az ország vált az ortodoxia és a cirill írás bástyájává. Az új ábécé lehetővé tette a saját irodalom kialakulását, és támpillért adott egy eleve kudarcra ítélt függetlenségi törekvéshez, amely aztán rettentő tragédiába torkollott 1014-ben, amikor a bizánci uralkodó, Basziliusz, a „Bolgárölő” 14 ezer bolgár foglyot vakíttatott meg. Ezt követően az ortodoxia és a cirill írás egy másik barbár kultúrának adott ihletet, mely 965 kilométerrel északra bukkant fel.

Szent Vlagyimir, a Kijevi Rusz uralkodója eredetileg minden volt, csak szent nem. A félig viking, félig szláv Vologyimir (így is írták a nevét) odaadó híve volt az ősi szláv isteneknek. Fivére meggyilkolásával került trónra. Méggy felesége volt és (állítólag) nyolcszáz ágyasa. Finom egy alak lehetett, hírhedt arról, hogy minden városban és faluban, ahová ellátogatott, teljesen szabad utat engedett vad szexuális ösztöneinek. Trónra lépésekor, 980-ban pogány istenei tiszteletére felállított egy szobrot Kijevben, melyet ezer nyilvános áldozattal avatott fel.

Vlagyimir abban a helyzetben volt, hogy rá kellett jönnie, az ilyen cselekedetek hosszú távon nem szülnek jó vért. Kijev azoknak a „vízi országutaknak” a kereszteződésénél feküdt – elsősorban is a Dnyeper mellett –, melyek Skandináviát kötötték össze Bizánccal. Sokféle vallás hívei gyűltek itt össze: keresztények, muszlimok, sőt, akadtak zsidók is. Kelet felé a nomádok, délen és nyugaton a keresztény királyok gazdag városai vették körül. Egy ambiciózus vezetőnek látnia kellett, hogy a monoteizmus civilizációt, stabilitást és gazdagságot hoz, míg a művelt és gazdag kereskedők által gyalázott pogányság háborúhoz vezet, melyet a vereség és a nyomor kockázata kísér.

A *Régmúlt idők krónikája*, melyet egy Nyesztor nevű kijevi szerzetes állított össze 1100 körül, beszámol egy híres történetről. Vlagyimir 987-ben úgy döntött, hogy szükség van egy új vallásra. De melyik legyen az? Elküldött egy tudóscsoportot, hogy nézzenek körül a nagyvilágban. Amikor a tudósok visszatértek, Vlagyimir átgondolta a lehetőségeket. A zsidók szétszórva élnek és nincs hatalmuk, úgyhogy a judaizmus kiesett. Az iszlámot akkor vetette el, amikor megtudta, hogy nem pártolják az alkoholfogyasztást; az oroszoknak, vélte Vlagyimir, „a boldogsághoz erős itálra van szükségük”. A katolikusok a pápájukra néznek fel, s ha valamire Vlagyimirnak végképp nem volt szüksége, az egy másik, erős vezetővel való rivalizálás. A germánoknál, panaszolták a küldöttség tagjai, „semmi szépet nem láttunk”.

Konstantinápoly, mindezzel szemben, tökéletesnek látszott. A delegátusok jelentették, hogy a Szent Szófia-székesegyházban misét celebráltak tiszteletükre. A megindítóan fenséges teatralitás – pompás papi ruhák, tiszteletet keltő papok, tömjénnel telt levegő, lélekbe markoló zene – elkápráztatta őket. A Vlagyimirnak tett jelentésben így írnak: „Azt se tudtuk, vajon a mennyben vagy a földön járunk-e, mert a földön nincs ilyen látomás vagy gyönyörűség, amit nem is tudunk szavakba önteni; csak azt tudjuk, hogy az ottani Isten az emberek között lakozik.”

Jó mese ez, mert ugyanannyit tart titokban, mint amennyit feltár. Vlagyimir nagyanyját, Olgát 957 körül Konstantinápolyban megkeresztelték. Mint a Kijevi Rusz régense, Olga lett az első orosz szent – nem árt róla tudni, hogy korának egyik legfélelmetesebb nagyasszonya volt. A Nyesztor-krónika szavai szerint: „Sugárzó volt ő a hitetlenek között, mint gyöngyszem a mocsárban.” Ez a példa lebegett Vlagyimir szeme előtt, s így elég világos elképzelése lehetett az ortodoxia jótéteményeiről, anélkül hogy túl mélyen bele kellett volna ásnia magát az alternatívák tanulmányozásába.

Voltak azonban más összefüggések is. Vlagyimir nem egyszerűen áttért, hogy ezzel behívjon országába egy idegen kultúrát, és kockára tegye a saját függetlenségét. A háttérben egy nagy adag katonai, politikai és kulturális számítás is meghúzódott. Vlagyimir apja, Szvjatoszláv annak idején fogságba esett Konstantinápolyban, és csak úgy engedték szabadon, hogy meg kellett ígérnie, segítséget küld, ha szükség lesz rá. Amikor Basztiliosznak, a „Bolgárölőnek” egy lázadást kellett levernie, Vlagyimir hat-ezer katonát küldött, de a következő üzleti ajánlattal kiegészítve: Vlagyimir áttér a keresztény hitre, Basztiliosz pedig hozzáadja feleségül a húgát, Anna hercegnőt.

Kijevben az ortodox papok munkához láttak, hogy a ruszt áttérítsék az új vallásra. A cirill ábécét eszközként használták ahhoz, hogy Vlagyimir szláv népét fölemeljék az írásbeliség és a kereszténység modern világába. Perunt, a hajdani szláv főistent ezüstfejével és aranybajuszával együtt letaszították a város fölött magasodó hegyi oltáráról, és belegörgették a Dnyeperbe. 1050-ben Hilarion, az első orosz metropolita így idézi azokat a fennkölt napokat: „Angyal trombitája és Isten mennydörgése hallatszott az összes városban. A levegőt tömjén szentelte meg, mely Isten felé szállt. Kolostorok álltak a hegyen.” Vlagyimir felhagyott a bujálkodással, a vallás felé fordult, százaknál vállalt keresztapaságot, iskolákat nyitott, bíróságokat állított fel, megszámolhatatlanul sok templomot és kolostort építtetett, közöttük a kijevi nagy székesegyházat, a Gyeszjatyinnaját. 1015-ben halt meg, majd annak rendje és módja szerint szentté avatták.

Vlagyimir ténykedésének következményei átformálták az orosz kultúrát. Az orosz templomok, központi és kiegészítő kupoláikkal együtt, bizánci mintára épültek. Kijev, a maga Szent Szófiájával a „görögség dicsőségévé” vált. A bizánci törvénykezés lett az orosz jog alapja. Misszionáriusok terjesztették mind az írásrendszert, mind a szentírásokat. A cirill megmaradt az orosz irodalom alapjának (és a többi ortodox szláv kultúrának is: fehérorosz, szerb, bolgár, macedón, ukrán). Amikor Bizánc szétzilált maradványai a törökök kezére kerültek 1453-ban, az orosz egyház emelkedett az ortodoxia legfőbb védelmezőjévé. „Csak egy igaz egyház létezik a földön” – írta a metropolita, az orosz ortodox egyház feje. „Oroszország egyháza.”

A két rendszer kijelölte felségterületeit: a római ábécé Nyugat-Európát, a cirill Keletet. Mindkettő ugyanolyan adaptálhatónak bizonyult, és a tizennyolcadik-tizenkilencedik században mindkét ábécé a birodalommal válás felhajtóerejeként működött.

Ahogy Oroszországot nyilvánvaló elhivatottsága hajszolta kelet felé Szibérián át, délen a Kaukázusba és Közép-Ázsiába, katonái, kormányhivatalnokai, misszionáriusai és tudósai vitték magukkal a cirill írást. Az előnyomulás nagy méretekben voltaképpen egy hosszú távú ostrom volt az iszlám ellen; olyan ostrom, mely úgy vált egyre intenzívebbé, ahogy Moszkva növelte kontrollját. Ez ötven év után, az 1930-as években érte el csúcspontját, Joszif Sztálin alatt, akinek a gazdasági hatalom megra-

adására, a hagyományos hitek és hatalmi struktúrák tönkretételére tett elszánt lépései népiertássá fajultak. Egyedül Kazahsztánban az 1926-os négymilliónyi népesség az 1939-es népszámlálás idejére hárommillióra zsugorodott. A háború közeledtével Sztálin egységet követelt, amin totális engedelmességet értett. 1939-ben a cirill írást ráerőszakolták Közép-Ázsia összes népcsoportjára – habár ugyanezt a sorsot Sztálin nem rótta ki saját népére, a grúzokra; az ő ábécéjük, a *mkhedruli* mindmáig, köszöni szépen, jól megvan. Másoknak, főleg a muszlimoknak ez egyfajta kulturális megvakítással ért fel. Szovjet-Közép-Ázsia muszlim népeit elszakították saját történelmüktől, irodalmuktól és a tágabb iszlám közösségtől. Egy csapásra analfabétává és politikailag impotenssé tették őket. George Orwell „*újbeszél*” kifejezését használva az 1984 című regényéből, *un-people* („nemnép”) lett belőlük. A politika valamelyest fellazult Sztálin halála után, de Közép-Ázsiában továbbra is cirill írást használtak, s ma mintegy ötven nyelv alkalmazza ezt az írásmódot. A háború utáni szovjet birodalom kelet-európai részében a régen megalapozott kultúrákra nem kényszerítettek rá ilyen átalakítást, a keretek valamivel rugalmasabbak voltak – Románia például a tizenkilencedik században átváltott a cirillről a római ábécére, a trák ősök iránti hódolat jeléül, aztán pedig nem váltott vissza.

Még tovább keleten, Mongóliában egy bizonyos írásrendszer még hatszáz évvel azt követően is használatban volt, hogy Dzsingisz kán parancsára bevezették. Habár félnomád pásztorainak életmódját Dzsingisz, ha feltámadna, még ma is azonnal felismerné, tény, hogy Mongólia egészen egyedülálló politikai képződménnyé alakult. Ez lett a második szocialista ország, miután függetlenedett Kínától, majd 1924-ben a szovjetek égisze alatt kommunistává vált. Habár marxista állam volt, nem rendelkezett iparral, következésképpen munkásosztályt alkotó proletariátussal sem. A marxisták szemében ez nyílt sértéssel ért fel. Akárcsak a vertikális írásmód, mely nem csupán a feudális múlt szimbóluma volt, hanem egy élő kövület. Ha ma olvassuk ezt az írást (ugyanis még mindig használják Belső-Mongóliában), olyan, mintha Chaucert olvasnánk, de a szavakat modern angol kiejtéssel mondanánk. 1940-re a változtatás igénye mindent elsöpört. Sztálinnak megvolt a mongóliai megfelelője, a visszataaszító Csojbalszan személyében, akinek a nevéhez egyebek között több ezer kolostor lerombolása fűződik. Szovjet katonák vállalva küzdöttek mongolokkal, hogy blokkolják a japán terjeszkedést Mongólia és a Távol-Kelet felé. Az írásrendszer megváltoztatása kapóra jött annak a politikai szándéknak a megerősítéséhez, hogy Mongólia elszakadjon a japán és kínai hegemoniától, és egy másik szövetségi rendszerhez csatlakozzék.

1941-ben tehát a párt letette voksát a cirill írásmód mellett, melyet a következő évben be is vezettek. Az átalakított írásrendszer az elnyomást és a gyakorlatiasságot egyaránt szolgálta, hiszen kétségkívül sokkal jobban illeszkedett a mongol nyelvhez, mint a régi. 1990-ben már alig akadt negyven év alatti ember Mongóliában, aki olvasni tudta a vertikális írást. A kommunizmus bukása után, 1990-92-ben elindult egy mozgalom, hogy a régi írást visszaállítsák, de kiderült, hogy az idő eljárt felette. Se valós igény, se pénz nem volt rá, hogy az idő kerekét visszaforgassák. Az orosz dolgozókhoz való némiképp tudathasadásos hozzáállás ellenére az orosz írás – lényegét tekintve ugyanaz az írásrendszer, amelyet a görög szerzetesek hagytak örökül a szláv ajkúakra ezer évvel korábban – megmaradt Mongóliában.

A római ábécé, miután megbirkózott a magyarral, a finnel és a baszkkal, Európán kívül is használhatónak bizonyult. Főként a misszionáriusi tevékenységnek köszönhetően ma már közel ötszáz afrikai nyelv használja a latin írásrendszert. A biztos lábakon álló, hagyományos kultúrák könnyen megőrizték írásrendszerüket. Indiában a két évszázados brit uralom új nyelvet és írásrendszert hozott magával a régiek mellé. Vietnamban francia nyelvészek alakították át az írást latinná, ez ugyanis nagymértékben segített a nagy testvértől, Kínától való elszakadásban. (Kambodzsa, a maga ősi és régen megalapozott khmer írásrendszerével védve volt az ilyenfajta beavatkozással szemben.) Spanyolok vitték el a latin írást a Fülöp-szigetekre, hollandok Indonéziába, spanyolok és portugálok Dél-Amerikába (időlegesen feledésre ítélve a maja hieroglifákat, egészen a legutóbbi évtizedekben bekövetkezett feltámadásukig). A latinosítás lendülete napjainkban is tart. Dallasban a Nyári Nyelvészeti Intézet misszionárius nyelvészei (vagy A Wesley Biblia Fordítói: az elnevezés mindig a szöveggörnyezettől függ) mindmáig dolgoznak azon, hogy fel nem jegyzett nyelveket írásba foglaljanak. Az a céljuk, hogy a Bibliát minden túlélő nyelvre lefordítsák. Különös célkitűzés ez, amely antropológiai értelemben meglehetősen ellentmondásos eredményekhez vezetett, nyelvészeti szempontból azonban néhány egészen rendkívüli alkotást is létrehozott, és ez, ha másnak nem is, a latin ortográfiának hasznára van. A kb. 600 fős lélekszámú waorani törzs, akik közt Kelet-Ecuadorban dolgozhattam, az amerikai misszionáriusok által behozott betűkön olvashatják nyelvüket (néhány meg is teszik); és amikor a nyelv kihal – mint ahogy bizonyosan ki fog halni –, a waorani le származottak egy olyan spanyol nyelvű kultúrának a nyelvét és betűit fogják alkalmazni, amelyről az 1960-as évekig nem is tudták, hogy maguk is részei.

Van egy, a szemünk láttára villámgyorsan kibontakozó kultúra, amely még mindig keresi a válaszokat az írásrendszer használatára: ez pedig az internet. Ha tetszik, ha nem, a számítógép és az internet nyugati találmány. A technológia nyugati alapú, a terminológia nyugati, a billentyűzet zömmel olyan karakterekből áll, hogy egy kétezernégyszáz évvel ezelőtt élő római is eligazodna rajta. Az arabot és a cirillt használó országok régóta tanulmányozzák a nyugat-európai nyelveket, főként az angolt, így a latin ábécé eléggé ismerős szinte mindenki számára, aki magasabb képzettséggel rendelkezik. Miután az internet megszületett, az új technológia néhány évig azoknak kedvezett, akik tudták használni a latin ábécét. Az alapkódot az ASCII, az *American Standard Code for Information Interchange* (Amerikai szabványkód az információcseréhez) adta. Az 1990-es évek közepén bárki, aki jóslásokba mert bocsátkozni, joggal mondhatta, hogy a latin ábécé pillanatokon belül eluralja a kibernetika világát.

Ma már ez nem így van. Bármelyik írásrendszert – például az arabot – le lehet fedni egy duális billentyűzettel, mellyel oda-vissza kapcsolgathatunk a helyi és a latin írásmód között. Standard programok hívnak be arab szövegeket képként (már ha van az embernek türelme kivárni a letöltést...). Minden jel szerint egy új szabvány válik univerzálissá; a Unicode, amely a 143 (és még mindig bővülő számú) írásrendszer valamennyi karakterét tárolja, beleértve a kínait is, az adott programtól és nyelvtől függetlenül. A PC-használók számára a nyelv továbbra is megmarad korlátként, melyet fordítással lehet átlépni, és a billentyűzeteket is szabványosítani kell hozzá, de az interneten minden írásrendszer tökéletesen konvertálható lesz.

Kínában igazán szép jövő előtt áll a latin ábécé, anélkül azonban, hogy a hagyományos kínai írást kiszorítaná. Aki ma Kínában PC-n dolgozik, annak ismernie kell a latin ábécét ahhoz, hogy a billentyűzetet használni tudja. A külföldre küldött e-mailek mindenesetre egyre inkább angol nyelvűek. Ha a komputeren kínaiul írunk, a latin rendszeren alapuló *pinyin* átírást használjuk. Mivel a *pinyin* csak legfejlettebb formájában jelzi a megfelelő kifinomultsággal a hangokat, a szoftver felkínál egy betűválogatást, amiből csak ki kell választanunk a megfelelőt, ugyanezt alkalmazzák a szöveges üzenetekre is. Fárasztó rendszernek tűnik ez, de a kínaiak, főleg a fürge ujjú fiatalok, feltűnően gyorsan megtanulják. Tehát miközben az angol nyelv virágkorát éli, az ábécé halad a maga útján, és életfontosságú hídról gondoskodik az alfabetikus kultúrákhoz.

Egyszer még maga Mao is nekikeseredett a kínai írás miatt, és pedzegette, hogy talán félre kellene tenni az egészet. Ma viszont úgy fest, hogy a legkonzervatívabb, legősibb és legnehezebb írásrendszerek gondoskodni tudnak saját fennmaradásukról, méghozzá olyan módon, hogy Rómából érkezett, feltörekvő riválisukkal partnerségre lépnek.

BIBLIOGRÁFIA

Általános

Daniels, P. T. és Bright, W. (szerk.): *The World's Writing Systems* (A világ írásrendszerei). New York és Oxford, 1996.

DeFrancis, John: *Visible Speech: The Diverse Oneness of Writing Systems* (Látható beszéd: Az írásrendszerek páratlanságának sokfélesége). Honolulu, 1989.

Diringer, David: *The Alphabet: A Key to the History of Mankind* (Az ábécé: Kulcs az emberiség történelméhez). London, 1968.

Cambridge Ancient History, II. kötet, *Middle East and Aegean*: 1. rész (1800-1380) és 2. rész (1380-1000). *Cambridge Ókortörténet, Közel-Kelet és az Égei-tenger*.

Gelb, I. J.: *A Study of Writing* (Tanulmány az írásról). Chicago, 1952., 1963.

Goody, Jack: *The Interface Between The Written and The Oral* (Az írott és a kimondott kölcsönhatása). Cambridge, 1987.

Havelock, Eric: *The Muse Learns to Write* (A múzsa írni tanul). New Haven, London, 1986.

Haeley, John: *The Early Alphabet*, (A korai ábécé). London, 1990.

Jean, Georges: *Writing: The Story of Alphabets and Scripts* (Az ábécék és írásrendszerek története). London, 1992.

Lord, Albert B.: *The Singer of Tales* (A mesék énekese). Harvard, Oxford, 1960.

Pope, Maurice: *The Story of Decipherment* (A megfejtés történelme). London, 1999.

Shlain, Leonard: *The Alphabet Versus The Goddess* (Ábécé kontra Istennő). New York, 1998, London, 1999.

Az ókori Közel-Kelet

George, Andrew: *The Epic of Gilgamesh: A New Translation* (A Gilgames-eposz: egy új fordítás), London, 1999.

Godart, Louis: *The Phaistos Disc: The Enigma of an Aegean Script* (A phaisztoszi korong: az égei-tengeri írásrendszer rejtélye). Íráklion, 1995.

Gordon, Cyrus: *Forgotten Scripts: The Story of their Decipherment* (Elfeledett írásrendszerek: megfejtésük története). London, 1971.

James, Peter: *Centuries of Darkness* (A sötétség évszázadai). London, 1991.

Parkinson, Richard: *The Tale of Sinuhe and Other Ancient Egyptian Poems* (Szinuhe meséje és más ősi egyiptomi költemények). Kr. e. 1940-1640, Oxford, 1998., *Cracking Codes: The Rosetta Stone and Decipherment* (Kódtörés: a rosette-i kő és megfejtése), London, 1999.

Walker, C. B. F.: *Cuneiform* (Ékírás). London, 1987., 1988.

Egyiptom, Sínai-félsziget, Kánaán

Albright, William Foxwell: *The Role of The Canaanites in The History of Civilization in The Bible and The Ancient Near East: Essays in honour of William Foxwell Albright* („A kánaániták szerepe a civilizáció történetében” in *A Biblia és az ókori Közel-Kelet: Esszék William Foxwell Albright tiszteletére*). London, 1961.

Armstrong, Karen: *The History of God* (Isten története). London, 1993.

Bernstein, Burton: *Sinai, The Great and Terrible Wilderness* (A Sínai-félsziget, a nagy és félelmetes pusztaság). London, 1979.

Briquel-Chatonnet, Françoise: *Les Inscriptions Protosinaïtiques* in Dominique Valbelle and Charles Bonnet (szerk.): *Le Sinaï Durant L'Antiquité' et Le Moyen Âge*. Paris, 1998.

Darnell, John Coleman, F. W. Dobbs-Allsopp, Marilyn J. Lundberg, P. Kyle McCarter, Bruce Zuckerman: *Two Early Alphabetical Inscriptions from the Wadi El-Hol: New Evidence for the Origin of The Alphabet from the Western Desert of Egypt* (Két korai alfabetikus felirat Vádi El-Holból: új bizonyítékok az

ábécé eredetére Egyiptom nyugati sivatagából). American Schools of Oriental Research, Boston MA, 2005.

Drawer, Margaret: *S. Flinders Petrie: A Life in Archeology* (S. Flinders Petrie: Egy élet a régészetben). Wisconsin, London 1985/1995.

Frerichs, Ernest S. and Leonard Lesko (szerk.): *Exodus: The Egyptian Evidence* (Exodus: Az egyiptomi bizonyíték). Winona Lake, 1997.

Gardiner, Alan: *The Egyptian Origin of The Semitic Alphabet* in The Journal of Egyptian Archeology III. (A sémi ábécé egyiptomi eredete a Journal of Egyptian Archeology III. számában), London, 1916.

Gordon, Cyrus: *Before the Bible* (A Biblia előtt). London, 1962.

Hamilton, Gordon J.: *The Origins of the West Semitic Alphabet in Egyptian Scripts* (A nyugati sémi ábécé eredete az egyiptomi írásrendszerekben). Catholic Biblical Quarterly Monograph Series 40, Washington DC, 2006.

Naveh, Joseph: *Early History of The Alphabet* (Az ábécé korai története). Brill, 1982.

Niditch, Susan: *Oral World and Written World: Orality and Literacy in Ancient Israel* (Szóbeli világ és írott világ: Szóbeliség és írásbeliség az ókori Izraelben). Kentucky, 1996./London, 1997.

Petrie, W. M. Flinders: *Researches in Sinai* (Kutatások a Sínai-félszigeten). London, 1906.

Sass, Benjamin: *The Genesis of The Alphabet and Its Development in the 2nd Millennium* (Az ábécé keletkezése és fejlődése a második évezredben). Wiesbaden, 1988.; *Studia Alphabetica: On The Origin and early History of Northwest Semitic, South Semitic and Greek Alphabets* (Studia Alphabetica: az északnyugat-sémi, a déli sémi és a görög ábécé eredetéről és történetéről). Göttingen, 1991.; *The Alphabet at the Turn of The Millennium: The West Semitic Alphabet ca. 1150-850 BCE; The Antiquity of The Arabian, Greek and Phrygian Alphabets* (Az ábécé az ezredfordulón: A nyugati sémi ábécé kb. Kr. e. 1150-850; az arab, görög és frígiai ábécék). Tel Aviv, Journal of The Institute of Archeology of Tel Aviv University Occasional Publications 4. Tel Aviv: Emery and Claire Yass Publications in Archeology, 2005.

Fönícia

Craige, Peter: *Ugaritic and The Old Testament* (Az ugarit és az Ótestamentum). Grand Rapids, 1983.

Markoe, Glenn E.: *Phoenicians* (Föníciaiak). London, 2000.

Pritchard, James: *The Ancient Near East: An Anthology of Texts and Pictures* (Az ókori Közel-Kelet: Szövegek és képek antológiája). Princeton, Oxford, 1958.

Watson, Wilfred and Nicolas Wyatt (szerk.): *Handbook of Ugaritic Studies* (Ugarit tanulmányok kézikönyve). Brill, 1999.

Wyatt, Nicolas (szerk.): *Religious Texts from Ugarit* (Vallásos szövegek Ugaritból). Sheffield, 1998.

Hellász

American School of Classical Studies at Athens: *Graffiti in The Athenian Agora* (Graffiti az athéni Agorán). New Jersey, 1974.

Bernal, Martin: *Cadmean Letters* (Kádmeus betűk). Winona Lake, 1990.

Calasso, Roberto: *The Marriage of Cadmus and Harmony* (Kadmosz és Harmónia házassága). Milánó, 1998./New York, London 1993.

Havelock, Eric: *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences* (Az irodalmi forradalom Hellaszban és kulturális következményei). New Jersey, 1982.; *Preface to Plato* (Bevezetés Platónhoz). Oxford, 1963.

MacLeod, Roy (szerk.): *The Library of Alexandria* (Az alexandriai könyvtár). London, New York, 2000.

Morris, Ian and Barry Powell: *A New Companion to Homer* (Új kézikönyv Homéroszhoz). Brill, 1997.

Powell, Barry: *Homer and The Origin of The Greek Alphabet* (Homérosz és a görög ábécé eredete). Cambridge, 1991.

Ridgway, David: *The First Western Greeks* (Az első nyugati görögök). Cambridge, 1992.

Taplin, Oliver: *Greek Fire* (Görögtűz). London, 1989.

West, M. L.: *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth* (Helikon keleti arca: nyugat-ázsiai elemek a görög költészetben és mítoszokban). Oxford, 1997.

Williamson, Margaret: *Sappho's Immortal Daughters* (Szapphó halhatatlan lányai). Cambridge, Mass., 1995.

Woodard, Roger: *Greek Writing from Knossos to Homer* (Görög írás Knosszostól Homéroszig). New York, Oxford, 1997.

Etruszk/Római

- Banti, Luisa: *Etruscan Cities and Their Culture* (Etruszk városok és kultúrájuk). London, 1973.
Barker, Graeme and Tom Rasmussen: *The Etruscans* (Az etruszkok). Oxford and Maiden, Mass., 1998.
Grant, Michael: *The Etruscans* (Az etruszkok). London, 1980.
Keller, Werner: *The Etruscans* (Az etruszkok). New York, 1974.
Welford, James: *The Search for the Etruscans* (Az etruszkok keresése). London, 1973.

Nyelvészet

- Blackmore, Susan: *The Meme Machine* (A mémgépezet). Oxford, 1999.
Collins, Beverley and Inger Mees: *The Real Professor Higgins: The Life and Career of Daniel Jones* (A valódi Higgins: Daniel Jones élete és pályafutása). Berlin, 1999.
Kim-Renaud, Young-Key (szerk.): *The Korean Alphabet* (A koreai ábécé). Honolulu, 1997; *King Sejong The Great* (A Nagy Szedzsong király). Washington, 1997.

Cirill

- Dvornik, Francis: *Byzantine Missions Among The Slavs* (Bizánci missziók a szlávok között). Boston, Mass., 1970.
Obolensky, Dimitri: *Byzantium and The Slavs* (Bizánc és a szlávok). New York, 1994.

A könyv második részében található kép az ábécénk eredeteit nyomon követő családfa látható.

A könyv második részében néhány nagyobb ábécét és széles körben elfogadott átírásaikat mutatjuk be.